

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI

MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI

NAVOIY VILOYATI PEDAGOGIK MAHORAT MARKAZI

DO‘SANOV ELBEK ABSAMATOVICH

**XULQI OG‘ISHGAN BOLALAR
PSIXOLOGIYASI**

DO‘SANOV ELBEK ABSAMATOVICH

*Amaliyotchi psixolog huquqini berish bo‘yicha kasbiy va pedagogik qayta
tayyorlash kursi uchun darslik sifatida tavsiya etilgan*

NAVOIY-2026

Mazkur darslik hulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasida og‘ishgan xulqi muammolarining zamonaviy holati haqida ilmiy asoslangan, yaxlit tasavvurning shakllanishida yordamlashishda ko‘rinadi. Og‘ishgan xulqni tushuntirish uchun turlicha psixologik konsepsiyalar qimmatini tan olgan xolda biz asosida kognitiv-axloqiy yondoshuvlarni ustuvor sifatida ajratamiz.

Darslikning mazmun mohiyati xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi kursining predmeti va og‘ishgan xulq klassifikatsiyasi, shaxs og‘ishgan xulqining psixologik mexanizmlari, og‘ishgan xulq klassifikatsiyasi, dezadaptatsiyasi va uning o‘smir xulqida namoyon bo‘lishi, agressiv xulq, delikvent axloq, tobe axloq, suitsid axloq, og‘ishgan xulq psixokorreksiyasi, shaxs og‘ishgan axloqining prevensiyasi va intervensiyasi, shaxs og‘ishgan xulqining psixologik korreksiyasi mohiyati yoritib berilgan.

Taqrizchilar:

D.Safarov - Navoiy viloyati pedagog mahorat markazi “Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasida psixologiya fanlari doktori (DSc), professori.

Sh.Sh. Rustamov - Buxoro davlat universiteti “Psixologiya” kafedrasida psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

*Navoiy viloyati pedagog mahorat markazi ilmiy-metodik Kengashining
2026-yil 27- fevraldagi 2 - son yig‘ilish qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.*

\

KIRISH

Sogʻlom va bilimli yosh avlod tarbiyasi-davlatimiz siyosatining ustuvor yoʻnalishi sifatida belgilanganligini taʼlim-tarbiya sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, oʻsib kelayotgan yosh avlodning barkamol shaxs boʻlib yetishlarini taʼminlovchi qonunchilik bazasini takomillashtirilayotganligida koʻrishimiz mumkin.

Mamlakatimizda tobora shiddatli va keng taraqqiy etib borayotgan barcha ishlar xalq uchun va xalq farovonligi uchun amalga oshirilayotgan ekan, bu sayʼ-harakatlar kelajak avlod manfaatlari uchun muhim ekanligini yoshlarimiz ongiga singdirishimiz lozim. Har bir inson dunyoga kelibdiki, u qaysi millat, qaysi jins, qaysi kasb vakili boʻlmasin, oʻz hayoti mazmunli, zavqli goʻzal va asosiysi uzoq boʻlishini istaydi. Buning uchun albatta, u inson uchun kerakli va yetarli, shart-sharoit, maʼnaviy-ruhiy muhit boʻlmogʻi hamda asosiysi atrofdagilarning adekvat munosabati zarurki, bu narsa u insonda yoshligidan maʼlum bir obyektiv va subektiv ustanovkalar shakllanishiga asos boʻlib xizmat qiladi.

Inson psixologiyasini tushinish, tahlil qilish va rivojlantirishga jiddiy eʼtibor berish masalasi hamma zamonlarda va hamma davlatlarda ham ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning yetakchi vazifalaridan biri boʻlib kelgan. Hammamiz ham deyarli har kuni ijtimoiy istalmagan axloqning turli-tuman koʻrinishlari–tajovuzkorlik, zararli odatlar, qonunga zid harakatlar bilan toʻqnashamiz... Shu kabi muammolar bilan shugʻullanuvchi mutaxassislar koʻp yillardan beri qator savollarga javob izlamoqdalar.

Bunday axloqning sababi nimada boʻlishi mumkin! Nima insonni qayta-qayta oʻziga va atrofdagilarga zarar keltirishga majburlaydi. Bundan qanday qutulish mumkin va nihoyat, “ogʻishgan xulq” atamasidan foydalanish qonuniymikin. Ogʻishgan xulq psixologlar, shifokorlar, pedagoglar, huquqni himoyalovchi organlar xodimlari, sotsiologlar, faylasuflarda jonli qiziqish uygʻotib kelgan. Ogʻishgan xulq mavzusi sohalararo va munozarali xarakterga ega. Atamaning “ijtimoiy meʼyor” tushunchasi bilan payvasta ekanligi muammoni koʻp marotaba murakkablashtiradi, chunki meʼyorning chegaralari oʻta shartli, insonda esa barcha koʻrsatkichlar boʻyicha absolyut meʼyorning oʻzi mavjud emas. Yondoshuvlarning turli-tumanligi shaxs xulqini ogʻishganligini tashxis qilish, uni profilaktikalash va ijtimoiy-psixologik yordam koʻrsatish davomida bartaraf etish kabi amaliy vazifalarni yechishda ham koʻzga tashlanadi.

Hulqi ogʻishgan bolalar psixologiyasining asosiy maqsadi oʻquvchilarda shaxs ogʻishgan xulqi muammolarining zamonaviy holati haqida ilmiy

asoslangan, yaxlit tasavvurning shakllanishida yordamlashishda ko‘rinadi. Og‘ishgan xulqni tushuntirish uchun turlicha psixologik konsepsiyalar qimmatini tan olgan xolda biz asosida kognitiv-axloqiy yondoshuv yotuvchilarni ustuvor sifatida ajratamiz.

Uslubiy qo‘llanmaning mazmun mohiyati xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi kursining predmeti va og‘ishgan xulq klassifikatsiyasi, shaxs og‘ishgan xulqining psixologik mexanizmlari, og‘ishgan xulq klassifikatsiyasi, dezadaptatsiyasi va uning o‘smir xulqida namoyon bo‘lishi, agressiv xulq, delikvent axloq, tobe axloq, suitsid axloq, og‘ishgan xulq psixokorreksiyasi, shaxs og‘ishgan axloqining prevensiyasi va intervensiyasi, shaxs og‘ishgan xulqining psixologik korreksiyasi mohiyati yoritib berilgan. Mavzular bo‘yicha umumiy xulosalar shakllantirilgan va amaliy tavsiyalar berilgan.

1 – mavzu. Xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi kursining predmeti va og‘ishgan xulq klassifikatsiyasi (4 soat ma’ruza, 4 soat amaliy mashg‘ulot)
Reja

1. Xulq tushunchasining psixologik mazmuni
2. Shaxs ijtimoiylashuvi va moslashuv turlari
3. Og‘ishgan xulq tushunchasi va uning asosiy belgilari
4. Og‘ishgan xulqni baholash mezonlari va klassifikatsiyasi

Psixologiyada axloq atamasidan tur va inson faolligi darajasi, uning faoliyati, mushohadasi, tafakkuri, muloqoti kabi ko‘rinishlari bilan bir qatorda belgilash uchun keng foydalaniladi, Inson axloqi to‘g‘risidagi ilmiy tasavvurlar XX asrning boshlarida bixevioristlar uni psixologiya fanining predmeti deb e‘lon qilgan vaqtdan boshlab, ayniqsa, shiddatli rivojlanish tusini oldi, Dastlab axloq tushunchasi ostida shaxsning istalgan tashqi kuzatiluvchi, "rag‘bat — reakqiya" sxemasi bo‘yicha ishlaydigan reakqiyasini (harakatlanuvchan, vegetativ, nutqiy) tushundilar. Empirik ma‘lumotlarning to‘planish darajasi bo‘yicha asnosida inson axloqining tabiati yanada chuqurlashdi. 1931 yilda esa axloq psixologiyasining asoschilaridan biri Djon Uoqon axloq to‘g‘risida "tuxumni mahsuldor qilish lahzasida dunyoga keluvchi va organizmning rivojlanishi darajasi bo‘yicha yanada murakkablashib boruvchi faollikning uzluksiz oqimi" haqida gapirgan edi .

Axloqning zamonaviy tushunchasi tashqi rag‘batga reakqiyalar to‘plami doirasidan ancha chetga chiqadi. SHunday qilib, psixologik lug‘atda ko‘rsatilishga axloq "tirik mavjudotga xos bo‘lgan, ularning ichki va tashqi faolligi vositasidagi atrof-muhit bilan o‘zaro ta’sirdir".

Odamning tashqi faolligi ostida har qanday tashqi ko‘rinish: harakat, faoliyat, muomala, mulohaza, vegetativ reakqiyalar tushuniladi. Quyidagilar axloqning ichki tarkibi bo‘lib hisoblanadi: motivaqiya va maqsad qo‘yish, kognitiv ishlov berish, hissiy reaksiyalar, o‘z-o‘zini boshqarish jarayonlari. Kelgusi muhokamalarda axloq tushunchasi ostida biz shaxsning individual xususiyatlari va shaxsning tashqi harakat hamda muomalasi shaklida ifodalanuvchi ichki faolligi bilan bog‘liq muhitdan kelib chiqqan o‘zaro harakati jarayoqhi tushunamiz.

Ta’rifga ega bo‘lgach, o‘rganilayotgan reallikning asosiy belgilarini ajratishga urinamiz. Inson axloqining birmuncha muhim xususiyatlaridan biri - bu uning o‘z mohiyatiga ko‘ra ijtimoiishigidar, u jamiyatda shakllanadi va amalga oshadi. Inson axloqining boshqa muhim xususiyati - bu uning nutqiy boshqaruv va maqsad ko‘yishi bilan muapsqkam aloqasi hisoblanadi. YAxlit olganda insonning axloqi uning ijqhyuiylashuvi jarayonini - jamiyatga integraqiyasshi aks ettiradi. Ijtimoiylashuv, o‘z navbatida, individual xususiyatlarni hisobga olgan holda ijtimoiy muhitga moslashishni ko‘zda tutadi. Moslashuv - individuallashuv jarayonlarining nisbati bo‘yicha,

shuningdek, jamiyatda shaxs mavqei yuzasidan ijtimoiy moslashuvning quyidagi variantlarini ajratish mumkin:

radikal moslashuv — shaxsning mavjud ijtimoiy hayotda o'zgarishi orqali o'z-o'zini ro'yobga chiqarishi;

gipermoslashuv - shaxsning o'z oliy yutuqlari vositasida

ijtimoiy hayotga ta'siri orqali o'z-o'zini ro'yobga chiqarishi;

uygunlashgan moslashuv - shaxsning jamiyatda ijtimoiy talablarga yo'nalishi vositasida o'z-o'zini ro'yobga chiqarishi;

konformistik moslashuv - individuallikni bostirish, o'z-o'zini ro'yobga chiqarishni birlashishi hisobiga;

deviant moslashuv - mavjud bo'lgan ijtimoiy talab (me'yor) lardan chetga chiqish vositasida o'z-o'zini ro'yobga chiqarish;

ijtimoiy-psixologik moslashmaganlik - o'z-o'zini ro'yobga chiqarish va moslashish jarayonlarini to'sish holati.

Muayyan insoi axloqida ijtimoiylashuvning istalgan variantida axloqning umumiy tavsifnomasidan foydalanib, quyidagilarni ifodalash mumkin:

asoslanganlik - shaxsning ehtiyojlari va maqsadlariga yo'naltirilgan harakatlanishga ichki tayyorlik;

o'xshashlik — aniq vaziyat bilan kelishish;

moslashish - ijtimoiy muhitning etakchi talablariga muvofiqlik;

haqqoniylik - individuallik axloqining mosligi, uning ushbu shaxs uchun tabiiy ekanligi;

mahsuldorlik - ongli maqsadlarni amalga oshirish. SHaxs xulqining shunday belgalari borki, ular anchagina xususiy, biroq kam bo'lmagan ahamiyatga egadir:

- faollik darajasi (energiyalilik va tashabbuskorlik);

-hissiy ifodalanganlik (namoyon etilayotgan affektlarning kuchi va xarakteri);

- jo'shqinlik;

-turg'unlik (turli vaqt va turlicha vaziyatlarda ko'rinishlarning doimiyligi);

- onglilik (o'z axloqini tushunish uni so'z bilan tushuntira olish qobiliyati);

- ixtiyoriylik (o'z-o'zini nazorat);

- egiluvchanlik (muxitning o'zgarishiga javoban axloqni o'zgartirish).

"Axloq" turidagi tushunchaning barcha ko'rib chiqilgan tavsifnomalari uning "shaxsning ogashgan xulqi" kabi turiga ham to'la ma'noda taalluqlidir.

“Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi”ning maqsad va vazifalari: Pedagogika va psixologiya yo'nalishida talabalarga 3 kursda Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi fani o'qitiladi. Mazkur kurs o'qituvchi kadrlarni tayyorlashdagi muhim fanlardan biri hisoblanadi. Bu fan talabalarning psixologiyada umumiy nazariy bilimlar asosini egallashga yo'naltirilgandir.

Bu kursning maqsadi-talabalarga hozirgi zamon psixologiyasi bilimlarni egallashga va shaxsni shakllantirish muammolariga hamda etnopsixologik bilimlarni egallashga analitik nuqtai-nazardan yondosha olishga yordam beradi.

Hammasi ham deyarli har kuni ijtimoiy istalmagan axloqning turli-tuman ko'rinshlari - tajovuzkorlik, zararli odatlar, qonunga zid harakatlar bilan to'qnashamiz... SHu kabi muammolar bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar ko'p yillardan beri qator savollarga javob izlamoqdalar. Bunday axloqning sababi nimada bo'lishi mumkin?! Nima insonni qayta-qayta o'ziga va atrofdagilarga zarar keltirishga majburlaydi? Bunday qanday qutulish mumkin? Va nihoyat, "og'ishgan xulq" atamasidan foydalanish qonuniymikin?

Deviantlik, og'ishgan xulq psixologlar, shifokorlar, pedagoglar, huquqni ximoyalovchi organlar xodimlari, soqiologlar, faylasuflarda jonli qiziqish uyg'otib kelgan. Og'ishgan xulq mavzusi sohalararo va munozarali xarakterga ega. Atamaning "ijtimoiy me'yor" tushunchasi bilan payvasta ekashshgi muammoni ko'p marotaba murakkablashtiradi, chunki me'yorning chegaralari o'ta shartli, insonda esa barcha ko'rsatkichlar bo'yicha absolyut me'yorning o'zi mavjud emas.

Yondoshuvlarning turli-tumanligi shaxs xulqini og'ishganligini tashhis qilish, uni profilaktikalash va ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatish davomida bartaraf etish kabi amaliy vazifalarni echishda ham ko'zga tashlanadi.

Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi fanining asosiy maqsadi o'quvchilarda shaxs og'ishgan xulqi muammolarining zamonaviy holati haqida ilmiy asoslangan, yaxlit tasavvurning shakllanishiga yordamlashishda ko'rinadi. Og'ishgan xulqni tushuntirish uchun turlicha psixologik konsepsiyalar qimmatini tan olgan holda biz asos kognitiv-axloqiy yondoshuv bo'lgan konsepsiyalarni ustuvor sifatida ajratamiz.

Ushbu fanni o'qitish tajribasi shuni ko'rsatdiki, materialni anglashda ba'zi bir qiyinchshshklar mavjud ekan. Birinchidan, "og'ishgan xulq" tushunchasining ko'p ma'noliligi va bu bilan bog'liq bo'lgan terminologik chalkashliklar.

Ikkinchidan, har birimizning ichki dunyomizga xos bo'lgan shaxsiy ozodlik ehtiyoji va jamiyatning cheklashlari orasidagi qarama-qarshilikdir.

Og'ishgan xulq fenomeni mavjudligining o'zi "ozodlik yoki zaruriyat" dilemmasi faktini tasdiqlaydi, hatto jamiyatning umidlariga qarshi har bir odamning shaxsiy tanlovchi predmeti hisoblanadi. Yana bir ma'lum murakkablik shundaki, og'ishgan xulq muammosi bo'yicha ma'lumotlarni turli fanlar, masalan, sosiologiya, tibbiyot, xuquq, psixologiya, pedagogikadan izlash lozim bo'ladi. Mavjud bo'lgan adabiyotlar, qoidadagidek, yoxud o'ta ixtisoslashtirilgan, yoki o'ta ommaviy xarakterga ega. Og'ishgan xulq psixologiya bo'yicha adabiyotlar unga ta'sir qilishning samarali texnologiyalari ozligi kabi shubhasiz, etishmaydi.

Ushbu qismning asosiy vazifasi "shaxsning og'ishgan xulqi" tushunchasini ta'riflash xdsoblanadi. Tushunchani ta'riflash -uning mazmunini ochish, ya'ni mavjud belgilar to'plamini ajratish demakdir. Ta'rifning birinchi bosqichi tur orqali -tur tushunchalarining hajmi bo'yicha aniqlanayotgan tushunchani birmuncha keng yoritishdir. Og'ishgan xulq - bu, avvalo, shaxs axloqining allaqanday shakli, albatta, unga insoniy axloqning barcha xususiyatlari xos, biz ham o'z taxdilimizni aynan shuni ko'rib chiqishdan

boshlaymiz.

Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi fanining boshqa fanlar bilan aloqasi va fanlar tizimida tutgan o'rni.

"Og'ishgan xulq" tushunchasini aniqlash mezonlari. Biz uchun muhim bo'lgan "shaxsning og'ishgan xulqi" tushunchasini ta'riflashga o'tishdan oldin biz psixologik ko'rinishlarni baholash etalonini berishimiz lozim.

Ko'pgina fanlarda ko'rinishlarni "me'yoriy" va "anomal"ga bo'lish qabul qilingan. Xodfruaning haqqoniy e'tirozi bo'yicha "Qanday axloqni me'yoriy deb hisoblash mumkin?" degan savol inson axloqini, shu jumladan, oshshgan xulqni tushuntirish uchun markaziy hisoblanadi [4, t. 2, 126-6.]. "Normal"/"anomal" axloq tushunchasining ma'nosiga qat'iy ta'rif berish murakkab, ular orasidagi chegara esa o'ta noaniq.

SHunga qaramay, ilmda va kundalik hayotda ushbu tushunchalardan birgalikda foydalaniladi. Bunda normal axloq atamasi ostida, qoidadagidek, xafagarchshik bilan bog'liq bo'lmagan, shu bilan birgalikda, ko'pchilik odamlar uchun xarakterli bo'lgan me'yoriy-ma'qullangan axloq tushuniladi. SHunga o'xshash, me'yoriy axloqni quyidagicha bo'lish mumkin: me'yoriy-ma'qullanmagan, patologik.

"Me'yoriy" deb qat'iy mazmunda ushbu fanda ayni vaqtda qabul qilingan me'yor-etalonga muvofiq keluvchi barcha narsa hisoblanadi. Me'yorlarni olish usullarini ko'pincha mezon deb ataydilar. Eng ko'p tarqalgan va umumiy hisoblangan mezonlardan biri - populyaqiyada uchraydigan tez-tez takroralanishini hisoblash yordamida istalgan ko'rinish uchun me'yorni aniqlashga imkon beruvchi statistik mezon (usul) hisoblanadi.

Matematik statistika nuqtai nazaridan tez-tez, ya'ni 50 foizdan kam bo'lmagan hollarda uchraydigan hamma narsa me'yoriydir. Me'yoriy taqsimot qonuniga muvofiq ravishda 2-3 foiz odamlar "me'yoriy"dan ikki tomon bo'yicha ko'pchilik muayyan bir sifat bo'yicha (intellekt, muloqotchanlik, hissiy turg'unlik) axloqning yaqqol buzilishiga, har ikki tomondan 20 foizi esa nisbatan katta bo'lmagan og'ishlarga ega. SHubhasiz, axloqning aniq shakli (masalan, chekish) me'yoriy qabul qilinishi mumkin, qachonki u ko'pchilik odamlarda uchrasa. Haqiqatan, O'zbekistonda chekishni xulq og'ishishiga tegishli deyish o'rinsiz bo'lardi, sababi katta yoshli aholi o'rtasida chekuvchilar chekmaydiganlarga nisbatan ehtimol ko'proqdir.

Statistik mezon ifodalanish va hayot uchun xatar darajasi bo'yicha axloqning sifat-miqdoriy bahosi bilan uyg'unlashadi. Masalan, spirtli ichimliklarni iste'mol qilish aqlli chegaralarda (katta bo'lmagan doza va tezliqqa) me'yoriy ko'rinish deb tan olinadi, biroq uni suiiste'mol qilish og'ishganlikni anglatadi. Boshqa tomondan odamning o'zi yoki atrofdagilar hayoti uchun to'gridan-to'gri xavf tug'diruvchi axloq, uning tezligi, ba'zan esa ifodalanganlik darajasidan qat'iy nazar og'ishish sifatida baholanadi, masalan, suiqid yoki jinoyat.

Gumanitar fanlar statistik bilan bir qatorda shaxs axloqining me'yoriyligi nome'yoriyligini baholashning maxsus mezonlaridan ham foydalaniladi:

psixopatologik, ijtimoiy-me'yoriy va individual-psixologik.

Psixopatologik mezonlardan tibbiyotda foydalaniladi. Uni shaxsning og'ishgan xulqi va boshqa sohalarda qo'llashga qiziqtiradigan narsa mavjud. Ehtimol, bu deviant xulq tadqiqotlarining an'anaviy ravishda klinik sharoitlarda olib borilishi bilan bog'liqdir, medikamentoz terapiya esa bunday hollarda keng tarqalgan edi.

Psixopatologik mezon nuqtai nazaridan barcha axloqiy ko'rinishlarni ikkiga: "sog'lik — kasallik" ma'nosida me'yoriy va patologiyaga ajratish mumkin. Butunjahon sog'liqni saqlash tashkilotining nizomida sog'lik "kasallik va jismoniy nuqsonlarning yo'qligi sifatidagina emas, balki to'liq jismoniy, ma'naviy va ijtimoiy farovonlik holati" sifatida ta'riflanadi.

Kasallik - "organizmning tuzilmasi va funkqiyasidagi zararlar uning to'ldiruvchi-moslashuvchi mexanizmlarida sifatli-o'ziga xos shaklida reaktiv mobillashuv davrida ichki va tashqi omillar ta'siri ostida o'z oqimida buzilgan hayot; kasallik ko'pincha bemor hayotiy faoliyatida ozodlikning cheklanishi va muhitga moslashuvning umuman yoki qisman susayishi bilan xarakterlanadi". Bunda patologiya - tibbiy me'yorlar mazmunida "me'yordan har qanday og'ishdir". YOki boshqacha aytganda "bu aniq nozologik birliklarning umumiy nomi", ya'ni kasallik va uning belgilari tasnifida sanabo'tgshgan hollardan biriga mos tushadi.

Kasalliklar tasnifida og'ishgan xulq alohida fiziologik birlik sifatida ajratilmagan, shubhasiz, u na patologiyaning shakli, na qat'iy belgilangan tibbiy tushuncha hisoblanadi. Ayni damda og'ishgan xulq me'yor va xarakter akqeshuaqiyasi, vaziyatli reakqiya, rivojlanishning buzilisha, kasallik oldi kabi patologiya o'rtasida yotuvchi ko'rinishlar qatorida keng ko'rib chiqiladi.

Sanab o'tilgan shakllar muammoning xarakteri bilan uyg'unlashgan murakkabliklar va tashhisiy belgilarning noaniqligi bilan xarakterlanadi. Masalan, "xarakter aksentuaqiyasi - bu uning me'yorida boshqalarga nisbatan yaxshi va hatto ko'tarinki mustahkamlikda psixogen ta'sirlarning muayyan turiga munosabatda tanlangan zaiflik ma'lum bo'ladigan alohida chiziqlari o'ta kuchaytirilgan oxirgi variant.

Ma'lumki, qator hollarda aksentuaqiya qonunga qarshi harakat, suisidal axloq, giyohvand moddalarni iste'mol qilish kabi og'ishgan xulq bilan uyg'unlashadi. Ayni damda akqentuaqiyalangan xarakterli ko'pchilik odamlarning axloqi og'ishgan hisoblanmaydi. K.Leongardning fikriga ko'ra rivojlangan davlatlarda aholining 50 foiziga aksentuaqiyaxosdir. Bunda ularning ko'pchilik qismi me'yoriy axloqni namoyish qiladi va hatto jamiyat oddida alohida xizmatlarga ega.

SHunga o'xshash psixik patologiya (psixopatiya, nevrozlar, psixozlar va h.k.) sohasidagi istalgan izdan chiqish har doim ham og'ishgan xulq bilan bog'liq emas. Ba'zi hollarda psixik kasalliklar patogen moslashmaslikni keltirib chiqargan holda axloqiy buzilishlar bilan birga borishi mumkin. Psixik parokandalikning boshqa hollarida axloqiy og'ish bo'lmaydi.

Navbatdagi ijtimoiy-mv'yoriy mezon jamiyat hayotaning turli sohalorida o'ta muhim ahamiyatga ega. Har bir odamning axloqi har kuni baholanadi va

turli-tuman ijtimoiy me'yorlar yordamida boshqariladi. (Ijtimoiy me'yorlar, uning turlari va harakat mexanizmlari tushunchalari keyingi bo'limda yoritiladi.) Ijtimoiy-me'yoriy mezonlarga muvofiq axloqning ayni damda jamiyat talablariga mos tushishi me'yoriy deb anglanadi va ma'qullanadi. Og'ishgan xulq esa aksincha, asosiy jamoaviy ko'rsatmalar va qadriyatlarga ziddir.

Jamiyatning o'zi o'zgarasa, unda amal qilayotgan ijtimoiy me'yorlar ham o'zgaradi. Masalan, sho'rolar davlatida "kommunizm quruvchisi" sifati burch tuyg'usi, g'oyaga sadoqat, jamoaviy mas'uliyat, birlashgan tafakkur kabi keng yoyilgandi. Qayta qurish vaqtidan boshlab shaxsiy tashabbuskorlik, mustaqillik, epchillik muhim rol o'ynay boshladi.

Ijtimoiy-me'yoriy mezon nuqtai nazaridan axloq me'yoriyligining etakchi ko'rsatkichi shaxsning ijtimoiy moslashganlik darajasi hisoblanadi. Bunda me'yordagi mueaffahiyatli moslashuv, qadriyatlararo individning xususiyatlari va uni o'rab turgan ijtimoiy muhitdagi talablar, qoidalarning maqbul muvozanati bilan xarakterlanadi. SHubhasiz, ijtimoiy talablarni yaqqol inkor etash kabi individuallikni barobarlash, masalan, konformizm shaklida - shaxs manfaatlarini muhit bosimiga to'liq bo'ysundirish ham birdek muammo hisoblanadi. Etaricha moslashmaganlik - bu shaxsiy ahamiyatli bo'lgani kabi muhit talablarini qabul qilish va bajarishga shuningdek, o'z individualligini aniq ijtimoiy sharoitlarda ro'yobga chiqarishning sust layoqat holati.

Moslashmaganlikning ijtimoiy va individual ko'rinishlarini ajratish mumkin. Moslashmagaplikning ijtigshoiy ko'rinishshari quyidagilar hisoblanadi:

- past o'zlashtirish, o'z mehnati bilan mablag' ishlab topishga layoqazizlik;
- hayotiy muhim sohalarda surunkali yoki yaqqol ifodalangan omadsizlik (oilada, ishda, shaxslararo munosabatlarda, sog'likda);
- qonun bilan nizolar;
- yakkalanib qolish.

Moslashmaganlikning individual ko'ripishlari sifatvda quyidagilarni ko'rib chiqish mumkin:

- ijtimoiy talablarga munosabati yuzasidan salbiy ichki tartib (ular bilan kelishmaslik, tushunmaslik, norozilik, qarshi harakat);
- o'zining mas'uliyatidan qochishga intilishida atrofdagilarga qat'iy e'tiroz bildirish, egosentrizm;
- surunkali xissiy noqulaylik;
- o'z-o'zini boshqarishning besamaraligi;
- janjalkashlik va kommunikativ ko'nikmalarning zaifligi;
- reallikni kognitav buzib ko'rsatish.

Odam turlicha tuyg'ularni - engal xavotir va o'ziga ishonchsizlikdan tortib, chidab bo'lmas darajadagi nochorlik, qo'rquv, umidsizlik jazavalarigacha boshidan kechirishi mumkin. Bunda shaxsning real ijtimoiy maqomi va uning individual ongi o'rtasida bo'linishi yuzaga kelishi mumkin.

So'nggi mezon - indieidual-psixologik mezon har bir shaxs, uning

individualligini, o'sib boruvchi barcha qadriyatlarini aks ettiradi.

Ushbu mezonga muvofiq, insonga qo'shilgan zamonaviy talablar uning ijtimoiy farmoyishlarni bajarishga qobiliyatini cheklamaydi, biroq shaxsning o'z-o'zini anglashi va o'ziga xosligini ham ko'zda tutadi. SHu bilan bog'liq ravishda bizning zamonda shaxsning eng muhim sifatleri deb quyidagilarni aytish mumkin: tashqi olam va o'ziga nisbatan uning ichki pozitsiyasi, qaror qabul qilish va tashash layoqati, shuningdek, shaxsiy axloqiga mas'ul. Ijtimoiy borliqqa o'z o'rnini topishi va shaxsiy potentsialning o'z-o'zini ro'yobga chiqarishi undagi individual rivojlanishning etakchi vazifasi deb tan olinadi.

Tushunchani ta'riflash

Bizning ta'limotimiz predmeti shaxsning shunday axloqiy aspekti, uni og'ishgan xulq sifatida tasniflash mumkin. Og'ishgan xulq peixik fenomenlar qatorida o'zining shaxsiy o'rnini egallaydi. U psixik kasalliklar, patologik holat, nevrozlar, psixosomatik parokandalik va h.k. kabi ko'rinishlar qatorida mavjud. Ushbu fenomenlar tibbiy me'yorlar nuqtai nazaridan "sog'liq - kasallik oldi — kasallik" o'qida ko'rib chiqiladi. SHaxsning og'ishgan xulqini, bizning nazarimizda, psixopatologiya nuqtai nazaridan ko'rib chiqish ma'nosizdir. Og'ishgan xulq "ijqhyuylashuv ~ moslashmagan pik - yakkalanish" o'qida giaxsning ijtilyuiy-psshologik maqomini aks ettiradm.

Ma'lumki, maxsus adabiyotlarda "og'ishgan xulq" atamasi ko'pincha deviant axloq (yechgafo - lotin tilida og'ishgan) sinonimi bilan almashtiriladi. Kelgusida biz o'zaro bir-birining o'rnini to'ldiruvchi sifatida har ikkala atamani qo'llaymiz - "og'ishgan", "deviant", bunda birinchi atama aniq va o'rganilgan bo'lgani sababli afzal ko'riladi.

O'rganilayotgan tushunchaning yaqqol ko'rinib turgan murakkabligiga hammadan avvalo, uning fanlararo xarakteri sababdir. Hozirgi vaqtda atamadan ikki asosiy mazmunda foydalaniladi. Deviant axloq "rasman o'rnatilgan yoki haqiqatda ushbu jamiyatda yuzaga kelgan me'yorlarga mos kelmaydigan muomala, inson harakati" ma'nosida psixologiya, pedagogika va psixiatriyaning predmeti sifatida yuzaga chiqadi. "Inson faoliyatining ommaviy va mustahkam shakllariga nisbatan ifodalanuvchi va rasman o'rnatilgan yoki ushbu jamiyatda haqiqatda mavjud bo'lgan me'yorlar va umidlarga mos tushuvchi ijtimoiy ko'rinish ma'nosida u soqiologiya, huquq, ijtimoiy psixologiyaning predmeti hisoblanadi. Ushbu ishda biz og'ishgan xulqni birinchi aspektidagi afzalliqda - individual faollikning ko'rinishi sifatida ko'rib chiqamiz.

Tushunchani ta'riflash ko'rinishning muhim belgilarini ajratishni ko'zda tutadi. SHaxsning og'ishgan xulqining shunday maxsus xususiyatlarini ajratish maqsadga muvofiqki, u bizga bu xulqni boshqa fenomenlardan farqlashda, shuningdek, aniq bir odamda uning mavjudligi hamda dinamikasini anmqlash zaruratida yordam bersin.

1. **SHaxsning og'ishgan xulqi** - bu umumqabul qilingan yoki rasman o'rnatilgan ijtimoy me'yorlarga mos tugimaydigan axloq. Boshqacha aytganda, bu harakat mavjud qonunlar, qoidalar, aya'analar va ijtimoiy buyruqlarga mos

tushmaydi. Deviant axloqni me'yordan og'ishgan axloq sifatida aniqlaganda shuni esda tutish kerakki, ijtimoiy me'yorlar o'zgaradi. Bu, o'z navbatida, og'ishgan xulqqa tarixan o'tkinchi xarakterni beradi. Misol sifatida davr va davlat, chekishga munosabatdan qat'i nazar turli narsani keltirish mumkin. SHubhasiz, deviant axloq - bu har qanday me'yor emas, balki ushbu jampyat uchun shu vaqtda birmuncha muxgt bo'lgan ijtimoiy me'yorjrnngtgga buzshiidir.

2. **SHaxs va deviant axloq**, uning namoyon bo'lishi boshqa odamlar tomonidan salbiy baholanadi, Salbiy baho jamoatchilik muhokamasi yoki ijtimoiy sankqiya, shu jumladan, jinoiy jazo shakliga ega bo'lishi mumkin. Dastavval, sankqiyalar istalmagan axloqning oldini olish vazifasini bajaradi. Biroq boshqa tomondan ular shaxs stigmatizag^iyasi -unga tamg'a osish kabi salbiy ko'rinishga olib keladi. Masalan, jazo muddatini o'tab, "me'yoriy" hayotga qaytgan odamning moslashuvdagi qiyinchiliklari yaxshi ma'lum.

Insonning yangi hayot boshlashga intilishi ko'pincha atrofdagi odamlarning ishonmasligi va ularni rad etishya natijasida barbod bo'ladi. Deviant (giyohvand, jinoyatchi, o'z joniga qasd qiluvchi va h.k.) tamg'asi sekin-asta deviant barobarlikni (o'z~o'zini his qilish) shakllantiradi. SHunday qilib, axmoqona shuhrat xavfli yakkalanishni kuchaytiradi, ijobiy o'zgarishlarga to'sqinlik qiladi va deviant axloqning takrorlanishini keltirib chiqaradi.

3. **Ogishgan xulqning xususiyatlari** shaxsning o'zi yoki atrofdagsharga ahamiyatli tarzda hayot sifatini pasaytirgan holda real zarar keltirishi hisoblanadi. Bu mavjud tartibning noturg'unligi, ma'naviy va moddiy zarar keltirish, jismoniy zo'rlik va dard-alam etkazish, sog'ligining yomonlashishi bo'lishi mumkin. Deviant axloq o'zining eng keyingi ko'rinishlarida xayot uchun bevosita xavf tug'diradi, masalan, suiqidal axloq, zo'ravonlik jinoyatlari, "og'ir" giyohvand moddalar iste'mol qilish. Zararning psixologik markeri o'sha odamning o'zi yoki uning atrofidagilarning aziyapg chekishidir.

Ushbu belgi shaklidan - destruktiv yoki autodestruktiv bo'lishidan qat'i nazar og'ishgan xulqning parchalovchi ekanini bildiradi. Bizning nazarimizda radikallik, kreativlik va marginallik kabi yaqin ijtimoiy ko'rinishlar ogishgan xulq bo'la olmaydi va ushbu belgini qoniqtirmaydi. Garchi ular ham umumqabul qilingan me'yorlardan cheklanib, aholining konservativ holatga mayli bo'lgan qismida g'ashlik uyg'oqa-da, bu fenomenlar jamiyat uchun xatardan ko'ra foydaliroqdir. Xullas, radikal moyil bo'lgan shaxslar jamiyatni tubdan yangilashni maqsad qiladilar, bu esa ularda istiqbolli o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Kreatorlar nostandartligi bilan farqlanib, tadqiqotchilar va ilk kashfiyotchilar sifatida chiqadilar. Marganallar ijtimoiy me'yorlarning chegaralarini kengaytirgan holda o'zlarini ko'pchilikka qarshi qo'yadilar. Sanab o'tilgan fenomenlar uyg'unlashishi mumkin. Masalan, ko'shgacha o'smirlar axloqi barcha uchta tendenqiyani o'zida aks ettiradi Pirsing, tatuirovka yoki hatto chandiq bilan tajriba o'gkazgan o'smirni, albatta,

deviantlar guruhiga kiritish mumkin emas. Biroq heroin iste'mol qiluvchi o'smir hayot uchun yuqori xatarli og'ishgan xulqni yaqqol namoyish qiladi. SHunday qilib, og'ishgan xulq o'z mohiyati bo'yicha destruktivdir.

4. Ko'rib chiqilayotgan axloqni muqim takrorlanuvchi (ko'p marotaba yoki uzoq muddatli) deb xarakterlash mumkin. Agar etti yoshli bola otanasidan so'ramay shirinliklar uchun uncha katta bo'lmagan mablag'ni olgan bo'lsa, kelgusida ijtimoiy tartibni buzmasa, ushbu axloqni og'ishgan sifatada ta'riflash odobdan bo'lmaydi.

Aksincha, o'smir tomonidan sistematik tarzda anglangan holda pul o'g'irligi sodir etilsa - bu og'ishgan xulq shakllaridan biri hisoblanadi. Boshqa tarqalgan misol: hodisalar qatorida spirtli ichimlik iste'mol qilish to'liq yo'l qo'yilgan yoki hatto foydali deb tan olinadi.

Ushbu qoida istisnoga ega. Masalan, hatto bir martalik suiqidal urinish jiddiy xavf tug'diradi va shaxsning og'ishgan xulqi sifatida baholanishi mumkin.

5. Axloqni og'ishgan deb kvalifikaqshqilish uchun u shaxsning umumiy yo'nalganligi bilan muvofiqlashishi zarur. Bunda axloq nostandart vaziyatlar oqibati (masalan, jarohatdan keyingi sindrom doirasidagi axloq), krizisli vaziyat oqibati (masalan, yaqin odaming o'limi tufayli birinchi oy davomidagi qayg'u reakqiyasi) yoki o'z-o'zini muhofazalash oqibati (masalan, hayot uchun real xavfning mavjudligida) bo'lmasligi lozim.

6. Og'ishgan xulqning xususiyatlaridan biri shundan iboratki, u tibbiy me'yorlar chegarasida ko'rib chiqshadi. U garchi patologik holat bilan uyg'unlashsa-da, psixik kasalliklar yoki patologik holat bilan tenglashtirilmasligi darkor. Psixik parokandalik holida psshik kasal odaming patologik axloqiga o'rin bor. Patologik axloq tibbiy me'yorlardan og'ishadi, birinchi darajasi tibbiy aralashuvni talab qiladi va psixiatriyada, masalan, psixik kasallarning deviant axloqi sifatada o'rganiladi. Patologik axloq kasallik holati ta'siri ostida shaxsning o'z harakatlarini anglash va nazorat qilish qobiliyati ahamiyatli tarzda pasayishini nazarda tutadi.

Ayni damda muayyan sharoitlarda og'ishgan xulq patologikka o'tishi mumkin. Masalan, muhtoj bo'lib qolgan axloq tizimli kasallikka o'sib o'tishi mumkin - piyonistalik, giyohvandlik. SHunday qilib, og'ishgan xulqli shaxs "sog'liq - kasallik oldi -kasallik" psixopatologik o'qida istalgan joyni egallashi mumkin.

7. Og'ishgan xulqning xususiyatlaridan biri u ijtimoiy moslashganlikning turlicha ko'rinishlari bilan birga boradi. Ushbu axloq kasallik yoki o'linga olib kelishi shart emas, biroq u tabiiy sur'atda ijtimoiy moslashmaganlik holatani uygotadi yoki kuchaytiradi. Moslashmaganlik holati, o'z navbatida, shaxsning og'ishgan xulqini mustaqil sababi bo'lishi mumkin.

8. Og'ishgan xulqning oxirgi belgisi sifatida uning ifodalangan indjidual va yosh-jgqiy o'ziga xosligini ta'kidlash mumkin. Og'ishgan xulq dastavval, shaxsning jamiyatda tashqi mavjudligini aks ettiradi. U "ichki" jihatdan o'ta turli-tuman bo'lishi mumkin. Deviant

axloqning bir xil turlari har xil odamlarda turli yoshda turlicha ko'zga tashlanadi.

Odamlarning individual farqlanishi axloq sabablari, ko'rinish, dinamika shakllari, ifodalanganlik tezligi va darajasiga daxl qiladi. Masalan, deviaqiya shakli va uning ifodalanganlik darajasi shaxsning og'ishgan xulqini birmuncha yaqqol tavsiflash hisoblanadi. Ular to'la beozor ko'rinishdan shaxsning hayotiy faoliyatini total buzilishigacha o'zgartirishi mumkin.

Boshqa muhim individual xususiyat odamning og'ishgan xulqni qanday-o'zi uchun begona, istalmagan xulq sifatidami, vaqtinchalik qoniqtiruvchi yoki oddiy va maftunkor xulq sifatida qarashiga taalluqli. SHaxsning ogashgan xulqqa munosabati (shaxsiy nuqtai nazari) ko'p holda uning taqdirini belgilaydi.

Deviant axloqning yosh va jinsiy farqlanishi garchi asosiy mavzularni ko'rib chiqishda inobatga olinsa-da, bizning ta'limotimiz predmeti hisoblanadi. SHuni ta'kidlash zarurki, "og'ishgan xulq" atamasini 5 yoshdan kichik bo'lmagan bolalarga nisbatan qo'llash mumkin, qat'iy ma'noda esa — 9 yoshdan keyin. 5 yoshdan oldin bolaning ongida ijtimoiy me'yorlar haqidagi zaruriy tasavvurlar bo'lmaydi, o'z-o'zini nazorat qilshp esa kattalar yordamida amalga oshiriladi. Faqat 9-10 yoshidagina bolada ijtimoiy me'yorlarga mustaqil rioya qilish qobiliyatining mavjudligi haqida gapirish mumkin. Agar 5 yoshdan kichik bo'lgan bolalarda axloqi yosh me'yoridan ahamiyatli tarzda og'sa, bunda uni etilmaganlikning, asabiy reakqiya yoki psixik rivojlanish buzilishining bir ko'rinishi sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Barcha yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, og'ishgan (deviant) xulqqa quyidagicha ta'rif berish mumkin - bu shaxsning birmuncha muhim ijtimoiy me'yorlardan oguvchi, jamiyat yoki uing o'ziga real zarar etkazuvchi, shunshgdek, uning ijtgoiy moslashmaganligi bshan birga boruvchi turgun axloqi.

Ushbu ta'rif deskriptiv (tasviriy) xarakterga ega va dastavval og'ishgan xulqi mavjud bo'lgan odamlar bilan amaliy ishlashga mo'ljallangan. (Ushbu ko'rinishning konqeptual-tushuntirish modeli qo'llanmaning keyingi bo'limlarida ko'rib chiqiladi.) Bu ta'rif aniq hollarda og'ishgan xulqni tashhis qilish, professional ta'sirni loyihalash, shaxs axloqining dinamikasini va u bilan ishlash samaradorligini baholash kabi professional maqsadlarni amalga oshirishda yordam berishi mumkin. Bundan tashqari, u boshqa axloqiy fenomenlarda deviant axloqni differenqiyalash imkonini beradi.

Deviant axloqni ko'rib chiqayotib, biz yaqqol salbiy assoqiaqiyaning uyg'otuvchi so'zni qo'llashga majburmiz: deviant, addikt, noijtimoiy va ijtimoiy xulqqa qarshi va hj. SHu bilan birgalikda, aniq shaxs bilan ishlashda biz ongli ravishda kamsituvchi ohangli atamalardan foydalanishdan, shuningdek, tamg'a osishdan tiyilmog'imiz kerak. SHuni esda tutish lozimki, birinchidan, axloqiy muammolar o'ta keng tarqalgan. Ikkinchidan, og'ishgan xulq chegaralarini aniqlash ko'pincha murakkab. Jamiyatdagi o'zgarishlar me'yorlarning, albatga, axloqiy deviaqiya turlarining o'zgarishiga olib keladi. Biroq me'yorlarning o'zi va ulardan og'ishish har qanday ijtimoiy tizimning

ajralmas qismidir. Binobarin, ijtimoiy darajada ogishgan xulq - bu faqat jamiyat va shaxs orasidagi o'zaro munosabatning mumkin bo'lgan shakllaridan biri. Og'ishgan xulqni ijtimoiy ko'rinish sifatida "tugatish" ehtimoli dargumon. Bundan tashqari, maxsus ko'rib chiqishda deviaqiyalar jamiyat uchun me'yoriy va foydali ekanini isbotlash mumkin, chunki unda istiqbolli o'zgarishlar rag'batlantiriladi.

Individual darajada deviant axloq anchagina muammoli ko'rinadi, chunki shaxsning o'zi va atrofdagi odamlar hayoti uchun real zarar, deviant shaxsning ijtimoiy muhit bilan nizosi, uning ijtimoiy moslashmaganligi kabi salbiy fenomenlar bilan bog'liqdir. s

Xususan, ogitgan xulq shaxsiy darajada - bu shaxsning deviant usul va hayot tarzi shaklida yuzaga chikuvchi ijtimoiy nuqtai nazari. Ma'lumki, ko'pchilik odamlar istasalar jamiyatga nisbatan o'z nuqtai nazarlarini o'zgartirishlari mumkin.

1. Xulq tushunchasi psixologiyada nimani anglatadi?

- A) Faqat tashqi harakatlar majmuasini
- B) Faqat nutq faoliyatini
- C) Ichki va tashqi faollik orqali muhit bilan o'zaro ta'sirni
- D) Faqat reflekslarni

To'g'ri javob: C

2. Xulqning ichki tarkibiga qaysilar kiradi?

- A) Harakat, muomala, nutq
- B) Motivatsiya, kognitiv jarayonlar, hissiy holatlar
- C) Vegetativ reaksiyalar
- D) Jismoniy faollik

To'g'ri javob: B

3. Quyidagilardan qaysi biri moslashuv turlariga kirmaydi?

- A) Radikal moslashuv
- B) Gipermoslashuv
- C) Biologik moslashuv
- D) Konformistik moslashuv

To'g'ri javob: C

4. Deviant moslashuv nimani anglatadi?

- A) Jamiyat talablariga to'liq bo'ysunish
- B) Me'yorlardan chetga chiqish orqali o'zini namoyon qilish
- C) Mutlaq moslashganlik

D) Ijtimoiy faol bo‘lmaslik

To‘g‘ri javob: B

5. Og‘ishgan xulq fanining asosiy maqsadi nima?

A) Jazolash tizimini ishlab chiqish

B) Tibbiy tashxis qo‘yish

C) Shaxs og‘ishgan xulqi haqida ilmiy asoslangan tasavvur shakllantirish

D) Huquqiy nazoratni kuchaytirish

To‘g‘ri javob: C

6. Statistik mezon asosida me‘yoriy xulq qanday aniqlanadi?

A) Qonun asosida

B) Diniy qarashlar asosida

C) Ko‘pchilikda uchrash tezligi asosida

D) Shaxsiy baholash asosida

To‘g‘ri javob: C

7. Psixopatologik mezon nimaga asoslanadi?

A) Ijtimoiy qoidalarga

B) Kasallik–sog‘lik mezonlariga

C) Axloqiy qadriyatlarga

D) Statistik ko‘rsatkichlarga

To‘g‘ri javob: B

8. Ijtimoiy-me‘yoriy mezon nimani asos qiladi?

A) Individual xohishlarni

B) Jamiyat talablariga moslikni

C) Biologik ehtiyojlarni

D) Temperamentni

To‘g‘ri javob: B

9. Quyidagilardan qaysi biri og‘ishgan xulqqa misol bo‘la oladi?

A) Ijtimoiy faoliyatda qatnashish

B) Me‘yoriy moslashuv

C) Jinoyatchilik va suiqasd

D) Ijtimoiy hamkorlik

To'g'ri javob: C

10. Og'ishgan xulq muammosi qaysi fanlararo xususiyatga ega?

A) Faqat psixologik

B) Faqat pedagogik

C) Sohalararo (psixologiya, sotsiologiya, tibbiyot, huquq)

D) Faqat tibbiy

To'g'ri javob: C

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Bosh maqsadimiz - keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish. - Toshkent: O'zbekiston, 2013. - 64 b.

2. Karimov I.A. Mamlakatimizni demokratik yangilash va modernizatsiya qilishga qaratilgan taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirish – bosh maqsadimizdir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 22 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2014 yil 6 dekabr. – T.: "O'zbekiston", 2014. - 76 b.

3. Alimxodjayeva S.N., Haydarov F.N. "Psixologik tashxis metodikalari majmuasi" 2-qism. O'quv qo'llanma. – T., 2009. – B. 72

2 – mavzu. Shaxs og‘ishgan xulqining psixologik mexanizmlari (4 soat ma’ruza, 4 soat amaliy mashg‘ulot)

Reja

1. Shaxs tushunchasi va uning psixologik mohiyati
2. Shaxs individualligi va psixologik tuzilmasi
3. Shaxs xulq-atvorini tushuntiruvchi nazariy yondashuvlar
4. Og‘ishgan xulqning psixologik mexanizmlari

Inson tabiatining o‘ziga xos tomonlaridan biri - uning jamiyat hayoti bilan bog‘liq tomoni bo‘lib, bu shaxs muammosini o‘rganishni taqozo etuvchi jihati hisoblanadi. Inson mavjudligining turli jabhalardan o‘rganish uzoq tarixiy davrli an‘analarga ega. Bu esa insonning shaxslilik aspektidagi ko‘p o‘lchamlilik, ko‘pqirralilik va xilma-xillik uning o‘ziga xosligini belgilaydi. Ular quyidagi jihatlar bilan xarakterlanadi:

- shaxs fenomenining tushunish asosida qarashlar, e‘tiqod, fikrlash uslublari bilan bog‘liqligi.
- shaxs tushunchasining fanlararo statusga egaligi.
- shaxsni tavsiflashning imkoniyatlari keng va boy ekanligi.
- individ, individuallik, faoliyat sub‘ekti va shaxs tushunchalarining o‘zaro o‘xshashligi va o‘zaro aloqadorligi.
- shaxs tushunchasi etimologiyasining xilma-xilligi.

Psixologiya fanida inson zotiga xoslik masalasi individ (lotincha individ - ajralmas, alohida zot degan ma‘no anglatadi), shaxs, individuallik (yakkahollik) tushunchalari orqali aks ettiriladi. Katta yoshdagi ruhiy sog‘lom (es-hushi joyida) odamlar ham, chaqaloq ham, nutqi yo‘q, oddiy malakalarni o‘zlashtira olmaydigan aqli zaiflar ham individlar deb ataladi. Biroq, bulardan birinchisinigina shaxs deb atash an‘ana tusiga kirib qolgan, chunki o‘sha zotgina ijtimoiy mavjudod, ijtimoiy munosabatlar mahsuli, ijtimoiy taraqqiyotning faol qatnashchisi bo‘la oladi. Individ sifatida yorug‘ dunyoga kelgan odam ijtimoiy muhit ta‘sirida keyinchalik shaxsga aylanadi, shuning uchun bu jarayon ijtimoiy-tarixiy xususiyatga egadir. Ilk bolalik chog‘idanoq individ muayyan ijtimoiy munosabatlar tizimi doirasiga tortiladi, bunday shaxslararo munosabatlar tarzi tarixiy shakllangan bo‘lib, u yoshligidanoq shu tayyor (ajdodlar yaratgan) ijtimoiy munosabat, muomala, muloqot tizimi bilan tanisha boradi. Ijtimoiy qurshov (oila a‘zolari, mahalla ahli, jamoatchilik, ishlab chiqarish jamoasi), ijtimoiy guruh ichida (kishilarning og‘ushida, ularning qalb to‘rida) odamning bundan keyingi rivojlanishi uni shaxs sifatida shakllantiruvchi, uning ongi va irodasining xususiyatlariga mutlaqo bog‘liq bo‘lmagan har xil xususiyatli munosabatlar majmuasini vujudga keltiradi.

Bir xil turmush sharoitlari shaxs faolligining turli shakllarini yaratish, hamda har xil hayotiy vaziyatni vujudga keltirish imkoniyatiga ega. Hayotda biron bir tanbeh berishning o‘zi kimgadir ruhiy hisni uyg‘otsa, boshqa birining

sirtiga ham yuqmasligi uchraydi. Shunday qilib, odamga ta'sir qiluvchi barcha tashqi qo'zg'atuvchilar ijtimoiy shart-sharoitlarga, faoliyatning ichki tarbiyaviy qismlari (tomonlari, jihatlari, jabhalari, tarkiblari) tuzilishi yig'indisi bilan boyitilishi evaziga shaxs degan tushuncha hosil bo'ladi.

Shaxsning eng muhim xususiyatli jihatlaridan biri - bu uning individualligidir, ya'ni yakkaholligidir. Individuallik deganda, insonning shaxsiy psixologik xususiyatlarining betakror birikmasi tushuniladi. Individuallik tarkibiga xarakter, temperament, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, hukmron xususiyatlar yig'indisi, iroda, faoliyat motivlari, inson maslagi, dunyoqarashi, iqtidori, har xil shakldagi reaksiyalar, qobiliyatlari va shu kabilar kiradi. Psixik xususiyatlarning birikmasi aynan o'xshash tarzda aks ettiruvchi inson mavjud emas. Masalan, yaqin odamdan ayrilganligi qayg'u-alam, uning bilan birga esa hayotda tiklab bo'lmaydigan va boshqalarda takrorlanuvchi fazilatlar murakkab voqelikning mangulikka yo'nalishi bilan izohlash mumkin. Shaxs o'zining qadr-qimmati va nuqsonlari bilan ijtimoiy turmushda faol ishtirok qilishi, ta'lim va tarbiya yordamida yuzaga kelgan o'zining kuchli va kuchsiz jihatlarini bilan yaqqol, betakror oliy zotdir.

Shaxsning tarkib topishi bir qator omillarga bog'liq degan nazariyaning namoyandalari bo'lmish hozirgi zamon uzoq chet el (AQSH, Angliya, Fransiya, Germaniya, Shvetsariya va boshqalar) psixologlari oqibat natijasida shaxsning tuzilishini o'sha ikkita asosiy omillarga, ya'ni biologik va ijtimoiy (sotsial) voqeliklarning ta'siriga bog'liq bo'lgan tuzilishining mavjudligidan manfaatdordirlar.

Har bir shaxsning hayotda erishgan yutuqlari, baxtini xarakterlovchi ma'lum mezonlar borki, uni o'rganishda alohida fan yo'nalishiga zarurat tug'iladi. Bu esa insonning ijtimoiy faolligini ta'minlovchi shaxs tushunchasi bilan xarakterlanadi. Shaxs faol faoliyat sub'ekti bo'lib, u hayotining barcha bosqichlarida shakllanib, rivojlanib boradi.

Shaxsning qanday tarkib topishi uning yaxshi oila a'zosi yoki ota-ona bo'lishi, uning salomatligi ham hayotda egallaydigan karerasiga ham o'z ta'sirini o'tkazadi.

Shaxs hayotda o'zining imkoniyati va tanlovlarini cheklashi yoki kengaytirishi mumkin. U shaxsning boshqa insonlar bilan ma'lum tajribalar almashuviga xalaqit berishi yoki boshqalar uchun ko'proq xizmat qilishiga olib keladi.

Hayotda shunday toifa insonlar uchraydiki, ular boshqalarni o'ziga jalb eta oladigan yoqimli va xushmuomala bo'ladilar. Bunday insonlar bilan do'stlashishi, ular bilan do'st, qo'shni yoki hamkasb bo'lish xohishi paydo bo'ladi.

Agar siz boshqaruvchi bo'lsangiz, u holda uni xodim sifatda tanlagan bo'lardingiz. Agar siz biror bir hayotiy qarorni qabul qilishga harakat qilsangiz munosabat o'rnatayotgan kishingizni idrok etishingizga ko'ra muomala o'rnatasiz. Siz biladigan shunday mashhur insonlar borki, ular bilan munosabat o'rnatish ba'zan og'ir kechadi. Bunday qiyofali insonlar dushmanona,

tajovuzkor, nodo'stona, yoqimsiz yoki qiyin munosabat o'rnatuvchilardir. Siz ular bilan muomala qilishda, xodim sifatida tanlashda o'zingizni chetga olasiz.

Bunday sharoitda siz shaxs haqida qanday xulosaga kelganingiz singari, boshqalar ham sizga xuddi shunday xulosalarga kelishlari shubhasiz. Bunday o'zaro o'rinalmashuvchi mulohazalarga doimiy ravishda yangi insonlar bilan tanishish zarurat tug'ilgan sotsial vaziyatlarda duch kelinadi. Bu esa shaxsning o'ziga bo'lgan xos xislatlarini aniqlashga olib keladi, masalan, tanishingiz kirishimli yoki tortinchoq. Bu faktorlarni tahlil eta olish shaxs haqidagi umumiy tasavvurlarga ega bo'lishga yetarlicha imkon beradi.

Shaxsni izohlash. Shaxs psixologiyasining predmeti uni izohlashga nisbatan anchagina murakkab xarakterga ega, chunki insonlar xilma xil bo'lganligi bois har xil vaziyatlarga qarab, o'zgarib turadilar. Shu sababli shaxsni tushunarli tilda izohlash uchun mos aniqlik va izohga ega bo'lish lozim. O'z navbatida shaxsni mos tarzda izohlashga mos keladigan tilga ham ega bo'lish kerak. Oqibatda shaxsni o'rganishning o'ziga xos prinsiplari va baholash vositalari-testlarni shakllantirishga olib keldi.

Psixologiyada shaxsni tushunishda uning xarakterlovchi bir qator tushunchalarni qo'llashga olib keldi:

No	Sifatlar
1.	Yoqimli-jizzaki
2.	Tirishqoq- maqtanchoq
3.	Quvnoq -surbet
4.	Talabchant-hukmron
5.	Xavotirlanuvchan -irodali
6.	Qo'zg'aluvchan-betoqat
7.	Ziyrak- beozor
8.	Injiq- nekbin
9.	O'ziga ishongan - bardoshli
10.	Jiddiy- bo'shang
11.	Zaharxanda- sezgir
12.	Muloqotmand-hokisor
13.	Sabr-bardoshli-ishonuvchan
14.	Erkin –qasoskor

1-jadval. Shaxsni baholash sifatlarining namunasi

Yuqorida keltirilgan xususiyatlarni mavjudlik holati va sizga yoqimliliigi, siz erishishingiz zarur bo'lganlarini ro'yxatini tuzish talab etiladi. Ushbu sifatarni o'qituvchi yoki ota-ona misolida va real baholashingiz mumkin bo'ladi. Ushbu toifa sifatarning kengaytirilgan varianti 300 ta sifatdan iborat (Gough & Heilbrun, 1983). Bu esa shaxsni yanada kengroq baholash imkoni beradi.

Shaxs psixologiyasida o'rganiladigan asosiy muammolardan biri shaxs rivojlanishining psixologik tahlilidir. Shaxs psixologiyada tahlil qilishda uning hayotining barcha bosqichlari, ongsizlik ta'sir ko'rsatadimi yoki bolalikdan

keyingi davrlarda shaxs sifatida o'zgarish yuz beradimi? Ushbu tarzda savollarga javob izlash zarur bo'ladi.

Mazkur masalalarni shaxs psixologiyasining metodologik masalalaridan hal etish uchun qator shaxs nazariyalarni ko'rib chiqish zarur bo'ladi.

Shaxsni o'rganishga doir yondashuvlarning har bir muammoning o'ziga xos boshqotirma sifatida uning hal etishga e'tibor qaratganliklarini guvohi bo'lamiz.

Hattoki, ayrim yondashuvlarni o'rganish esa o'nlab yillarni taqozo etadi. Shaxs psixologiyasi esa mazkur masalalarga javob topishga intiladi.

Ongni o'rganish. Shaxs muammosini o'rganishga yondashuvning bir jihati uning *ongini o'rganishga* yo'nalganligidir. Psixologiya shaxsning ushbu jihatini o'rganishda tabiiy fanlarning metodlarini modifikatsiya qilish asosida erishdi. V.Vundt va boshqa psixologlar inson tabiatini o'rganishda tabiiy-ilmiy fanlar ta'sirida uni insonning aqlini o'rganishda foydalandilar. Ushbu tadqiqotlarda psixik jarayonlar eksperimental o'rganilgan bo'lsa-da, ammo ularda cheklanishlar bor edi.

Xulq-atvorni o'rganish. XX asrning dastlabki o'n yilligida amerikalik olim Djon B.Uotson biologik masalalarni o'rganishga e'tibor qaratdi va bu esa shaxs xulq-atvorini o'rganishga qaratilgan bo'lib, Vilgelm Vundtning qarashlariga zid edi. Uotsonning bu harakatlari bixeviorizm deb nomlandi. U psixologiya inson tabiatining moddiy jabhalarini o'rganishga qaratilgan bo'lishi kerak degan g'oyani ilgari surdi. Uning g'oyasida tashqi xulq-atvor psixologiyaning o'rganish asosi bo'la oladi. Bu esa xulq-atvorni o'rganishga ehtiyoj tug'diradi. Bixeviorizm esa inson tabiatini mexanik tasvirini o'zida ifoda etdi. Keyinchalik bu g'oyani Skinner boyitdi.

Shaxs psixologiyasining metodologik masalalarini boshlang'ich bo'g'inidan biri sifatida Z.Freyd faoliyatini qayd etish mumkin. Venalik vrach Zugmunt Freyd psixoanalizga asos soldi. Bu esa uning vrachlik faoliyatida emotsional buzilishlardan aziyat chekkan insonlarni o'rganish orqali o'zining ilmiy yondashuviga asos soldi. U o'zining uzoq vaqtli seanslari asosida uning hayotiy to'g'risidagi ijodiy talqinlari taqdim etdi. Uning yondashuvi eksperimental o'rganishdan keskin tafovut qildi. Freydning psixoanalitik yondashuvi inson tabiati haqidagi noyob qarashlarni ishlab chiqishga sabab bo'ldi.

G.Ollportning xizmatlari hisobida o'tgan asrning 30-yillariga qadar Garvard universitetida shaxs psixologiyasi amerika psixologiyasida bir tizimga keltirishga erishildi. Buning uchun tadqiqot ishlari, o'quv kurslari va ilmiy jurnallar nashr etishga erishildi.

Shaxsni baholash metodlari. Shaxsni nazariy o'rganish oqibatda uni baholash metodlari shakllantrildi. Ushbu metodlar o'zining ob'ektivligi, ishonchliligi va aniqligi bilan farq qiladi. Metodlar o'z navbatida shaxsni o'rganish nazariyalariga muvofiqdir.

Bugungi kunda shaxsni baholashda asosiy yondashuvlar quyidagi tadqiqot metodlariga tayanadi:

O'zi haqida hisob berish yoki ob'ektiv materiallar orqali baholash;

- proyektiv metodlar;
- klinik intervyu;
- xulq-atvorni baholash vositalari;

Shaxsni o‘rganish yoki qiyoslash:

– Shaxsning tipi va qirrasini bir insonning boshqasidan farq qilish imkoniyatini beradi.

– *Nomotetik yondashuv* - guruhdagi insonlarni bir-birini biror bir xususiyati yoki shaxslilik qirrasiga ko‘ra qiyosiy o‘rganish.

– *Ideografik yondashuv* - bir insonni boshqa kishilar bilan qiyoslamasdan o‘rganish.

Shaxs nazariyalarini ijobiy baholash mezonlari:

– verifikatsiya - nazariyaning empirik jihatdan tekshirilganligi va uning tasdiqlanganligi.

– Keng qamrovli ekanligi - yaxshi nazariya boshqalari bilan bir xil sharoitda xulq-atvor fenomenlarini keng spektrda tushuntirishi.

– tadbqiqiy qimmatga egalik - nazariya, inson hayotiy imkoniyatlarini oshirish uchun amaliy istiqbollarni tavsiya etish.

– nazariya bilan tadqiqot o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik.

Shaxsning uzoq hayot yo‘lida turli xil toifa insonlar hayot yo‘lini tanlashda bir biridan farq qiluvchi faoliyat yo‘nalishiga ega bo‘ladi. Bu esa insonning o‘ziga bo‘lgan ishonchi, doimiy ravishda quvnoq bo‘lishi boshlagan ishining qanday tarzda yakunlashiga sabab bo‘ladi. Shaxsning maqsadiga erishishida uning optimistligi, emotsional barqarorligi uning ishonch va e‘tiqodidan og‘ishidan saqlaydi. Yana murakkab yo‘lga duch kelganda unda Tolkina Sem Gemji o‘zining tafovutli va ishonchli xulq-atvor modelini namoyish etadi. Bu shaxs modeli shaxsning tafakkur, tuyg‘ulari va harakatlar modelini tavsiflovchi hisoblanadi (buni Den Mak Adams va Djennifer Pals (2006) taqdim etgan), unda sotsial vaziyatlar va o‘zining qirralarida ifoda etuvchi shaxs tabiatining noyob ko‘rinishi sanaladi.

Shu bois navbatdagi masalalar insoniyat tarixining madaniy merosi sifatida xizmat qiladigan shaxs nazariyalariga qaratiladi. Tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan istiqbollar shaxs psixologiyasining muammolari yo‘nalishini aniqlashga yordam beradi va bugungi kun tadqiqotlarda hal etilishi kerak bo‘lgan masalalarning yechimini topishga xizmat qiladi.

Xorijiy psixologiyadagi shaxs muammosiga doir ilmiy manbalarni tahliliy jihatlarida quyidagi ilmiy g‘oyalar mazmuniga e‘tibor qaratiladi:

- Z.Freydning psixoanalitik nazariyasi bo‘lib, uning metodologik asosida bolalik va ongsiz shahvoniylik motivlari shaxsga ta‘sir ko‘rsatishi tahlili taqdim etilgan.

- Gumanistik psixologiya yondashuvida esa shaxsning o‘sishi va o‘zining “Men”ini shakllantirishida ichki imkoniyatlarning o‘rni yuqori ekanligi ilgari suriladi.

Bunday klassik yondashuvlar inson tabiatini yoritishning keng istiqbolini taqdim etadiki, ular yaqqol shaxslilik aspektdan ilmiy izlanishlar olib borishga

xizmat qilmoqda. Shaxs muammosini o'rganayotgan doir zamonaviy tadqiqotlar muammoni shaxslilik, biologik jihatdan o'rganayapdilar. Ularning asosiy mezonlari inson bilan atrof muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sirlashuviga ham tayanadi. Shuningdek, ular qadr-qimmat, og'ishlar, madaniy muhit ta'siri va boshqa jihatlar, xususan, ongsizlikni ham o'rganmoqdalar.

Klassik psixoanaliz va uning modifikatsiyalari

Z.Freydning psixoanalitik nazariyasi Z.Freyd g'arb madaniyatiga chuqur ta'sir ko'rsatdi. Freydning klinik psixologiya va psixiatriyadagi ilmiy qarashlarini alohida o'ringa ega. Z.Freyd nimani o'rgandi? U she'riyat, piesa va falsafaga juda qiziqishi bo'lganligi sababli, o'z tadqiqotlari uchun vaqtni bekorga sarflamadi. U tibbiyot yo'nalishida tahsil olgandan so'ng xususiy amaliyot bilan shug'ullandi. U amaliyotda nevrologik sababga ega bo'lmagan ruhiy o'zgarishga ega bo'lgan mijozlarga duch keldi. Masalan, baqquvvat bo'lsa-da, mijoz qo'ldagi sezgilarni yo'qolishining sababini Z.Freyd insonning aqliga bog'liqligini aniqladi. Bunday holatda mijozni davolash yo'li uning o'z-o'ziga munosabatini o'zgartirishda degan xulosaga keldi.

Freydning kuzatishlari qator nevrologik buzilishlarning psixologik sabablari mavjudligi to'g'risidagi xulosaga olib keldi. Bu orqali Freyd ongsizlikni kashif qildi. Uning fikricha ko'zi ojizlik yoki karlik, beixtiyor ko'rmaslik va eshitmaslik xohishi insonga keskin xavotlikni uyg'otar ekan. Freyd gipnoz ongsizlikka yo'l deydi va patsientlarni davolashda undan foydalandi. Gipnoz patsientlari gipnoz tufayli o'zlarining anglab bo'lmas qobiliyatlarini ochdilar. So'ngra u patsientlar o'zlarini ruhiy yengillashishlariga imkon beruvchi erkin assotsiatsiya usulini olib kirdi. Ushbu usulga ko'ra patsient o'zining dardlarini bayon etadi. Bu esa patsientlarga ruhiy yengillik olib keldi. Freyd ruhiy buzilishlarning zamini, bugungi bezovtalanishlarning sababi patsientlarning o'tmishi bilan bog'liq, bolalikdagi tuyg'ulariga borib bog'lanishini ta'kidladi. Kasalliklarning ongsizlik sabablariga tayangan shaxs nazariyasini psixoanaliz davolash metodi bilan bog'ladi.

Freyd topografik modeldan foydalanib, psixik hayotni uch darajasini ajratdi:

- Ong;
- Ongoldi;
- Ongsizlik;

Ong darajasi - aniq damdagi insonning ma'lumotlarini sezgi va kechinmalaridan tashkil topadi. Ong miyada saqlanuvchi ma'lum kam foizli axborotlarni qamrab oladi. So'ngra ma'lumotlar ong oldi yoki ongsizlik sohada yuklanadi.

Ongsizlik soha - inson psixikasining eng chuqur va ahamiyatli qatlami ongsizlikdir. Bu onga qanchalik bosim o'tkazuvchi emotsiya va xotiralar orqali instinktiv qo'zg'alishlarini saqlovchi, ammo ushbu anglashilmagan materiallar ko'pincha insonning kundalik faoliyatini belgilaydi.

• Ongoldi soha, ba'zan xotiraga kirish mumkin bo'lgan, o'zida barcha tajribani kiritadi, ayni damda anglanilmagan, ammo tasodifiy yoki minimal kuch sarflash natijasida onga tez qaytishi mumkinligi.

• U- psixikaning ongsizlik qismi bo'lib, biologik instiktli mayllardan iborat: agressiya va jinsiy mayllar. U jinsiy mayl - libido bilan to'yingan. Insonda yashirin energetik tizim bo'lib, bu quvvat har bir kishida miqdori - doimiy o'lchamga ega. Ongsiz va irratsional bo'ladi. U qoniqish, ya'ni so'ngida baxt, eng asosi inson hayotidagi asosiy maqsad tamoyiliga bo'ysunadi.

• *MEN* - ikkinchi tamoyil – gomeostaz - ichki muvozanatni saqlash tendensiyasi. Men (Ego)-ong – doimiy ravishda U bilan nizoda bo'ladi, jinsiy mayllar ta'sirida bo'ladi. U jamiyat ta'siri ostida shakllanadi. Menga uch ta kuch ta'sir ko'rsatadi: U, Kayvoniy (yuqori) Men va insonga o'z talabalarini qo'yuvchi jamiyat. MEN ular o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashga harakat qiladi, qoniqish emas, balki reallik tamoyiliga bo'ysunadi.

• *KAYVONIY MEN (Super Ego)* - axloqiy standartlarni tashuvchi, shaxsning bu qismi tanqid, senzora, vijdon roli bajaradi. Agar Men U ga mos harakatni amalga oshirsa yoki unga mos qaror qabul qilsa, Kayvoniy Men unga qarshi chiqadi. Natijada aybdorlik, uyat, vidjon ta'nalari ko'rinishidagi jazoni boshdan kechiradi.

Psixoanaliz atamasi

- Shaxs nazariyasi va psixopatologiyasi;
- Shaxsdagi buzilishlarning davolash metodi;
- Insonning anglashilmagan fikr va tuy-g'ularini o'rganish metodi bilan tushuntiriladi.

Shaxs strukturasi

Psixologiyada shaxsning himoya mexanizmlar to'g'risidagi qarashlarning tub ildizi Z.Freydning shaxs nazariyasi borasidagi izlanishlariga borib taqaladi. Freydning psixodinamik konsepsiyasiga ko'ra shaxs tuzilmasi va himoya mexanizmlari ma'lum tizimlashtirilgan. Z.Freyd bo'yicha shaxs tuzilmasi uchta tarkibiy komponentlardan iborat:

“Id” sohasi - bu shaxsning instiktli jihati bo'lib, unda shaxsning eng kuchli instinklari o'rin olgan. Ular shaxs xulq-atvorini to'g'ri va chet yo'llar bilan aniqlash va namoyon bo'lishini ifodalaydi. “Id” sohasi vazifalarini *qoniqish tamoyiliga* asosan bajaradi.

Z.Freyd psixoanalitik nazariyasida qayd etishicha, psixik jarayonlar qoniqish tamoyiliga ko'ra avtomatik tarzda boshqarilar ekan. Hech qondirilmaganlik ichki ruhiy zo'riqishni keltirib chiqaradi. O'z navbatida u psixik faollikni vujudga kelishiga olib keladi. Bu faollik zo'riqishni va qoniqmaganlikni susayishiga yoki qoniqishga olib keladi.

Freydning psixodinamik nazariyasida ikkita asosiy instiktlarga ajratiladi: hayot instikti (libido, eros) sifatida jinsiy instikt; vayrongarchilik, buzg'unchilik sifatida e'tirof etiluvchi o'lim instinklari (mortido, tanatos). Inson xulq-atvorining bu shakli shaxsning destruktiv instikti sifatida namoyon bo'lib, agressiyani ham instikt natijasi deb baholaydi. Ularning hayotiy

zarurat sifatida namoyon bo'lishini to'sib qo'yish shaxsda jiddiy salbiy oqibatlariga olib kelishi kuzatiladi. Bu esa nevrozning asosi hisoblanadi. Asarlarining birida Freyd motido instinkti haqida to'xtalgan bo'lib, unda shaxs o'zini o'zi saqlash uchun (yo'q qilmaslik) o'zga kishini yoki o'zgalarni yo'qotishga intiladi. Freyd uchun eng hal etuvchi jihat, bu inson xulq-atvorida jamiyat rivojlanishidagi qonunlarini emas, irratsional psixik kuchlarning namoyon bo'lishini hisobga olgan, unda intellekt voqelikni faol aks ettiruvchchi vosita emas, balkli bu kuchlarni **maskirovka** qiluvchisi hisoblanadi. Individ bilan ijtimoiy muhit abadiy va yashirin kurashda bo'ladi. Uning psixoanalitik qarashlarida kuchaytiruvchi holatda instiktdan intellektning kuchlirog'i deb baholanadi.

“Ego” sohasi – bu shaxsning ongli tomonini ifodalovchi ratsional qismidir. “Ego” doimiy ravishda “Id” sohasi bilan o'zaro ta'sirlashuvda bo'ladi, ikki asosiy instinktlar:

Men tomonidan tanlanadigan mexanizm hali aniq ta'biri mavjud emas;
Siqib chiqarish jinsiy xohishlar bilan kurashishda foydalaniladi.

“Men” va “Ono”ning titib ko'rish va “Ustun menning” shakllanishiga qadar bir necha himoya mexanizmidan foydalaniladi.

Barcha himoya mexanizmlarining maqsadi “Men”ga yordam berishdan iborat. Shu sababli ham u uchta asosiy bezovtalanishga yo'naltirilgan, ya'ni Menni zararlashi mumkin bo'lgan nevroitik, axloqiy, va real.

Biroq Men ichdan chiqadigan norozilikdan himoyalani qolmasdan, ilk davrlarda Men xavfli instinktiv stimullar bilan tanishadi, shuningdek u norozilikni kechiradi.

Agar tashqi qoniqish yoki manfaatning asosiy manbai tashqi ob'ekt bo'lgan holda unda shunchalik yuqori norozilikni kechirishga sabab bo'lib qoladi.

Yosh bolaning Meni ko'proq qoniqish prinsipi bilan yashaydi. U tashqaridan bo'ladigan norozilikni hali ko'p kechirmaydi.

Shaxsning rivojlanish Z.Freyd mijozlarining hayotini kuzatish asosida shaxs shakllanishini dastlab besh yilda amalga oshishini xulosaladi. Bolalar shaxs sifatida shakllanishida qator psixoseksual davrlarni boshdan kechirishini va bu bosqichlar alohida quvvat manbai erogen zonalarning o'rniga bog'liq deb ko'rsatdi. Freyd ishonch bilan o'g'il bolalarning fallik bosqichdagi genetik ta'sir tufayli onasiga nisbatan otasini rashk qilishini qayd etdi. Buning sababini grek afsonasi “Shox Edip” afsonasiga tayanib, “Edip kompleksi” orqali tushuntirdi. Edip o'zi bilmagan holda otasini o'ldirib, Onasiga uylanadi.

Freyd psixoseksual rivojlanish bosqichlarini 5 davrini keltirib o'tadi. U quyidagi 2-jadvalda o'z aksini topgan:

2-jadval

Psixoseksual bosqichlar

No	Bosqichlar	Yosh davrlari	Libido yo'naltiriladigan zona
1	Oral	0-1,5	Og'iz
2	Anal	1,5-3	Anus
3	Fallik	3-6	Jinsiy a'zolar

4	Latent	6-12	Mavjud emas
5	Genital	12-18	Jinsiy a'zolar

Himoya mexanizmlari

Z.Freyd o'z nazariyasida shaxsning himoya mexanizmlarini ajratishga ham erishdi.

Ko'pincha nizoli zonalar psixika strukturasi U, salbiy emotsiya va kechinmalarda kuzatiluvchi (ta'sirlanish, bezovtalanish va umidsizlik) frustratsiyaga olib keldi. Frustratsiya "MEN"ni har xil "chiqarish klapan"lari yordamida zo'riqishlarni olib tashlashga undaydi. Bular psixologik himoya mexanizmlari deyiladi.

- repressiya: tashvish sabab narsa mavjudligiga behush inkorni o'z ichiga oladi;
- rad etish, ya'ni noma'qul ma'lumotni ochiq rad etish, qo'shilmaslik;
- reaksiya: biri qarama-qarshi bo'lgan id turtki ifodani o'z ichiga oladi;
- proeksiya – o'zidagi hissiyot va kechinmalarni tashqi ob'ektlarga ko'chirish orqali paydo bo'lgan holatning sabablarini tashqaridan qidirishga moyillik;
- identifikatsiya – o'zini axborot egasiga o'xshatish, uning o'rniga o'zini qo'yish orqali qadriyatlarni rad etish yoki tanqidsiz o'zlashtirish;
- regressiya – ilgari hayotida, masalan, yoshligida bo'lib o'tgan qaysidir voqelarga qaytish, ularning yaxshi va ma'qullarini yana xotirada tiklash va xulqda qaytarish orqali o'zida psixologik himoya yoki oqlovni tashkil etish;
- yolg'izlanish – jamiyatdan o'zini olib qochish, o'zidagi o'zgarishlarni boshqalarga bildirmaslikka intilish, bunda shaxsning faoliyati passiv tus oladi;
- ratsionalizatsiya – mulohaza va fikr yuritish orqali o'zida himoya instinktlarini paydo etish;
- sublimatsiya – o'zgartirish yoki tabiatan energiya qiziq tomonidan id impulslarini o'z ichiga oladi va uni ijtimoiy maqbul xulqda ifodalashga yo'naltiriladi.

Z.Freydning izlanishlari undan keyin bir qator yangi yo'nalishlarni vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

K.Yung va uning Analitik psixologiyasi

Freydning izdoshlari sifatida faoliyat olib borgan olimlardan biri K.Yung. Yungning shaxs muammosiga doir yondashuvi "Analitik psixologiya" deb nomlanib, u o'ziga xos yondashuvni ifoda etadi.

Shaxs tipologiyasiga doir yondashuvi:

Ekstraversiya – «ichkaridan tashqariga yo'naltirilgan» degan ma'noni anglatib, bu tipga moyil shaxslar ko'proq odamlar ichida bo'lishni yoqtirishadi, o'z kechinmalarini ko'proq atrofdagilar bilan baham ko'radi. Muloqotga kirishuvchan, tanishlari doirasi keng. Ba'zi hollarda jiddiylik yetishmaydi. Odamlarni tez ishonchini qozona oladi va shuningdek, tez xafa qilishga ham moyil shaxslar.

Introversiya – «tashqaridan ichkariga yo'naltirilgan» degan ma'noni anglatib, bu tipga xos shaxslar og'ir, vazmin, ko'ngli nozik, beparvo, do'stlik qoidalari qat'iy amal qiladigan bo'lishadi. Muloqot doirasi cheklangan,

tortinchoq, ko‘proq o‘zlarining ichki dunyolari bilan band va yolg‘izlikni yoqtiradigan shaxslardir.

To‘rta asosiy psixik funksiyaga e‘tibor qaratdi:

- Tafakkur-ratsional;
- Hissiyot-ratsional;
- Sezgi-irratsional;
- Intuitsiya-irratsional;
- Fikrlovchi tip – biror narsaning qadr-qimmatini aniq faktlar va mantiqiy mulohazaga tayanib baholaydi;
- Hissiyotli tip – yaxshi-yomon, go‘zal-xunuk tamoyiliga asoslanib emotsional baholaydi;
- Intuitiv tip – hayotiy voqealarning mazmunini ongsizlikda, tuyg‘usi va taxminlariga ko‘ra baholaydi.
- Sezgiga asoslanuvchi tip – sezgi a‘zolariga tushuvchi, tashqi olam haqidagi axborotlarga tayanadi;

Psixikaning tuzilishi:

- Ong.
- Shaxsiy ongsizlik – o‘zida qachonlardir anglangan, hozir siqib chiqarilgan va unutilgan nizo va taassurotlar, yetarlicha ifodalanmagan hissiy taassurotlarni qamrab oladi. Shaxsiy ongsizlik – o‘zida emotsional zaryadlangan, bir fikr, tuyg‘u va taassurotlarning ustuvor bo‘lib qolishidan iborat komplekslarni tashkil etadi.
- Kollektiv ongsizlik – insoniyat va avlodlarning xotira izlarining yashirin saqlanishidir. Unda bizning o‘tmish emotsiyalarimiz va insoniyatga xos fikrlar va tuyg‘ular aks etgan.

Arxetiplar

• Arxetiplar – birlamchi model yoki kollektiv ongsizlikning tarkibiy elementi hisoblanadi. Ular o‘zida insonlar idrok etganlarini, kechinmlari va voqealar ta‘siriga javob berishini ma‘lum obrazlarda ilgari surishlari tug‘malik shaklini namoyon etadi.

• Eng asosiy arxetiplardan biri Men arxetipi, ota, ona, Xudo, donishmand va boshqa arxetiplaridir. Arxetiplar o‘zida simvollar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Masalan, Mariya, Mona Liza va boshqalar. Xoch, oltitomonli yulduz, budda g‘ildiragi.

Shaxs strukturasi

• Shaxs strukturasi quyidagi tuzilmalardan iborat: ego, person, anima (animus), soya va o‘zlik.

• Ego – ongning markazi bo‘lib, o‘z-o‘zining anglashning asosi hisoblanadi.

• Person – bu jamoa kishisi bo‘lib, inson o‘zini boshqalar bilan o‘zaro munosabatda namoyon qiladi.

• Salbiy va ijobiy personlar mavjud. Birinchi navbatda u individuallikni ifodalab, kommunikatsiyaga muvofiqlashtiradi. Ikkinchidan – person

individuallikni bo'g'ib qo'yishi mumkin. Shu bois person – onging yuqori qatlami, ego ancha chuqurlashuv, botiq qismi hisoblanadi.

- Soya – o'zida shaxsning siqib chiqarilgan tomonini ifoda etadi. Soya egoning aks ettirilishida namoyon bo'ladi. Soya shaxsning sotsial standartlar mavjudligi bilan murosaga qila olmasligini ifodalovchi xohishlarini qamrab olgan. Soya - hayot quvvati, ijod manbaini saqlovchi sanaladi. Shu sababli ego soya quvvatini zarur oqimga yo'naltiradi.

Anima va animus

- Anima – erkakdagi ayolning ichki timsoli, ya'ni ongsiz namoyon bo'luvchi ayollik tomoni;

- Animus – ayollardagi erkakning ichki timsoli, uning ongsiz namoyon bo'luvchi ayollik timsoli. Yung anima va animus inson xulq-atvorida uyg'unlashagan tarzda namoyon bo'lishi kerak, bu uning har tomonlama muvofiqlashuvini ta'minlaydi.

O'zlik

O'zlik – shaxsning yaxlitlik arxetipi.

O'zlik onglik va ongsizlikni birlashtirib, boshqa barcha elementlar uyushuvini tashkil etuvchi aynlana markazi hisoblanadi. Ruhning barcha jabhalarini integratsiyasiga erishganda, inson uyg'unlikni sezadi. Shu sababli, o'zlikni rivojlanishi inson hayotining bosh maqsadidir.

A.Adlerning "Individual psixologiyasi"

Alfred Adler (1870-1937) individual psixologiyaning asoschisi hisoblanadi. Uning asosiy asarlari: «Nerv xarakteri haqida» (1912), «Individual psixologiyaning nazariyasi va amaliyoti» (1920), «Insonshunoslik» (1927), «Hayotning mazmuni» (1933).

Inson tabiati. Inson - yagona va o'zini o'zi muvofiqlashtiruvchi organizm; individuum (lot.) – bo'linmas. Inson hayotiy faolligining hech bir namoyon bo'lishini izolyatsiyada ko'rib bo'lmaydi, lekin faqat shaxsga munosabatda to'liq ko'rib chiqish mumkin.

Inson hayoti – shaxs uchun ahamiyatli maqsadlar yo'nalishidagi o'sish va rivojlanishga uzluksiz harakat hayot maqsadlari insonning taqdirini belgilaydi.

Inson xulq-atvori – irsiyat va muhit ta'siri natijasigina emas, balki insonning o'z hayotining arxitektori sanalgan ijod kuchidan ham iborat.

Individni jamiyatdan tashqari ko'rib bo'lmaydi, uning xulq-atvori esa sotsial kontekstdan tashqarida namoyon bo'lmaydi. Har bir insonda umumiylik va sotsial qiziqishning tabiiy tuyg'usi mavjud, ya'ni hamkorlikning sotsial munosabatlariga tug'ma ravishda intilish mavjud.

Inson xulq-atvori o'zi va atrof olam haqidagi tasavvurlari bilan belgilanadi. Erishilmagan maqsad yoki vazifalar inson xulq-atvorini yo'naltirib, harakatlantirib turadi. Insonga yagona, yaxlit, unsurlari bir-biri bilan o'zaro muvofiq keluvchi mavjudod sifatida qaraydi.

Individuum miya va tana, onglik bilan ongsizlik, tafakkur, tuyg'u, harakat, shaxsda namoyon bo'luvchilar yagonadir.

Shaxsning strukturasi hayot uslubi bilan aniqlash mumkinligini tavsiya etadi. Shaxsiy ahamiyatga ega maqsadlarga talpinish, kamolotga intilish, individuum organik jihatdan yaxlitlikni ifodalaydi va o'zining hayotini boshqaradi, ijodiy kuchini va erkinlikni tanlashini namoyon qiladi.

Shaxsning strukturasi hayot uslubi bilan aniqlash mumkinligini tavsiya etadi. Shaxsiy ahamiyatga ega maqsadlarga talpinish, kamolotga intilish, individuum organik jihatdan yaxlitlikni ifodalaydi va o'zining hayotini boshqaradi, ijodiy kuchini va erkinlikni tanlashini namoyon qiladi.

Individuum jamiyatdan, boshqa insonlardan xoli holda bo'lmaydi, insonning xulq-atvori sotsial determinantlar bilan aniqlangan sotsial (ijtimoiy) mazmunda sodir bo'ladi, oqibatda insonda boshqa insonlar bilan hamkorlikda sotsial o'zaro munosabatlarda ishtirok etishga intilishni ifodalovchi sotsial qiziqishlar shakllanadi.

Nomukammallik kompleksi atamasini A.Adler fanga olib kirib, ushbu tuyg'uni barcha bolalar jismoniy o'lchamlari, kam kuchligi va imkoniyatlarining pastligi oqibatida boshdan kechiradilar.

Kelajakda juda kuchli, kompleksga aylantirish, ijobiy o'sish va rivojlanishni qiyinlashtirishi mumkin. Biroq, o'rtacha darajali nomukammallik bolada "kuchli bo'lish yoki boshqalardan kuchli bo'lish"ga, kamolotga, ustunlikka, o'zining qobiliyatlarini rivojlantirishga undash mumkin.

Kamolotga intilish tug'ma bo'lib, bu hayotning bir bo'lami, hayotga intilishning bo'lmasligi ma'nosiz, deydi, A.Adler.

Mukammallik maqsad ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. Agar u ijtimoiy manfaatga va boshqalarning foydasiga yo'naltirilgan bo'lsa, rivojlanish konstruktiv va sog'lom yo'nalishga ega bo'lib, bu rivojlanish, ko'nikma va malakalarning kamol toptirish, mukammal hayot uslubiga ega bo'lish uchun ishlashga intilish kabilarda namoyon bo'ladi. Biroq, ayrimlar mukammallikka boshqlar ustidan hukmronlik qilish orqali erishishga urinadi. Bu esa hokimiyat va agressiyada namoyon bo'ladi.

Har bir inson intilish va erishishiga mujassamlashuvchi o'zining hayot uslubini ishlab chiqadi. Ularning shakllanishi bolalikdan boshlanib, nomukammallik, ishonchsizlik, kattalar olamida bo'lishga ojizlik kompleksi sifatida shakllanib boshlaydi. Hayotning maqsadi bundan himoyalani, qondirilmagan bugungi hayot bilan yorqin, mukammal kelajak o'rtasidagi ko'priklar vazifasini bajaradi.

Hayot uslubi va shaxs tiplari

Boshqaruvchi tip. Bu tip insonlar o'ziga ishongan va g'ayratli. Ular faol, ularga boshqalarning baxt-saodati ahamiyasiz, tashqi olam ustidan hukmronlik qilish xos. Ular asosiy hayotiy muammolarini dushmanlikka asoslangan holda antisotsial hal etadilar (jinoyatchilar, narkomanlar, qonunbuzarlar).

Oluvchi tip. Tashqi olamga tekinxorlik va o'zining ehtiyojlarining ko'p qismini boshqalar hisobiga qondirishga intiluvchi odamlar. Ularda sotsial manfaatlar yo'q, ular boshqalardan ko'proq narsa olishga intiladilar. Ularning faolligi yuqori emas, ularning boshqalarga azob-uqubat keltirish ehtimoli kamroq.

Qochuvchi tip. Bu insonlarning sotsial qiziqishlari, shaxsiy muammolarni hal etishdagi majburiy faolligi past, ular muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqadilar va hayotiy muammolarini yechishdan qochadilar. Ular qiyinchilik yoki omadsizlik tug‘diradigan barchasidan qochadilar.

Sotsial tip. Bu yetuk talabga javob beradigan, sotsial manfaatlar bog‘lab turadi va yuqori faollikka ega. Bu inson boshqa insonlarga g‘amxo‘rlik ko‘rsatuvchi, ular bilan munosabatga qiziquvchi, insonlarning asosiy hayotiy muammolarini hal etuvchi muammolarni - ish, sevgi, do‘stlik-hamkorlikni, shaxsiy mardlikni, mas’uliyatni talab etishini biladi va boshqa insonlarning rohat-farog‘atida o‘zining hissasini qo‘shishga tayyor.

1. “Individ” tushunchasi nimani anglatadi?

- A) Faqat ijtimoiy faol shaxsni
- B) Har qanday alohida inson zotini
- C) Faqat ongli shaxsni
- D) Faqat voyaga yetgan odamni

To‘g‘ri javob: B

2. Qaysi tushuncha shaxsning betakrorligini ifodalaydi?

- A) Individ
- B) Shaxs
- C) Individuallik
- D) Faoliyat sub’ekti

To‘g‘ri javob: C

3. Shaxsga aylanish jarayoni qaysi omil bilan bog‘liq?

- A) Biologik yetilish
- B) Ijtimoiy muhit ta’siri
- C) Genetik meros
- D) Temperament

To‘g‘ri javob: B

4. Bixeviorizm asoschisi kim?

- A) Z.Freyd
- B) G.Ollport
- C) D.B.Uotson
- D) V.Vundt

To‘g‘ri javob: C

5. Psixoanaliz nazariyasiga kim asos solgan?

- A) Skinner
- B) Vundt
- C) Z.Freyd

D) Mak-Adams
To'g'ri javob: C

6. Gumanistik psixologiya nimani asosiy omil deb biladi?

- A) Ongsiz instinktlarni
- B) Tashqi rag'batlarni
- C) Ichki imkoniyatlar va o'zini rivojlantirishni
- D) Irsiylikni

To'g'ri javob: C

7. Shaxs psixologiyasida proyektiv metodlar nimaga xizmat qiladi?

- A) Intellectni o'lchashga
- B) Ongsiz jarayonlarni aniqlashga
- C) Jismoniy rivojlanishni baholashga
- D) Ijtimoiy mavqeni aniqlashga

To'g'ri javob: B

8. Nomotetik yondashuv nimani anglatadi?

- A) Bir shaxsni alohida o'rganish
- B) Guruh ichida shaxslarni qiyosiy o'rganish
- C) Biologik tahlil
- D) Klinik tashxis

To'g'ri javob: B

9. Ideografik yondashuv nimaga asoslanadi?

- A) Statistika tahliliga
- B) Guruh mezonlariga
- C) Bir shaxsni individual o'rganishga
- D) Klinik standartlarga

To'g'ri javob: C

10. Og'ishgan xulqning psixologik mexanizmlariga qaysilar kiradi?

- A) Faqat biologik omillar
- B) Faqat ijtimoiy omillar
- C) Ong, ongsizlik, motivatsiya, emotsiya va muhit ta'siri
- D) Faqat irsiy omillar

To'g'ri javob: C

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Bosh maqsadimiz - keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish. - Toshkent: O'zbekiston, 2013. - 64 b.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni demokratik yangilash va modernizatsiya qilishga qaratilgan taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirish – bosh maqsadimizdir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 22 yilligiga

bag`ishlangan tantanali marosimdagi ma`ruza. 2014 yil 6 dekabr. – T.:
“O`zbekiston”, 2014. - 76 b.

3. Alimxodjayeva S.N., Haydarov F.N. "Psixologik tashxis metodikalari majmuasi" 2-qism. O`quv qo`llanma. – T., 2009. – B. 72

4. Asadov Y.M. Ruhiy holatlar diagnostikasi va korreksiyasi. – T., 2000

5. Uzoqov A, G`oziyev E, Tojiyev A. «Oila etikasi va psixologiyasi». T. «O`qituvchi» - 1992.

6. Davletshin M.G. va boshalar. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya: o`quv metodik qo`llanma. T., 2004.

7. Psixologicheskaya diagnostika / Pod red. M.K. Akimovoy. SPb.: Piter, 2005.

8. Rozikova M., Aliyeva K. Psixologik tashxis metodikalari . – T., 2013. – B.

16

3 – mavzu. Og‘ishgan xulq klassifikatsiyasi (4 soat ma’ruza, 4 soat amaliy mashg‘ulot)

Reja

1. g‘ishgan xulq tushunchasining ilmiy asoslari
2. Og‘ishgan xulqni tasniflash yondashuvlari
3. Psixologik tasniflar va tipologiyalar
4. Og‘ishgan xulqning asosiy guruhlari
5. Yosh davrlari bo‘yicha og‘ishgan xulq shakllar

Psixologik reallikni tahlil ilmiy qilish shakllaridan biri uning ko‘rinishlari tasnifi hisoblanadi. Tadqiqotchilarning axloqiy og‘ishlarni tizimlashtirishdagi ko‘p sonli urinishlari qali yagona tasnif yaratishga olib kelmadi. Murakkabliklarni bir necha sharoitlar bilan tushuntirish mumkin.

Axloqiy deviatsiyaning muammosiga asosiy sabab uning fanlararo xarakterda ekanligidadir. Modomiki, “deviant (og‘ishgan) xulq” atamasi turli fanlarda turli ma’noda ishlatilarkan, shu sabab axloqiy og‘ishlarning ko‘p turli xil tasniflari mavjud.

Muammo mavjudligini tushuntiruvchi boshqa sabablar orasida inson axloqining o‘ta turli-tuman shakllari va “me’yor” tushunchasining o‘zi noaniq ekanligini aytish mumkin. Bularning barchasi umumiy mezonlarni ajratishdek, og‘ishgan xulqning har xil ko‘rinishlarining yagona tasnifini yaratishda ham qiyinchilik tuqdiradi.

Ayni damda tizimlashtirish mavjud va alohida fanlar doirasida keng foydalaniladi. Shartli ravishda axloqiy og‘ishlar tasniflash muammosida uchta asosiy yondoshuvni ajratish mumkin: ijtimoiy-huquqiy, klinik va psixologik.

Ijtimoiy-huquqiy yondoshuv doirasida, o‘z navbatida, sotsiologik va huquqiy yo‘nalishni ajratish mumkin.

Sotsiologiya axloqiy deviatsiyani bir necha asoslar bo‘yicha guruhlanadigan ijtimoiy ko‘rinish sifatida ko‘rib chiqadi:

- a) masshtabdan qat’i nazar ommaviy va shaxsiy og‘ishlar ajratiladi;
- b) oqibatlar aqamiyati bo‘yicha – salbiy (zararli oqibatlar keltirib chiqaruvchi va potentsial xavf tuqdiruvchi) va ijobiy;
- c) sub’ekt bo‘yicha – aniq shaxslar, norasmiy guruhlar (masalan, yo‘lto‘sar guruhlar faoliyati), rasmiy tuzilmalar, shartli ijtimoiy guruhlar (masalan, ayollar piyonistaligi) og‘ishi;
- d) ob’ekt bo‘yicha – iqtisodiy, maishiy, mulkiy buzilishlar va boshqalar;
- e) muddati bo‘yicha – bir vaqtli va davomli;
- f) buzilgan me’yor turi bo‘yicha – jinoyatchilik, ichkilik (piyonistalik) giyohvandlik, o‘z-o‘zini o‘ldirish, axloqsiz xulq, daydilik, fog‘ishabozlik, bezorilik, boqimanda bo‘lish, sotqin, rasmiyatchilik, terrorizm, irqchilik, genotsid, destruktiv madaniyatlar.

Huquqda og‘ishgan xulq atamasi ostida hozirgi vaqtda qabul qilingan va jazolash xavfi bilan ta’qiqlangan qonuniy me’yorlarga qarshilik qiluvchi

barcha narsa tushuniladi. Shaxs harakatlarini huquqiy baholashdagi yetakchi mezon ularning jamiyatga xavf solish darajasi hisoblanadi. harakatlarning jamiyatga xavf solish xarakteri va darajasi bo'yicha ularni jinoyat, ma'muriy va fuqarolik-huquqiy delinktlar, intizomiy qiliqlarga bo'linadi.

Jinoyatlar, o'z navbatida, jamiyatga xavf tug'dirish darajasiga ko'ra quyidagi kategoriyalarga bo'linadi: uncha og'ir bo'lmagan – ikki yilgacha ozodlikdan mahrum etish; o'rtacha og'ir – besh yilgacha ozodlikdan mahrum etish; og'ir jinoyatlar – o'n yilgacha ozodlikdan mahrum etish; alohida og'ir – ikki yilgacha ozodlikdan mahrum etish yoki ancha qat'iy jazo belgilash.

Jinoyatlar harakatlarning xarakteri bo'yicha ham bo'linadi: shaxsga qarshi jinoyat, iqtisod soqasidagi jinoyat, davlat qokimiyatiga qarshi jinoyatlar, qarbiy xizmatga qarshi jinoyat, insoniyat tinchligi va xavfsizligiga qarshi jinoyat. Shunday qilib, Jinoyat va Fuqarolik kodekslari qonuniy nuqtai nazardan og'ishgan xulqning turli shakllari tasnifi hisoblanadi.

Vaqt huquqiy og'ishning yanada yangi shakllarini tug'dirmoqda, masalan, reket, uyushgan jinoyatchilik, xakerlik. Bu, o'z navbatida, qonunchilikka doimiy o'zgartirish kiritish zaruriyatini tuqdiradi.

Ko'rib chiqilgan tasniflarga axloqiy deviatsiyaga pedagogik yondoshuvni qo'shimcha qilish mumkin. Bizning fikrimizcha, pedagogik tasniflar kamroq differensiyalangan va ko'pincha boshqa fanlardan o'zlashtirilgan. Ko'pincha "og'ishgan xulq" tushunchasini "moslashmaganlik" tushunchasi bilan tenglashtiriladi. O'quvchini tarbiyalash va o'qitishning asosiy pedagogik vazifalari olamida maktab o'quvchisining og'ishgan xulqi maktabga moslashmaganlik kabi ijtimoiy moslashmaganlik xarakteriga ham ega.

Maktabga moslashmaganlik tuzilmasiga o'zlashtirmaslik, tengdoshlari bilan o'zaro munosabatning buzilishi, hissiy buzilishlar kabi uning ko'rinishlari qatorida axloqiy og'ish ham kiradi.

Pedagoglar bilan hamkorlik tajribasi maktabga moslashmaganlik bilan uyg'unlashuvchi birmuncha keng tarqalgan quyidagi axloqiy og'ishlar haqida gapirishga imkon beradi. Bu intizom buzilishi, sababsiz maktab kelmaslik, giperfaol axloq, tajovuzkor axloq, oppozitsion axloq, chekish, bezorilik, o'g'rilik, yolg'on.

Ijtimoiy moslashmaganlikning maktab yoshida anchagina masshtabli belgilari bo'lib quyidagilar chiqishi mumkin: psixofaol moddalarni muntazam iste'mol qilish (uchuvchi eritmalar, ichkilik, giyohvand moddalar), jinsiy deviatsiyalar, fohishabozlik, daydilik, jinoyat sodir etish. Oxirgi vaqtlarda maktab o'quvchilarining og'ishgan xulqida nisbatan kompyuter o'yinlari yoki diniy sektalarga tobe bo'lib qolish bilan bog'liq bo'lgan yangi shakl kuzatilmoqda.

Juda yoshlikdan va maktab yoshidan og'ishgan xulq ko'rinishlari haqidagi masala yanada chalkash. Pedagoglar va ota-onalar ko'pincha kichik bolalarda zararli odatlar (barmoqini so'rish, tirnoqini chaynash), ovqat yeyishdan bosh tortish, quloq solmaslik, tajovuzkor axloq, giperfaol axloq kabi axloqning shunday salbiy ko'rinishlari bilan to'qnashadilar.

Afsuski, jamiyatda og'ishgan xulqqa nosog'lomlik kabi munosabatda

bo'lish ustundir. Uning ko'zga ko'ringan shakllari bilan to'qnashgach, odamlar avvalo tibbiy tashhis va unga tegishli tibbiy yordam olishga harakat qiladilar.

Deviant axloq masalalari bo'yicha ilmiy adabiyotlarda birmuncha ishlab chiqilgan va anchagina odatlangan klinik yondoshuv qukmronlik qiladi. Ayni damda ma'lumki, shaxs axloqiga psixologik jiqatdan – shaxsning o'ziga nasiqat qilib ta'sir ko'rsatish mumkin.

Axloqiy og'ishishlarni tasniflash muammosi

Psixologik yondoshuv shaxsning og'ishgan xulqidagi alohida ko'rinishlarni ijtimoiy-psixologik tafovutini ajratishga asoslangan. Psixologik tasniflar quyidagi mezonlar asosida quriladi:

- ✓ buzilgan me'yor turi;
- ✓ axloq va uning motivatsiyada psixologik maqsad;
- ✓ ushbu axloq oqibati va u keltirgan zarar;
- ✓ axloqning shaxsiy-uslubiy tavsifnomasi.

Psixologik yondoshuv doirasida og'ishgan xulqning turli tipologiyasidan foydalaniladi. Ko'pchilik mualliflar, masalan, Yu.A.Kleyberg axloqiy deviatsiyaning uchta asosiy guruhini ajratadi: salbiy (masalan, giyohvand moddalar iste'mol qilish), ijobiy (masalan, ijtimoiy ijodkorlik) va ijtimoiy-xolis (masalan, tilanchilik).

Shaxs og'ishgan xulqining ko'rinishlarini tizimlashtirishning birmuncha to'liq va qiziqarli variantlaridan biri bizning nazarimizda S.P.Korolenko va T.A.Donskixga tegishli. Mualliflar barcha axloqiy deviatsiyani ikkita katta guruhga bo'ladilar: nostandart va destruktiv axloq. Nostandart axloq tafakkurning yangi shakli, yangi g'oyalar, shuningdek, axloqning ijtimoiy stereotiplari doirasidan chiquvchi harakatlarga ega bo'lishi mumkin. Bunday shakl garchi aniq tarixiy sharoitlarda qabul qilingan me'yorlardan chetga chiqsa-da, biroq jamiyatning kelgusidagi rivojlanishida ijobiy rol o'ynovchi faollikni ko'zda tutadi. Nostandart axloqqa misol qilib, novatorlar, inqilobchilar, oppozitsionerlar, bilimning qaysidir sohasini ilk ochuvchilarni keltirish mumkin. Ushbu guruh qat'iy ma'noda og'ishgan xulq deb tan olinishi mumkin emas.

Destruktiv axloq tipologiyasi uning maqsadlariga muvofiq tiziladi. Bir holatda bu ijtimoiy me'yorlarni (qonuniy, ma'naviy-etik, madaniy) buzishga yo'naltirilgan tashqi destruktiv maqsadlar va munosib ravishda tashqi destruktiv axloq. Ikkinchi holda – shaxsning o'zini dezintegratsiyaga yo'naltirilgan ichki destruktiv maqsadlar, uning regressi va munosib ravishda ichki destruktiv axloq namoyon bo'ladi.

Tashqi destruktiv axloq, o'z navbatida, addiktiv va antiijtimoiyga bo'linadi. Addiktiv axloq reallikdan ketish va istalgan hissiyotni olish maqsadida maxsus faollik yoki qandaydir moddalardan foydalanishni ko'zda tutadi. Antiijtimoiy axloq mavjud qonun va boshqa odamlar huquqlarini qonunga qarshi, asotsial, axloqsiz-beadab axloqlar shaklida buzuvchi harakatlardan iborat.

Ichki destruktiv axloq guruhida S.P.Korolenko va T.A.Donskix

quyidagilarni ajratadilar: suitsid, konformistik, nartsissik, fanatik va autistik axloq. Suitsid axloq o'z-o'zini o'ldirishning yuqori xavfi bilan xarakterlanadi. Konformistik – individuallikka muqtoj, faqat tashqi avtoritetga yo'naltirilgan axloq. Nartsissik – shaxsiy buyukligi tuyg'usi bilan boshqariladi. Fanatik – qandaydir g'oya, nuqtai nazarga ko'r-ko'rona berilgan shaklda yuzaga chiqadi. Autistik – odamlar va atrofdagi harakatlardan bevosita chegaralanganlik, shaxsiy fantaziyasi olamiga sho'ng'iganlikda ko'zga tashlanadi

Destruktiv axloqning barcha sanab o'tilgan shakllari, olimlar fikriga ko'ra, hayot sifatining yomonlashishi, o'z axloqiga tanqidni pasaytirish, kognitiv xatolar (sodir bo'lganlarni qabul qilish va tushunishda) o'z-o'zini baholash va hissiy buzilishlar kabi deviant mezonlarga javob beradi. Nihoyat, ular katta ehtimol bilan shaxsning yakkalanib qolishigacha bo'lgan ijtimoiy moslashmasligiga olib keladi.

Psixologik adabiyotlarda shaxs og'ishgan xulqining ko'rinishlarini tasniflashda boshqa yondoshuvlarni ham uchratish mumkin.

Kelgusida biz axloqiy og'ishlarning og'ishgan xulqning salbiy oqibatlarini va buzilgan me'yor ko'rinishlari kabi yetakchi mezonlarga asoslangan shaxsiy tasnifimizga suyanamiz.

Sanab o'tilgan mezonlarga muvofiq og'ishgan xulqning uchta asosiy guruhini ajratamiz: antiijtimoiy (delinkvent) axloq, asotsial (axloqsiz) axloq, autodestruktiv (o'z-o'zini parchalovchi) axloq.

Antiijtimoiy (delinkvent) axloq – bu qonun me'yorlariga qarshi chiquvchi, ijtimoiy tartib va atrofdagi odamlar farovonligiga xavf soluvchi axloq. U qonunchilik bilan taqiqlangan istalgan harakat yoki harakatsizlikni o'z ichiga oladi.

Katta odamlar (18 yoshdan kattalar)da delinkvent axloq, ayniqsa, o'z ortidan jinoiy yoki fuqarolik javobgarligi va tegishli jazoni boshlab keluvchi qonunbuzarlik shaklida namoyon bo'ladi. O'smirlarda (13 yoshdan boshlab) delinkvent axloqning quyidagi turlari ustunlik qiladi: bezorilik, mayda o'g'rilik, o'g'rilik, vandalizm, jismoniy zo'rlik, giyohvand moddalarni sotish. Bola yoshida (5 yoshdan 12 yoshgacha) o'zidan kichik yoshdagi bolalar va tengdoshlariga nisbatan zo'ravonlik, hayvonlarga shafqatsiz munosabat, o'g'rilik, mayda bezorilik, mulkni buzish, yondirish kabi shakllari birmuncha keng tarqalgan.

Asotsial axloq – bu shaxslararo munosabatlarning tinchligiga bevosita xavf soluvchi, axloqiy-ma'naviy me'yorlarni bajarishdan qochuvchi axloq. U tajovuzkor axloq, jinsiy deviatsiya (tartibsiz jinsiy aloqalar, fog'ishabozlik, yomon yo'lga kirish, vuayerizm, eksgibitsionlik va boshqalar), pulga azart o'yinlarga tortilish, daydilik, boqimandalik sifatida namoyon bo'ladi.

O'smir yoshida uydan chiqib ketish, daydilik qilish, maktabga bormaslik yoki ta'lim olishdan bosh tortish, tajovuzkor axloq, promiskuitet (tartibsiz jinsiy aloqa), graffiti (devorga uyatsiz xarakterdagi rasmlar chizish va yozuvlar yozish), submadaniy deviatsiyalar (sleng, shramlash, tatuirovkalar) birmuncha tarqalgan.

Bolalarda esa uydan qochib ketish, daydilik, maktabga bormaslik,

tajovuzkor axloq, g'iybat qilish, yolqon, o'g'rilik, ta'magirlik (tilanchilik) kabi ko'rinishlarda uchraydi.

Asotsial axloqning chegaralari, ayniqsa, o'zgaruvchan, chunki u boshqa axloqiy deviatziyalardan ko'ra madaniyat va vaqtning ta'siri ostidadir.

Autodestruktiv (o'z-o'zini parchalovchi axloq) – bu tibbiy va psixologik me'yorlardan og'ishgan, shaxsning rivojlanishi hamda umuman o'ziga xavf soluvchi axloq. O'z-o'zini parchalovchi axloq zamonaviy dunyoda quyidagi asosiy shakllarda yuzaga chiqadi: suitsidal axloq, ozuqaga muhtojlik, kimyoviy moddalarga muhtojlik (psixofaol moddalarni suiste'mol qilish), fanatik axloq (masalan, destruktiv-diniy madaniyatga tortilish), autik axloq, viktim axloq (jabrlanuvchining axloqi), hayot uchun aniq ko'rinib xatarli faoliyat (sportning ekstremal turlari, avtomobilda yurganda tezlikni o'ta oshirish va boshqalar).

O'smir yoshda autodestruktiv axloqning xususiyati (avvalgi shakliga o'xshash) uning guruhli qadriyatlar bilan bilvosita bog'liqligi hisoblanadi. O'smir kiritilgan guruh autodestruktsiyaning quyidagi shakllarini tug'diradi: giyohvandlikka tobe bo'lib qolgan axloq, o'z-o'zini kesish, kompyuterga bog'lanib qolish, ozuqa addiktsiyalari, kamroq – suitsidal axloq kabilar.

Bolalik yoshida tekish va toksikomaniyaga o'rin bor, biroq umuman olganda ushbu yoshdagilar uchun autodestruktsiya davri kam xarakterlidir.

Biz shaxs og'ishgan xulqining turli ko'rinishlari ikkita – o'ziga yoki boshqalarga qarama-qarshi yo'nalishli "destruktiv axloq"ning yagona o'qida joylashganini ko'ramiz.

Destruktiv ifodalanganlikning yo'nalishi va darajasi bo'yicha og'ishgan xulqning quyidagi shkala bo'yicha taqdim etish mumkin: antiijtimoiy (faol-destruktiv) – proijtimoiy (antiijtimoiy guruhlar me'yoriga moslashgan, nisbatan destruktiv) – asotsial (passiv-destruktiv) – o'z-o'zini parchalovchi (passiv-autodestruktiv) – o'z-o'zini o'ldiruvchi (faol-autodestruktiv).

Og'ishgan xulqning alohida turlarini ajratish va ularni o'xshash belgilar bo'yicha tizimlashtirish garchi ilmiy tahlil maqsadida oqlangan bo'lsa-da, shartli hisoblanadi. Real hayotda alohida shakllar ko'pincha uyg'unlashadi yoki kesishadi, og'ishgan xulqning alohida aniq hollari individual bo'yalgan va takrorlanmas bo'ladi.

Og'ishgan xulqning ba'zi turlari me'yorning so'nggi chegarasidan kasallikka o'tishi va tibiyotni o'rganish predmeti bo'lishini aytib o'tish mumkin. Xullas, masalan, tibbiy maqsadlarda giyohvand moddalarni epizodik iste'mol qilish suiste'mol qilish shakliga (psixologik bog'liqlik) o'tishi va jismoniy bog'liqlik (giyohvandlik) belgilari bilan dardchil ishtiyoq rivojlanishi mumkin. Tibbiy bo'lmagan kasblar mutaxassislari o'z vakolatlari chegarasidan chiqmasliklari va shifokor ishtiroksiz axloqning patologik shakli bilan shug'ullanmasliklari lozim.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgandek, og'riqli, shu jumladan, axloqiy buzilish kasalliklar tasnifida sanab o'tilgan va yoritib berilgan. Shuning uchun kim og'ishgan xulq bilan professional tarzda shug'ullanayotgan bo'lsa eng kam darajada tibbiy me'yorlar bilan boshqariladigan axloqning turlari haqida

umumiy tasavvurga ega bo'lishi kerak.

Axloqiy buzilishlarning tibbiy tasnifi psixopatologik va yosh mezonlariga asoslangan. Ularga muvofiq tibbiy tashhisiy mezonlarga munosib, ya'ni kasallik darajasiga yetgan axloqiy buzilishlar ajratiladi. Kasalliklar xalqaro tasnifining o'ninchi qayta ko'rib chiqishdagi (MKB-10) "Psixik va axloqiy buzilishlar tasnifi" bo'limida quyidagilarni axloqiy buzilish (katta yoshdagilar uchun) deb aytadi:

F10-19 – psixik va axloqiy buzilish oqibatida psixofaol moddalarni (spirtli ichimliklar, opioidlar, kannabinoidlar, sedativ va uxlatuvchi moddalar, kokain, kofeinni kiritgan holda qo'zqatuvchilar, gallyutsinogenlar, tamaki, boshqa psixofaol moddalardan foydalanish yoki iste'mol qilish bilan uyg'unlashgan uchuvchi eritmalar) iste'mol qilish;

F50-59 – fiziologik buzilish va jismoniy omillar (ovqat qabul qilishning buzilishi; noorganik tabiatda uyquning buzilishi, organik buzilish yoki kasallik sabab bo'lmagan jinsiy disfunktsiya, tug'ishdan keyingi davr bilan bog'liq bo'lgan psixik va axloqiy buzilishlar, bog'liqlik chaqirmaydigan moddalarni suiste'mol qilish, masalan, setroidlar, vitaminlar) bilan bog'liq bo'lgan axloqiy sindromlar;

F63 – odatlar va intilishlarning (azart o'yinlarga patologik moyillik; piromaniya – patologik kuyishlar; patologik o'g'rilik – kleptomaniya; soch yulish – trixotilomaniya; odatlar va intilishlarning boshqa buzilishlari) buzilishi;

F65 – jinsiy afzal ko'rish bo'lishi (fetishizm; fetishistik transvestizm; ekskibitsionizm; vuayerizm; pedofillik; sadomazoxizm; jinsiy afzal ko'rish ko'plab buzilishlari). Aytib o'tish lozimki, ushbu taqirida gomoseksualizm yo'q.

Ko'rsatilgan bo'limlar ushbu axloq tegishli bo'lishi mumkin bo'lgan kasalli buzilishlarga muvofiq belgilar va aniq tashhisiy mezonlardan iborat. Masalan, «Patologik o'g'rilik (kleptomaniya)» rubrikasi quyidagi tashhisiy belgilardan iborat: a) yoki shaxs yoki boshqa odam uchun ko'rinmas sabablarsiz ikki yoki undan ortiq o'g'irlik hollari; b) individ o'g'irlikka kuchli intilish harakatni sodir etish oldidan zo'riqish tuyg'usi va undan keyingi yengillikni yoritib beradi.

MKB-10, shuningdek, bolalar va o'smir yoshidagilar uchun xarakterli bo'lgan boshlanish bilan axloqiy buzilish tipologiyasini ham o'z ichiga oladi.

F90 – giperkinetik buzilishlar;

F91 – axloq buzilishi (F91.0 – oilaviy muhit bilan chegaralangan axloqning buzilishi; F91.1 – axloqning ijtimoiylashmagan buzilishi; F91.2 – axloqning ijtimoiylashgan buzilishi; F91.3 – oppozitsion-chaqiruvchi axloq; F91.8 – boshqalar; F91.9 – aniqlanmagan axloq buzilishi);

F92 – axloq va hissiyotlarning kulgili buzilishi;

F94 – ijtimoiy ishlashning buzilishi;

F95 – tikoqli buzilish;

F98.0 – noorganik enurez;

F98.1 – noorganik enkoprez;

F98.2 – ilk yoshdagi bolalarda oziqlanishning buzilishi;

F98.3 – tanovul qilib bo‘lmaydigan narsani eyish;

F98.4 – stereotipli harakatlanuvchan buzilish;

F98.5 – duduqlanish;

F98.6 – shoshilib gapirish.

Ushbu axloqiy buzilishlar 6 oydan kam bo‘lmagan muddatda saqlanishi zarur bo‘lgan bir necha xarakterli simptomlarga ega bo‘lganda tashxis qo‘yiladi. Masalan, axloq buzilishiga quyidagi simptomlarni o‘z ichiga oluvchi takrorlanuvchi va turg‘un axloq taalluqlidir:

1) bemor o‘z yoshi uchun g‘ayrioddiy tarzda jahlning tez-tez yoki og‘ir ko‘tarilishini namoyon qiladi;

2) kattalar bilan tez-tez bahslashadi;

3) tez-tez kattalarning talablarini bajarishdan faol bosh tortadi yoki ularning qoidalarini buzadi;

4) ko‘pincha ataylab shunday ishlarni qiladiki, boshqa odamlarning xo‘rligini keltiradi;

5) o‘z xatolari yoki axloqida ko‘pincha boshqalarni ayblaydi;

6) ko‘pinchi xafa bo‘ladi yoki uni osongina o‘ksitadilar;

7) ko‘pincha hazablanadi yoki achchiqlanadi;

8) ko‘pincha g‘azabnok yoki qasoskor;

ko‘pincha foyda olish yoki majburiyatdan qochish maqsadida aldaydi yoki va‘dasini buzadi;

10) ko‘pincha mushtlashuv chiqaradi (bunga sibslar – aka-ukalar va opa-singillar bilan mushtlashish kirmaydi);

11) boshqa odamlarga jiddiy jismoniy zarar yetkazishga qodir bo‘lgan qurollardan foydalanadi (masalan, chavgan, g‘isht, singan butilka, pichoq, o‘qotar qurollar);

12) ota-onasining ma‘n etishiga qaramay kech qorong‘igacha ko‘chada qoladi (agar og‘ishning boshlanishi bo‘lsa – 13 yoshgacha);

13) boshqa odamlarga nisbatan jismoniy shafqatsizlikni namoyon etadi (masalan, qurbonni bog‘laydi, uni kesadi, kuydiradi);

14) hayvonlarga nisbatan jismoniy shafqatsizlikni namoyish etadi;

15) begonalar mulkini g‘araz bilan buzadi;

16) qasddan xatar yoki jiddiy zarar yetkazish maqsadida olov yoqadi;

17) uydan yoki boshqa joydan qimmatbaho buyumlarni o‘g‘irlaydi;

18) tez-tez dars qoldiradi;

19) uydan kamida ikki marta yoki bir marta qochgan, biroq bir kechaga (zo‘ravonlikdan qochish holatidan tashqari);

20) jabrlanuvchining ko‘z o‘ngida jinoyat sodir etadi (hamyonni yulib olish, sumkani qirqishni kiritgan holda);

21) boshqa birovni jinsiy faoliyatga majburlaydi;

22) tegajoq axloqni tez-tez namoyish etadi (qasddan og‘riq, kamsitish, qiynov yetkazish);

23) begona uy va avtomobillar ichiga kiradi. Izoh. 11, 13, 15, 16-simptomlar konstatsiyasi uchun.

20, 21, 23-bandlar uchun ularning loqal bir marotaba yuzaga kelishi talab etiladi. Axloq buzilishi faqat agar buzilish shaxsning disijtimoiy buzilishi, shizofreniya, maniakal epizod, giperkinetik buziish, ruhiy azoblanish holatidagi epizod, hissiy buzilish kabi boshqa buzilishlar mezoniga javob bermagan taqdirda tashhislanadi.

Asosiy tizimlashtirishga qo'shimcha ravishda hiyla xususiy tasniflardan ham foydalaniladi. M.Ratter bola yoshidagi axloq buzilishini ikkita asosiy guruhchalarga bo'ladi: jamiyatga qarshi axloqning ijtimoiylashgan shakllari va ijtimoiylashmagan tajovuzkor axloq. Birinchi guruhdagi bolalar va o'smirlar jamiyatga qarshi guruhlar ichida yaxshi moslashadilar, guruhda antiijtimoiy harakatlar sodir etayotib, hissiy buzilishlar belgilarini namoyish etmaydilar. Ijtimoiylashmagan tajovuzkor axloq vakillari, aksincha, yaqin atrofdagilar – boshqa bolalar va oilalari bilan juda yomon munosabatda bo'ladilar. Ular uchun dushmanlik, salbiylik, qo'pollik va qasoskorlik xarakterlidir.

D.N.Oudxorn bolalar yoshidagi axloqiy buzilishni giperfaollik va antiijtimoiy tajovuzkor(yoki oppozitsion) axloqqa bo'lishni taklif qiladi. O'smir yoshidagilar uchun antiijtimoiy (delinkvent) axloq, giyohvand moddalarni suiste'mol qilish, nomaqbul jinsiy axloq xarakterlidir.

A.E.Lichko fikri bo'yicha bola va o'smir yoshida axloq buzilishining 7 turini o'z ichiga olgan R.Djenkins tasnifi tarqalgan: giperkinetik reaksiya, ketish reaksiyasi, autistik tipdagi reaksiya, xavotir reaksiyasi, qochoqlik reaksiyasi, «ijtimoiylashmagan tajovuzkorlik», guruhli qonunbuzarlik.

O'smirlarning deviant axloqi mahalliy tibbiy adabiyotlarda yetarlicha yoritilgan. U, qoidadagidek, delinkvent axloq, spirtli ichimliklar va giyohvand moddalarni barvaqt iste'mol qilish, jinsiy axloq deviatsiyasi, suitsidal axloq, uydan qochib ketish va daydilik kabi shakllarni o'z ichiga oladi. Bunda o'smir buzilgan axloqining, ayniqsa, klinik aspektlarini ishlab chiqib, tadqiqotchilar uning ijtimoiy-psixologik determinantining yetakchi rolini ta'kidlaydi.

Axloqiy fenomenlarni qiyosiy tavsifnomasi

Axloqiy deviatsiya tasniflarini taqqoslab, biz turli axloqiy fenomenlarning farqli xususiyatlarini anchagina aniq ifodalashi mumkin.

Ijtimoiy axloqning asosiy variantlari:

Me'yoriy («standart») axloq – ko'pchilik odamlar uchun xarakterli bo'lgan ijtimoiy me'yorlarga mos tushadi, atrofdagilarning ma'qullashini uyg'otadi va me'yoriy moslashuvga olib keladi. Umuman olganda, u garchi individuallikdan maqrum bo'lsa-da, vaziyatga teng, mahsuldor.

Marginal (cheklangan) axloq – ijtimoiy me'yorlarning eng oxirgi chegarasida turadi, me'yor chegaralarini yuvadi va kengaytiradi, atrofdagi odamlarda zo'riqish tuqdiradi.

Nostandart («nome'yoriy») axloq – ushbu jamiyatda ushbu vaqtda qabul qilingan kamchilik odamlarga xos me'yorlar chegarasidan chiqadi. Ikki asosiy shaklda namoyon bo'ladi:

– kreativ (ijodiy) axloq – yangi g'oyalarni amalga oshiradi, o'ziga xos, mahsuldor, taraqqiyparvar, me'yorning o'zini o'zgartirishga olib kelishi

mumkin, biroq qator hollarda atrofdegilarning qarshiligini uygʻotadi;

– deviant (ogʻishgan) axloq – mahsuldor emas, destruktiv yoki autodestruktiv, atrofdegilarning maʼqullamasligini uyqotadi.

4. Patologik axloq – tibbiy meʼyorlardan ogʻishadi, aniq simptomlar shaklida namoyon boʻladi, mahsuldorlik va shaxsning ishga layoqati tushib ketadi, atrofdegilarning gʻayrixoqligi yoki qoʻrquvini. Patologik axloq vaziyatga teng emas, u shaxsning oʻz harakatlarini anglash va ularni boshqarish qobiliyatining pasayishi bilan birga boradi.

1. “Ogʻishgan xulq” tushunchasining fanlararo boʻlishi nimani anglatadi?

- A) Faqat psixologiyada qoʻllaniladi
- B) Faqat tibbiyotda qoʻllaniladi
- C) Bir nechta fanlar doirasida turli maʼnoda talqin qilinadi
- D) Faqat huquqiy tushuncha

Toʻgʻri javob: C

2. Quyidagilardan qaysi biri asosiy tasnif yondashuvlariga kirmaydi?

- A) Ijtimoiy-huquqiy
- B) Klinik
- C) Psixologik
- D) Biologik-fizik

Toʻgʻri javob: D

3. Ijtimoiy-huquqiy yondashuv nimaga asoslanadi?

- A) Ongsiz jarayonlarga
- B) Qonun va ijtimoiy meʼyorlarga
- C) Biologik instinktlar
- D) Temperamentga

Toʻgʻri javob: B

4. Klinik yondashuv ogʻishgan xulqni qanday baholaydi?

- A) Axloqiy nuqtai nazardan
- B) Pedagogik nuqtai nazardan
- C) Tibbiy-psixopatologik nuqtai nazardan
- D) Sotsiologik nuqtai nazardan

Toʻgʻri javob: C

5. Psixologik yondashuvning asosiy mezoni nima?

- A) Qonuniy javobgarlik
- B) Shaxs motivatsiyasi va ichki mexanizmlari
- C) Jismoniy salomatlik
- D) Ijtimoiy maqom

Toʻgʻri javob: B

6. Yu.A.Kleyberg tasnifida salbiy deviant xulqqa misol qaysi?

- A) Ijtimoiy ijodkorlik

- B) Ilmiy yangilik yaratish
 - C) Giyohvandlik
 - D) Novatorlik
- To'g'ri javob: C**

7. S.P.Korolenko va T.A.Donskix tasnifida “nostandart xulq” nimani bildiradi?

- A) Kasallik belgisi
 - B) Jinoyat xulqi
 - C) Jamiyat rivojiga ijobiy hissa qo'shuvchi me'yordan chet chiqish
 - D) Patologik xulq
- To'g'ri javob: C**

8. Antijimoiy (delinkvent) xulq nimani anglatadi?

- A) Axloqiy me'yorlarga zid bo'lish
 - B) Qonun me'yorlariga zid bo'lish
 - C) Shaxsiy tanlov erkinligi
 - D) Psixologik moslashuv
- To'g'ri javob: B**

9. Asotsial xulqqa qaysi misol mos keladi?

- A) Sport bilan shug'ullanish
 - B) Daydilik va tartibsiz jinsiy aloqa
 - C) Ta'lim olish
 - D) Ijtimoiy faoliyat
- To'g'ri javob: B**

10. Autodestruktiv xulq nimani anglatadi?

- A) Boshqalarga zarar yetkazish
 - B) Jamiyatga foyda keltirish
 - C) Shaxsning o'ziga zarar yetkazuvchi xulqi
 - D) Ijtimoiy moslashuv
- To'g'ri javob: C**

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Bosh maqsadimiz - keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish. - Toshkent: O'zbekiston, 2013. - 64 b.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni demokratik yangilash va modernizatsiya qilishga qaratilgan taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirish – bosh maqsadimizdir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 22 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2014 yil 6 dekabr. – T.: “O'zbekiston”, 2014. - 76 b.
3. Alimxodjayeva S.N., Haydarov F.N. "Psixologik tashxis metodikalari majmuasi" 2-qism. O'quv qo'llanma. – T., 2009. – B. 72

4. Asadov Y.M. Ruhiiy holatlar diagnostikasi va korreksiyasi. – T., 2000
5. Uzoqov A, G`oziyev E, Tojiyev A. «Oila etikasi va psixologiyasi». T. «O`qituvchi» - 1992.
6. Davletshin M.G. va boshalar. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya: o`quv metodik qo`llanma. T., 2004.
7. Psixologicheskaya diagnostika / Pod red. M.K. Akimovoy. SPb.: Piter, 2005.
8. Rozikova M., Aliyeva K. Psixologik tashxis metodikalari . – T., 2013. – B. 16

4 – mavzu. Oilaviy muhit va oilaviy munosabatlarning bola xulqiga ta'siri (4 soat ma'ruza, 4 soat amaliy mashg'ulot)

Reja

1. Oila — shaxs ijtimoiylashuvining birlamchi muhit sifatida
2. Oilaviy munosabatlarning bola shaxsiy rivojiga ta'siri
3. To'liq va noto'liq oilalarning bola psixologiyasiga ta'siri
4. Oilaviy muhit va deviant xulq o'rtasidagi bog'liqlik

Bolaning kelajagi, uning shaxs bo'lib kamol topishi ko'p jihatdan ota-ona oilasi, u to'g'rida farzanda shakllangan tasavvurlarga bog'liq ekanligi psixologlar tomonidan ancha batafsil o'rganilgan. Tadqiqotlarda aniqlanishicha, bolaning o'z oilasi to'g'risidagi tasavvurlari ko'pincha ota-onaning tasavvurlari va ssl holat bilan qisman mos keladi. Odatda ota-ona o'z farzandi uchun qo'lidan kelgan barcha choralarni ko'rayotganday, buni bola anglashini va undan hamisha minnatdor bo'lishi kerakligini kutadi, lekin bolalar bu xususda turlicha tasavvurga ega bo'ladilar. Mehribon ota-ona og'ushida ayrim bolalar o'zlarini baribir yolg'iz, kemptik, kamsitilgan his etadi. G.T. Xomentauskas (1989) oilada ota-ona xulqatvori va bolaning bu xatti-harakatlarni idrok qilishi va ota-onaga munosabatining 5 ta asosiy ko'rinishlarini tahlil qilgan. Ijtimoiylashuv yoki sotsializatsiya tushunchasi sof ijtimoiy-psixologik va sotsiologik kategoriya bo'lib, bu shaxsning uni o'rab turgan tashqi ijtimoiy muhit ta'sirlariga berilishi, uning norma va qoidalarini o'zlashtirishga moyilligi, o'zlashtirganlik darajasini ifodalovchi jarayondir. Bu tushunchaning umumiy ma'nosida insonning tug'ilib, o'zini bevosita o'rab turgan tashqi muhit ta'sirida ulg'ayishi, shu jamiyat, shu atrof-muhit qurshovida tarbiyalanishi yotadi. Oila muhiti har bir shaxs uchun ana shunday birlamchi, dastlabki ijtimoiylashuv o'chog'i, maskani hisoblanadi.

Ijtimoiylashuvning ko'plab maskanlari sifatida Mehribonlik uylari, maxsus internatlar hamda harbiy bilim yurtlari kiradi. Chunki u yerda nisbatan uzoq vaqt mobaynida bola tarbiyalandi, o'sha yerning normalari, qadriyatlari va talablari ta'sirida dunyoqarashi shakllanadi, shaxs bo'lib yetiladi. Agar dastlabki yoki ikkilamchi sotsializatsiyadan chekinish, undan mahrum bo'lish yoki xulqning tashqi salbiy ta'sirotlar natijasida deviant shaklga kelishi qayd etilsa, unda ilmiy tilda aytganda, resotsializatsiya deb nomlangan jarayon nazarda tutiladi. Oilaviy ijtimoiylashuvning qadri va ahamiyati shundaki, uning ta'sirida birinchidan, shaxs katta, mustaqil hayotga, jumladan, oilaviy hayotga tayyorlanadi, o'ziga yarasha sifat va fazilatlarni shakllantirib boradi, ikkinchidan, har tomonlama yetuk, barkamol, aqlli, sog' va salomat shaxs bo'lib yetishish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ya'ni, oila va uning sog'lom ma'naviy muhiti bolani jamiyatda yashashga, o'ziga o'xshash shaxslar bilan murosa qilish, hamkorlikda faoliyat yuritish, kasb-hunarli bo'lish, muomalada ahloq-odob normalariga

bo`ysunishga o`rgatadi, psixologik jihatdan tayyorlaydi. Rus sotsiolog olimi A. Antonovning ta`kidlashicha, oila ijtimoiy-psixologik yaxlitlik sifatida shaxsga shunday normativ va axborot ta`sirlarini ko`rsatadiki, oqibatda bola eng avvalo, jamiyatdagi qonuniy normalar, xulq andozalarini egallaydi. Oila qanchalik inoq, uyushgan va mustahkam bo`lsa, uning normativ ta`siri ham shunchalik samarali bo`ladi.

Bunday oilada o`zining qadriyatlaridan tashqari, jamiyatning qadriyatlari, qonun-qoidalar va normalar hurmat qilinadi, bola boshidan jamiyatda yashashga o`rgatilgan bo`ladi. Uning ahamiyati shundaki, farzand maktabgacha tarbiya muassasasida ham, keyinchalik maktab, kollej yoki litseyda o`qiganda ham tartibli, intizomli, aytilgan vazifa, berilgan topshiriqlarni mas`uliyat bilan vijdonan bajadaradigan bo`lib, bolalar jamiyatida hamisha o`zining o`rniga ega bo`la oladi. Bunday farzandga turli bid`atlar, bemaza chaqiriqlar, da`vatlar ta`sir etmaydi, mustqil fikrli, pok vijdonli inson bo`lib yetishadi. Chunki, oila bu kichik jamiyat, jamiyatning kichiklashgan andozasi, oila mustahkam bo`lsa, jamiyat ham mustahkam bo`lishini o`zbek xalqi juda yaxshi biladi, shuning uchun ham ayniqsa, mustaqillik yillarida oila bizning Vatanimizda qadrlanadi, nikoh muqaddas rishta sifatida e`zozlanadi. Oilaviy munosabatlar bolani nafaqat shaxs sifatida o`zligini anglash, balki o`zini u yoki bu jins vakili sifatida idrok etish va shaxsiy fazilatlarini takomillashtirishga ham yordam beradi. Bizning kuzatishlarimiz shuni isbotladiki, oilaning to`liq bo`lishi, ya`ni, unda ham ota, ham onaning tinchlik-totuvlikda yashashlari va unda normal insoniy munosabatlar, sog`lom ma`naviy muhitning mavjudligi bolaning har tomonlama yaxshi rivojlanishi, sog`lom, aqlli, kuchli iroda sohibi bo`lib yetishiga imkon beradi. Bolaga ham otaning ham onaning bo`lishining zarurati shu bilan izohlanadiki, masalan, qiz bola onasi va uning oilada o`zini tutishiga qarab, o`zini ayollar jinsiga taalluqli ekanligini anglashdan tashqari, kelajakda qanday ona bo`lishini tasavvur qilsa, otasiga, uning onasiga bo`lgan munosabatiga qarab, o`zini kelajakda oila qurganda qanday oila sohibasi bo`lishi lozimligini anglab boradi.

Xuddi shunday, o`g`il bola onasining fazilatlarini, oiladagi tutimi va otasiga munosabatini idrok qilib borar ekan, kelajakda qanday qiz bilan turmush qurish mumkinligi, tanlaydigan qizi qanday sifatlar sohibasi bo`lishi lozimligini bilib borsa, otasi va uning oilada mavqeiga qarab, o`zini erkak sifatida kelajakda tasavvur qilish bilan birgalikda turmush o`rtog`iga qanday munosabatda bo`lish lozimligi to`g`risida bilim va tasavvurlarini orttirib boradi. Bu psixologik qonuniyat bo`lib, shaxsning oiladagi shaxsiy va jinsiy sotsializatsiyasining yetakchi tamoyili hisoblanadi. Shu bois ham bolaning tom ma`noda yaxshi tarbiya olib, jamiyatda va oilaviy munosabatlarda munosib mavqega ega bo`lishi uchun oila muhiti sog`lom, barqaror, er va xotin bir-birlariga g`amxo`r, mehrlil va sadoqatli bo`lishlari o`ta muhimdir. Oila a`zolari o`rtasida sodir bo`ladigan murakkab va serqirrali o`zaro munosabatlar ko`plab olimlar, shu jumladan, O`zbekistonlik olimlar (M. Davletshin, G. SHoumarov, E. G`oziev,

B.Qodirov, X.Karimov, N.Sog'inov, F.Akramova, G.Yadgarova, M.Salaeva, D.Xoliqov va boshqalar) tomonidan o'rganilgan. Ularda ko'proq o'zbek oilasiga xos urf-odatlar, udumlar, an'analar nuqtai nazaridan oilaviy munosabatlarning etnopsixologik qirralari tadqiq etilgan. Ota-onasining oilasida ko'rgan-kechirganlari bolaning bo'lg'usi oilasi, undagi er-xotin munosabatlari, farzandlar tarbiyasi, qarindosh-urug'lar bilan bo'ladigan murakkab o'zaro aloqalarning qanday kechishini belgilovchi muhim omildir. Ushbu omilning ta'sirini batafsil o'rgangan olimlardan biri N. Pezeshkian (1993) bo'lib, u bunday ta'sirchanlikning 3 jihatini alohida ajratadi: -turli stresslarga nisbatan munosabat;-hissiyotlarga beriluvchanlik va uning oqibatlari -ijtimoiy xatti-harakat me'yorlari;-oilaviy munosabatlar.Pezeshkian ota-ona oilasida ko'rgan-kechirganlari ta'sirida turlicha stresslarga hozirjavoblikning to'rt xil tipik usullarini, yo'llarini ajratadi: Avvalo, bu -tanareaksiyalari yoki vujud bilan javob berish bo'lib, u turli psixosomatik kasalliklar yoki holatlarga nisbatan inson vujudining javobi (masalan, uyqu, kayf bo'lish, ochlik yoki to'qlik kabi) sifatida namoyon bo'ladi. Bunda masalan, ota-ona oilasida urf bo'lgan xazil-xuzul, aytishuvlar orqali u yoki bu zarar yetkazuvchi tangliklarning oldini olishtajribasi nazarda tutiladi.

Bola tajribasining asoslaridan biri undagi ota-ona oilasi ta'sirida shakllanadigan ijtimoiy fe'l-atvordir. Ya'ni, o'zaro ishonch, o'zini-o'zi baholash, Menkontseptsiyasi ota-onasi, aka-ukalari, opa-singillari ta'sirida bola ongida shakllanadigan hislatlardir. Bola ota-onasining o'zaro muloqotlariga qarab, umri mobaynida kuzatib, bilib-bilmay ularga taqlid qilib, tinchlik -xotirjamlikda, o'zaro hamjihatlikda yashashga o'rgansa, aka-uka, opasingillariga qarab, jamiyatdagi murakkab o'zaro muomala holatlarida o'zini qanday tutishga o'rganadi, hayotning ma'nosini tushunib boradi, dunyoqarashi, dunyoviy hamda diniy e'tiqodlarining shakllanishi ham ayni shu munosabatlar ta'sirida ro'y beradi.Er-xotin munosabatlari avvalo adaptatsiya, ya'ni bir-biriga asta-sekin ko'nikib, moslashib borish jarayonidan boshlanadi, zero, ularning har biri yangi muhitga, yangi ro'zg'orga o'z oilasida orttirgan shaxsiy tajribasi, oila to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlari bilan kirib keladi. Natijada ota-onasi oilasida olgan tajribaning bir qismidan voz kechgani holda, yangi munosabatlar uchun yangi fazilatlarni o'zida tarbiyalay boshlaydi.Bolaga nisbatan haddan ziyod mehribonlik (giperproteksiya), e'tibor ko'rsatilgan oilada bola "Meni sevishadi va men kerakman, ular meni deb yashashadi", degan tasavvur mavjud bo'ladi. Bunday oilada bolalar o'zining borligidan, tug'ilganligidan mag'rurlanib yashaydi va shuning uchun har qanday tilak va xohish amalga oshishiga ishonadi. Odatda bunday bolaning tug'ilishini ota-ona uzoq vaqt kutgan bo'ladi va buni ular hadeb bolaga eslataveradi, shuning uchun ham bola juda egoist bo'lib ulg'ayadi, ota-onasining nochorligi to'g'risidagi tasavvur o'zining ko'p narsalarga qodirligi bilan uyg'unlashadi. Tantiq bolada o'zi to'g'risida go'yoki o'ta iqtidorli ekanligi fikri ustuvor bo'ladi,

chunki ota-ona uning ayrim, ahamiyatsiz yutuqlarini ham osmonga ko'taradi.

Hukumatimizning oila mustahkamligini ta'minlash, uning ijtimoiy funktsiyalarini amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytirish, ayniqsa, oilaning farzandlar tarbiyalashdagi nufuzini oshirishga ko'maklashish hamda yosh er-xotinlarning moddiy hamda maishiy shart-sharoitlarini yaxshilash borasidagi aniq dasturiy tadbirlari mamlakatimizda oila va nikoh munosabatlarining qadriyat sifatida e'tirof etilishini ta'minlamoqda. Zero, davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev aytganlaridek; «Oila kichik vatan, oila tinch bo'lsa, vatan tinch bo'ladi». Oila tuzilishi turli xil otaona resurslari orqali bolaning farovonligiga ta'sir qilishi mumkin: ruhiy salomatlik, munosabatlar sifati, ota-ona sifati va ota-onaning ishtiroki. Har bir oilada voyaga yetayotgan farzand tarbiyasiga ta'sir etmay qo'ymaydi. Farzand psixologiyasiga oilaning tarkibi ham o'z ta'sirini ko'rsatishi fanda o'z isbotini topgan. Oila tuzilishiga kelsak, an'anaviy oilalar, tuzilishiga ko'ra to'liq va noto'liq oilalarga bo'linadi. Oilada faqat bir ota yoki ona bo'lsa, bunday oila noto'liq oila deb ataladi. Noto'liq oila haqida gapirilganda shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, noto'liq oilalar turlicha yuzaga keladi. Oilada er-xotindan birining vafot etganligi tufayli yoki ularning ajralishi tufayli oila noto'liq bo'lib qolishi mumkin. Albatta oilada ota yoki onaning vafot etishi bu ulkan fojia, lekin bunday oilalarda marhumning ruhi hurmati, unga nisbatan, uning sha'niga ijobiy munosabatlar saqlanib qoladi. Biroq er-xotinning ajralishi sababli yuzaga kelgan noto'liq oilalarda «tirik yetim» bolalar qoladi. «Tirik yetimlik» jamoatchilik o'rtasida, ayniqsa bolalar jamoalarida (bog'chada, maktabda, tengdoshlar davrasida) nisbatan kuchliroq qoralanadi. Ajralish faqatgina ajralgan er-xotinlarga emas, balki ajralish oqibatida otasiz yashayotgan farzandlarga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Izlanishlar natijasi shuni ko'rsatadiki, noan'anaviy oilalar farzandlari an'anaviy oilalar farzandlariga qaraganda psixososyal muammolarga duch kelish xavfi yuqori ekanligi o'z isbotini topdi. Ushbu natijalar an'anaviy oilalar farzandlari noan'anaviy oilalarga qaraganda kamroq ijtimoiy-emotsional va yuqori kognitiv ko'rsatkichlarga ega degan xulosaga kelgan oldingi tekshiruvlarni tasdiqladi. Bunday oilalarda voyaga yetayotgan farzandlar o'zida bolalik pozitsiyasini emas balki ota, ona yoki katta odam pozitsiyasini shakllantiradilar. Natijada ularning psixologiyasida bir qancha buzilishlar paydo bo'ladi. Bundan tashqari noto'liq oilada ona tomonidan katta o'g'ilga ota rolini yuklab, o'g'il pozitsiyasiga chek qo'yish ham kuzatiladi.

Buning natijasi o'laroq tarbiyalanayotgan farzand bolalik davrini yashab o'tmasdan o'zida bolalik travmasini paydo qilib oladi. Noto'liq oilada voyaga yetayotgan qiz bola ham ayol va erkakning o'zaro munosabatlariga noto'g'ri yondashishi mumkin. Psixologlarning ta'kidlashlaricha, «otaning yo'qligi onaning yo'qligiga nisbatan bola taraqqiyotiga kamroq salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki ona bolani emotsional jihatdan barcha ehtiyojlarini qondira oladi». Onaning oiladagi roli nihoyatda kuchayib ketganligi bois, onaning ruhiyatida asablashish, taranglik xolatlari tez-tez bo'la boshlaydi. Agar er va xotinning ajrashuvi bola kattaroq yoshda sodir bo'lgan bo'lsa, bola ko'proq aziyat

kechadi. U (ayniqsa o'g'il bola) nafaqat oilada o'ziga o'rnak bo'luvchi shaxsni yo'qotadi, balki tengqurlari jamiyatida ushbu xolatni tushuntira olmay, ruhan va m'nan eziladi. Bu vaziyat albatta, ona va bola munosabatlarining silliq kechmasligini ta'minlaydi. Qolaversa, ota oilaning ijtimoiy hamda iqtisodiy masalalarini yechuvchi shaxs sifatida bo'lgan bo'lsa, endi bu vazifalar onaning yelkasiga tushganligi sababli, bora-bora uning o'z farzandi bilan to'laqonli muloqotda bo'lishi uchun vaqti ham kamayib boradi, bu ham bolada o'ziga xos nevroz xolatini keltirib chiqaradi.

Ayniqsa, bu xolat bola o'smirlik davriga kirganda ko'proq seziladi, chunki ijtimoiy foydali mehnat bilan band ona farzandini bilimlar, kasbhunarlar olamiga to'g'ri olib kirishga imkon topmaydi. Bizning fikrimizcha, otasidan ko'ngli qolgan ona farzandini otasi izidan borishiga yo'l bermaydi ham, vaholangki, unda otaning professional layoqatli bo'lishi mumkin. Shu o'rinda ajrimlarning ham turlicha bo'lishini ta'kidlash joiz. Masalan, er bilan xotin o'zaro kelisholmay qolib, farzandi bo'lsa, sud orqali ajrashib ketishadi. Lekin psixologiyada "affektiv ajralish" tushunchasi ham borki, uning bola ruhiyatiga ta'siri yuridik ajralishdan asoratliroq va og'iroq hisoblanadi. Bunday ajralishning psixologik mohiyati shundaki, ba'zan yuridik jihatdan birga yashayotgan er-xotinlarda ham shunday xolat kuzatiladi, ular bir birlari bilan oylab, yillab gaplashmay, bir-birlariga dushmanday yashaydilar. Yoki yuridik jihatdan ajrimni rasmiylashtirgandan keyin ham bir-birlariga nisbatan nafrat bilan yashaydilar, ularning ba'zan farzand tufayli yoki mol-mulk musodarasi tufayli uchrashuvlaridan bola juda katta psixologik jarohat oladi. Bir-birga yov qarash qiladigan, tuhmat qiladigan, shaxsini kamsitadigan holatlarni bola bilgan va sezgan sari o'zini o'ta baxtsiz va nochor his etadi. Ayniqsa, ayrim erkaklar affektiv ajrim sharoitida boshqa ayol bilan norasmiy yashashi xolatlari, jamiyatda, boshqa odamlar orasida o'zini boshqacha (sipo, samimiy) tutib, oilada onasi bilan agressiv tutishi bola ruhiyatini jumbushga keltiradi va unda kelajak, oilaviy hayot, turmush va istiqbol to'g'risidagi tasavvurlarini batamom o'zgartirib, affektiv ustanovkalar shakllanishiga olib keladi. Nazariy tahlilimizdan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, noto'liq oilada tarbiyalangan bolaning jamiyatdagi ijtimoiy psixologik mavqei hamda ijtimoiy tasavvurlari tizimi o'ziga xos ko'rinishlarga ega bo'ladi. Bu ta'lim va tarbiya muassasalarida ular bilan ishlaydigan pedagog hamda murabbiylar faoliyatiga ham muayyan tasirini ko'rsatadi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, "voyaga yetmagan jinoyatchilik yo'lga kirib qolgan bolalarning deyarli 75-78% noto'liq oilalarda tarbiyalangan bo'lsa, giyohvand moddalar iste'mol qiluvchi yoshlarning yarmidan ortig'i noto'liq oilalardan chiqqan" (G. Yadgarova, 2003). Bundan tashqari, XXI asrning boshida butun jahon ilg'or kishilarini tashvishga solayotgan ayollar va voyaga yetmagan bolalar o'rtasida o'z joniga qasd qilish kabi holatlar ham birinchi navbatda noto'liq oilalar vakillari ekanligi tashvishlidir.

1. Ijtimoiylashuv (sotsializatsiya) tushunchasi nimani anglatadi?

A) Faqat biologik rivojlanishni

B) Shaxsning ijtimoiy muhit ta'sirida norma va qadriyatlarni o'zlashtirish jarayonini

C) Faqat ta'lim jarayonini

D) Faqat psixik rivojlanishni

To'g'ri javob: B

2. Oila bola uchun qanday muhit hisoblanadi?

A) Ikkilamchi ijtimoiylashuv muhiti

B) Tasodifiy ijtimoiy muhit

C) Birlamchi ijtimoiylashuv muhiti

D) Rasmiy muhit

To'g'ri javob: C

3. Resotsializatsiya nima?

A) Bolaning biologik yetilishi

B) Qayta ijtimoiylashuv jarayoni

C) Ta'limdan chetlatish

D) Ijtimoiy izolyatsiya

To'g'ri javob: B

4. To'liq oila deganda nimani tushunamiz?

A) Ko'p farzandli oila

B) Faqat moddiy ta'minlangan oila

C) Ota va ona birga yashayotgan oila

D) Qarindoshlar bilan yashaydigan oila

To'g'ri javob: C

5. "Tirik yetimlik" atamasi nimani anglatadi?

A) Ota-onasi vafot etgan bola

B) Noto'liq oilada ajralish oqibatida otasiz yoki onasiz qolgan bola

C) Mehribonlik uyidagi bola

D) Asrab olingan bola

To'g'ri javob: B

6. Affektiv ajrim nimani bildiradi?

A) Yuridik ajrim

- B) Rasmiy nikohsiz yashash
 - C) Psixologik ajralish, ruhiy sovuqlik va dushmanlik holati
 - D) Vaqtinchalik ajralish
- To‘g‘ri javob: C**
-

7. Giperprotektsiya qanday tarbiya turi?

- A) E‘tiborsiz tarbiya
- B) Haddan ziyod himoyalovchi, ortiqcha mehr ko‘rsatish
- C) Qattiqqo‘l tarbiya
- D) Demokratik tarbiya

To‘g‘ri javob: B

8. Oilaning sog‘lom muhitga ega bo‘lishi bolada qaysi sifatni shakllantiradi?

- A) Passivlik
- B) Tajovuzkorlik
- C) Ijtimoiy moslashuvchanlik
- D) Izolyatsiya

To‘g‘ri javob: C

9. Noto‘liq oilalarda voyaga yetgan bolalarda ko‘proq qaysi holat kuzatiladi?

- A) Yuqori ijtimoiy faollik
- B) Psixososial muammolar
- C) Yuqori akademik natijalar
- D) Mustaqil iqtisodiy barqarorlik

To‘g‘ri javob: B

10. Shavkat Mirziyoyevning oilaga oid mashhur gapi qaysi javobda to‘g‘ri keltirilgan?

- A) “Oila jamiyat tayanchi”
- B) “Oila kichik vatan, oila tinch bo‘lsa, vatan tinch bo‘ladi”
- C) “Oila — tarbiya maskani”
- D) “Oila — jamiyat ustuni”

To‘g‘ri javob: B

Foydalaniladigan adabiyotlar ro`yxati

1. Karimov I.A. Bosh maqsadimiz - keng ko`lamli islohotlar va modernizatsiya yo`lini qat`iyat bilan davom ettirish. - Toshkent: O`zbekiston, 2013. - 64 b.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni demokratik yangilash va modernizatsiya qilishga qaratilgan taraqqiyot yo`limizni qat`iyat bilan davom ettirish – bosh maqsadimizdir. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 22 yilligiga bag`ishlangan tantanali marosimdagi ma`ruza. 2014 yil 6 dekabr. – T.: “O`zbekiston”, 2014. - 76 b.
3. Alimxodjayeva S.N., Haydarov F.N. "Psixologik tashxis metodikalari majmuasi" 2-qism. O`quv qo`llanma. – T., 2009. – B. 72
4. Asadov Y.M. Ruhiy holatlar diagnostikasi va korreksiyasi. – T., 2000
5. Uzoqov A, G`oziyev E, Tojiyev A. «Oila etikasi va psixologiyasi». T. «O`qituvchi» - 1992.
6. Davletshin M.G. va boshalar. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya: o`quv metodik qo`llanma. T., 2004.
7. Psixologicheskaya diagnostika / Pod red. M.K. Akimovoy. SPb.: Piter, 2005.
8. Rozikova M., Aliyeva K. Psixologik tashxis metodikalari . – T., 2013. – B. 16

5 – mavzu: Agressiv xulq
(4 soat ma'ruza, 4 soat amaliy mashg'ulot)

Reja

1. Agressiya tushunchasi va psixologik mazmuni
2. Agressiyaning shakllari va turlari
3. Agressiyaning psixologik funksiyalari
4. Agressiyaga biologik va evolyutsion yondashuvlar

Tayanch tushunchalar: Agressiya va aggressiv xulq-atvor. Shaxsning aggressiv xulq-atvorining shakllanish sharoitlari. Agressiya va delinkvent xulq.

Tajovuz va tajovuzkor axloq

Xulq-atvor deviatsiyalarining turlanishi bilan tanishib, biz uning xilma-xilligiga amin bo'ldik. Og'ma xulq-atvorning turli shakllarining umumiy xususiyatlarini deviatsiya guruhlariga tegishlilik me'yorlari bo'lib keladi. Bunday muhim xususiyatlarning bittasi destruktivlik – vayron qilishdir. Haqiqatdan ham, deviant xulq-atvor umuman olganda, biror narsaning vayronagarchiligiga olib keladi (sog'likning, munosabatlarning, shaxsning, jamoa tartibining va hattoki hayotdan ko'z yumish).

Ma'lumki, destruktivlik o'z navbatida aggressiya (tajovuz) kabi asosiy insoniy xususiyat bilan bog'liq. Bizning fikrimizcha, aggressiv xulq-atvor – og'ma xulq-atvorning alohida turi emas, u boshqalarga yoki o'ziga yo'naltirilgan, xulq-atvor deviatsiyalarining turli shakllarida bevosita ishtirok etadi va maxsus tadqiq etishni talab qiladi.

Insoniyatning butun tarixi shuni ko'rsatadiki, aggressiya shaxs va jamiyat hayotining ajralmas bo'lagidir. Bundan tashqari, aggressiya kuchli jalb qilish kuchiga ega va yuqumlidir - ko'pchilik insonlar aggressiyani og'zaki rad etsada, ammo o'zlarining kundalik hayotida uni keng namoyon qiladilar. Lotin tilidan tarjima qilganda “agressiya” – “tajovuz qilish” ma'nosini angalatadi. Hozirgi vaqtda aggressiya atamasi juda keng qo'llaniladi. Ushbu fenomenni negativ emotsiyalar bilan (masalan, jahl bilan) va negativ motivlar bilan (masalan, zarar yetkazish bilan), hamda negativ qarashlar bilan (masalan, ratsizm belgilari bilan) va vayron etish xarakatlari bilan bog'laydilar.

Psixologiyada aggressiya deganda, boshqalarni o'ziga bo'ysindirish yoki ularning ustidan hukmronlik qilish maqsadida, fantaziyasida (xayol surish) yoki real xulq-atvorda namoyon bo'ladigan tendensiyani (intilishni) tushunadilar. Ushbu tendensiya universal xarakterga ega, ammo “agressiya” atamasining o'zi umuman neytral ma'noga ega. Aslida, aggressiya hayot va yashash qiziqishlariga xizmat qiladigan, pozitiv, hamda o'zining aggressiv xohishini qoniqtirishga yo'naltirilgan, negativ ham bo'lishi mumkin.

Agressiya psixik reallik sifatida aniq xarakteristikalariga ega: yo'naltirilganligi, namoyish etish shakllari, intensivlik kabilar. Agressiyaning maqsadi - xususan jabrlanuvchiga azob (zarar) yetkazish (dushmanlik aggressiyasi), hamda aggressiyani boshqa maqsadlarga erishish vositasi sifatida

qo'llash (instrumental agressiya) hisoblanadi. Agressiya tashqi ob'ektlarga ham yo'naltiriladi (insonlar yoki predmetlar) yoki o'ziga (tanasi yoki shaxsiyatiga) qaratilgan bo'lishi mumkin. Boshqa insonlarga yo'naltirilgan agressiya jamiyat uchun maxsus xavfni tashkil etadi. A.Bandura va R.Uolter uni asotsial agressiya deb ataganlar va uni ijtimoiy-destruktiv xarakterli xarakatlar bilan bog'laydilar, buning natijasida boshqa shaxs yoki mulkga zarar yetkazilishi mumkin, biroq bu harakatlar qonun tomonidan jazolanmasligi ham mumkin.

Agressiya turlicha shakllarga ega bo'lishi mumkin - ochiq va latent. "Agressiya" atamasini vayron etish niyatlarini belgilash uchun qo'llanilishiga qaramasdan, uni pozitiv namoyishlarini atash uchun ham keng qo'llaydilar, masalan, manmanlikdan kelib chiqqan faollik uchun. Bunday harakatlarni o'z mavqeini o'rnatish deb belgilaydilar, shu bilan bu harakatlar do'stona motivatsiya yordamida paydo bo'lganini ta'kidlaydilar. Ular raqobat, yutuqlarga intilish, hazil, sport musobaqalari va boshqa shakllarda namoyon bo'ladi.

Agressiyaning odatiy ko'rinishlari quyidagilar hisoblanadi: nizo chiqarish, bosim o'tkazish, majburlash, tilining yomonligi, negativ baholash, hamla qilish yoki jismoniy kuchni qo'llash. Agressiyaning yashirin shakllari aloqadan qochish, kimgadir zarar yetkazish maqsadiga befarqlik, o'ziga ziyon yetkazish va o'z joniga qasd qilish kabi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi.

Agressiyaning ichki reprezentatsiyalari turli agressiv affektlar orqali namoyon bo'lishi mumkin, bular (intensivlik va chuqurligi tartibida) asabiylashish, hasad, nafrat, g'azab, chidamlilik, vahshiylik, jinnilik va qutirish. Agressiv affektlar intensivligi ularning psixologik funksiyasi bilan hamjihat. Agressiya individ uchun avtonomiyani saqlab qolish, azob yoki xavf manbaini yo'qotish, ehtiyojlarini qondirish yo'lida to'siqlarni yo'q qilish, ichki nizoning yechimi, o'zini baholashning o'sishi kabi muhim funksiyalarni bajarishi mumkin. Bu vaziyatda agressiyani shaxs to'la-to'kis yoki qisman anglamasligi mumkin.

Eng murakkab agressiv va intensiv affektlardan biri – nafratdir. Nafratga chalingan insonning asosiy maqsadi agressiya ob'ektini yo'qotishga qaratiladi. (Shubhasiz, nafrat jiddiy xavfni bartaraf etishga yo'naltirilgan, g'azabning normal reaksiyasi bo'lishi ham mumkin). Ma'lum sharoitda nafrat va qasoskorlik noadekvat kuchayishi mumkin. Agar ular mustahkam xarakterologik ahamiyat kasb etsa, fe'l-atvorning psixopatologiya darajasiga yetish haqida gapirish mumkin.

Psixopatologiyaning "yengilroq" vaziyatlarida nafrat qattiq ma'naviy ta'qiqlar shaklini va shaxsiy ideallarni agressiv mustahkamlashni o'zlashtiradi. Shu bilan birga nafrat hokimiyatga erishish, bo'ysindirish yoki kamsitish kabi xohishlarida ham namoyon bo'lishi mumkin. Eng og'ir shakllarida sadistik moyilliklar paydo bo'ladi - ob'ektini azoblanishidan rohat olish. Nafrat namoyishining oxirgi shakli - yo'qotishga intilish (qotillik) va o'z joniga qasd qilish, masalan, qachonki "menlik" yoqimsiz ob'ekt bilan taqqoslansa va o'zini o'ldirish ob'ektini yo'qotishining yagona yo'li bo'lsa namoyon bo'ladi.

Nafrat ob'ekti bilan munosabatlar agressor shaxsiyati uchun muhim qadriyatga ega. U nafrat ob'ektini chin dildan yo'qotishni istaydi va shu bilan birga u bilan munosabatlarni saqlab qolishga intiladi.

Shaxsdagi og'ishning bir qancha omillarini ko'rsatish mumkin. Buni turli fanlar o'z yo'nalishlariga qarab turlicha tadqiq qiladilar. Bu sotsiologik, biologik, psixologik, evolyutsion, nazariy psixologik nazariyalarga bo'linadi.

Agressiyaga biologik yondashuv

Biologlar asosan muammoning murakkab va ahamiyati yuqori turlariga to'xtalishni o'zlariga maqsad qilib olishgan. Biologik nazariyalar deviant holatlarni ta'qiq qilishda deviant xulq-atvorning agressivlik va jinoyatchilik turlarini tadqiq qilishga harakat qilishadi. Lekin deviantsiya muammosi keng ko'lamdagi ijtimoiy muammo hisoblanib, jamiyatda mavjud jamiyat tomonidan qabul qilinmagan har bir harakatni o'z ichiga oladi. XIX ikkinchi yarmida italiyalik Ch.Lombroz biologik nazariya yo'nalishda dastlab deviant xulq-atvor muammosi bilan shug'ullangan. Ch.Lombroz jinoyatchilikning asosiy sababi bu irsiy-biologik omillar deb uqtiradi. Jinoiy (kriminal) xulq-atvorning paydo bo'lishiga dastlab ob-havo, tabiat va tug'ma omillardan tortib iqtisodiy, madaniy va genderlargacha bo'lgan ijtimoiy omillar ham sabab bo'lishi mumkin, deb ta'kidlaydi. Keyinchalik sotsiologiya va psixologiya fanlarining deviant xulq-atvor muammosini o'rganish ustida olib borilgan ilmiy tadqiqotlari biologik yo'nalishdagi nazariyalarning yetarli darajada ilmiy asoslanmagani, muammoni hal qilish chog'ida faqat bir tomondangina yondashilganligi, tadqiqot metodlarining samarasizligi ma'lum bo'ldi.

Ekologik yondashuv Ushbu yondashuv Z.Freyd nuqtai nazariga o'xshash bo'lgan agressiyaga evolyutsion yondashuv tarafdori K.Lorens tadqiqotlarida yangicha mazmun kasb etdi. Lorensning fikriga ko'ra, tajovuzkorlik barcha jonzotlarda bo'lgani kabi, insonda ham mavjud bo'ladi. U yashash uchun kurash instinktiga asoslanuvchi agressiv energiya organizmda uzoq vaqt davomida muntazam yig'ilib borib, uzluksiz ravishda, qo'qqisidan paydo bo'ladi, deb hisoblagan. Shu tariqa, aniq tajovuzkor hatti-harakat quyidagi ikkita vazifani bajarish natijasida yuzaga keladi:

1. Jamlangan tajovuzkor energiyaning miqdori;
2. Agressiyani bo'shashini yengillashtiruvchi stimullarning mavjudligi.

Tajovuzkorlik nazariyasining fundamental tadqiqotlari aynan K.Lorensqa tegishlidir. Birinchidan, u hayvonlardagi o'z turdoshlariga nisbatan tajovuzkorlikni zararli emas, balki turning saqlanib qolishi uchun foydali, deb hisoblagan. Agressiyani turni saqlanib qolishi uchun lozim bo'lgan tabiiy instinkt sifatida anglash uning xavfini tushunish imkonini beradi. Uning xavfi kutilmaganda yuz berishidadir. Aksariyat sotsiologlar va psixologlar o'ylaganlaridek, agressiya tashqi ta'sirlarga bog'liq bo'lmaydi. Ikkinchidan, Lorensning fikriga ko'ra, guruh a'zolari bir-birlari bilan qanchalik yaqin bo'lsalar, qanchalik bir-birlarini tushunsalar hamda yaxshi ko'rsalar, agressiya shunchalik xavfli bo'ladi.

Uchinchidan, Lorens tajovuzkorlikka qarshi ijtimoiylashuvning quyidagi usullarini ko'rsatdi: almashtirish, hujum mo'ljalini o'zgartirish. Lorens buni

evolyutsiya natijasida erishilgan ajoyib ixtiro, tajovuzni xavfsiz yoʻnalishga burib yuborish vositasi deb yozgan. Sherer ham, modomiki agressiya instinkt ekan, uni boshqa faoliyat bilan almashtirish lozim deb hisoblagan. Shu oʻrinda anʼanalarning jamiyat hayotida tutgan oʻrni haqidagi Lorens gʻoyalari diqqatga sazovor. Xususan, u oʻzining dastlabki kommunikatsiya vazifasini oʻzgartirib, yangi ikkita vazifani bajarishga kirishadi: agressiyadan saqlanish hamda bir tur aʼzolari ichidagi aloqalarni saqlab qolish. Uchinchi muhim vazifasi bir turni qobiq ichida saqlab, boshqa turlardan himoyalash. Bu bugungi kundagi meʼyorlarning aniq ifodasidir. Ijtimoiy meʼyorlar va anʼanalarning mustahkamligi eng dahshatli urush – dinlararo urushga olib kelishi mumkin va bu bugungi kunda kuzatilmoqda.

Agressivlik (tajovuzkorlik) barcha asoslarning asosi sifatida

Kundalik hayotda ishlatilayotgan tushuncha bilan ilmiy atama har doim ham bir-biriga mos kelavermaydi. Kundalik hayotda agressiya deganda biz koʻproq adolatsiz, asossiz hujumni tushunamiz. Etologiyada agressivlik tushunchasi gʻazab, jahl, nafratni anglatadi. U hech qanaqa, ijobiy ham salbiy ham koʻrinishga ega emas. U neytraldir. Bu taʼrifni K.Lorens “Gʻazab: agressiv xulq-atvorning tabiiy tarixi” nomli kitobida keltirib oʻtadi. Agressiya koʻpincha hujum qilganda koʻzga tashlanadi, biroq, gʻazabsiz hujumni etologlar agressiya deb atamaydilar. Tabiatda bir tur ikkinchi turga hujum qiladi. Boʻri quyonga hujum qilsa, agressiya emas, ov hisoblanadi. Shu kabi, ovchining oʻrdak otishi yoki baliqchining qarmoq tashlashi agressiya emas. Chunki ular oʻljaga nisbatan qoʻrquv, gʻazab yoki nafrat hissini tuymaydi. Agressiv xulq-atvorni esa, ushbu tuygʻular yuzaga keltiradi. Itning begona odamga tashlanishi agressiyadir. Odamning itga javoban tosh otishi ham agressiyadir. Chunki, shu vaqtda ikkala tomon ham bir-biridan qoʻrqib va bir-biridan nafratlanib, harakatlanadilar. Bir hayvon ikkinchisining jahlini chiqarsa yoki xavf tugʻdirsa (oʻziga, hududiga, uyiga, bolalariga) yoki shunchaki notanish hamda shubhali koʻrinsa, agressiyaga duch keladi. Agressivlik hayvonlarda hudud bilan bogʻliq ravishda yaqqol namoyon boʻladi.

Ushbu holat Govard tomonidan 1920 yilda kashf qilinganidan soʻng, maʼlum boʻldiki, bu holat juda keng tarqalgan ekan. Koʻp hayvonlar oʻz hayotlarining bir boʻlagi sifatida oʻz hududlarini qattiq himoya qiladilar. Hududlar ayrim hayvonlarda, koʻproq yovvoyi hayvonlarda, individual boʻlsa, aksar hayvonlar toʻda yoki podaning umumiy hududiga egadirlar. Agar biron bir hayvonga tegishli hududga boshqasi, oʻsha turning vakili boʻlsa ham, tashrif buyuradigan boʻlsa, xoʻjayinning qarshiligiga uchraydi va bu qarshilik hududning markaziga yaqinlashgan sari ortib boraveradi. Aksincha, boshqa hayvon hududida agressivlik pasayib, begona hayvon qochishga harakat qiladi (Buni yaxshi bilgan hayvon oʻrgatuvchilar qafasga birinchi boʻlib oʻzlari kiradilar. Ikkinchi boʻlib kirgan hayvon qafasni hayvon oʻrgatuvchining hududi sifatida qabul qiladi va uning agressivligi yoʻqoladi). Aslida esa, hayvonlarda hudud agressiya natijasida yuzaga keluvchi tushunchadir. Lorensning fikriga koʻra, agressivlik oddiy instinktadir (barcha biologlar ham bu fikrga qoʻshilavermaydilar). Buni isbotlash uchun u va uning xodimlari bir qator

tajribalar o'tkazganlar. Ular hayvonlarni turdoshlaridan alohida saqlab, ularda agressivlik o'rganish orqali emas, tug'ma mavjud bo'lishini isbotlaganlar. Masalan, alohida saqlangan sichqonlar va kalamushlar o'zlarini turdoshlariga qaraganda agressivroq tutishgan. Ular o'z turdoshlariga ham darhol hujum qilganlar, bunda ular o'z turiga xos usullarni qo'llaganlar. Agressiya doimo qo'rquv bilan birga yuradi, qo'rquv har doim agressiyani yuzaga keltiradi. Buni turli hayvonlarda olib borilgan tajribalar ko'rsatib bergan. Agar hayvonlar qo'rqutiladigan bo'lsa, ular agressivroq bo'lib qolishgan. Bu insonlar to'dasi yoki butun jamiyatda ham kuzatilishi mumkin. Agressivlik eng xavfli holatdir. Agressivlik ichdan paydo bo'ladi va to'planib boradi. Oldin psixologlar agressivlik tashqi omillar natijasida yuzaga keladi va agar tashqi omillar bartaraf etilsa, agressivlik paydo bo'lmaydi, deb o'ylashgan. Etologlar buning noto'g'ri ekanligini isbotlab berishdi. Qo'zg'atuvchilar mavjud bo'lmaganida agressivlik ichkarida yig'ilib boraveradi. Agressivlikni saqlovchi holatlar esa kamayib boraveradi va arzimagan sabab ham, uning yuzaga chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Oxir oqibatda u hech qanday sababsiz ham yuzaga chiqishi mumkin. Kundalik hayotda bizning agressivligimiz turli insonlar bilan yuzaga keluvchi mayda-chuyda ziddiyatlar orqali yuzaga chiqib turadi.

Biz agressivlikni qanday qilib boshqarishni o'rganishimiz mumkin, biroq u insonning eng kuchli instinktlaridan biri bo'lganligi sababli, uni butunlay yo'qota olmaymiz. Shuni esda saqlash lozimki, agressiv insonning atrofidagi qo'zg'atuvchilarni bartaraf etish orqali uning agressivligini yo'qotmaymiz, balki yig'ilib borishiga yo'l qo'yib beramiz. U baribir yuzaga chiqadi, buning ustiga ko'proq kuch bilan namoyon bo'ladi. Qayg'uli bo'lsa-da, haqiqat shundan iborat. Agar qo'zg'atuvchi mavjud bo'lib, u qo'rqinchliroq bo'lsa, agressivlik mo'ljali o'zgarishi mumkin. Ayni vaqtda boshqa yo'nalishda amalga oshirilgan agressiya raqibga o'z kuchini namoyish etish vazifasini ham bajaradi: "ko'rib qo'y men nimalarga qodirman" abilida aks etadi. Ko'p hollarda agressiya uchun mo'ljali o'z turdoshi yoki boshqa turdagilarga o'zgartirib turiladi, faqat mo'ljaldagi nishon javob qaytara olmasa bo'lgani. Yo'lovchidan so'kish eshitgan aravakash alamini otlardan oladi. Biron narsadan jahli chiqqan kishi itini tepkilab qolishi mumkin. Boshlig'idan gap eshitgan er xotinini so'kadi; xotin bolasini urishadi; bola esa, alamini mushugidan oladi. Agressiya mo'ljalini kuchsiz va aybsiz tomonga qaratib o'zgartirish ierarxiyani saqlashda muhim ahamiyatga ega. Agressivlik tur uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan bir necha vazifalarni bajaradi. Agressivlik yordamida hudud muhofaza qilinadi. Kuchsiz hayvon kuchli hayvondan o'z uyini himoya qila oladi.

Chunki u o'z uyida agressivroq, demak u kuchliroqdir. Hududning mavjudligi esa, bir tur vakillari uchun muhim bo'lib, u bir-biriga halal bermasdan yashash imkonini beradi. Ikkinchi omil Darwin tomonidan ko'rsatib berilgan edi. Raqobatlashayotgan erkakning kuchlirog'i ayolga egalik qiladi va avlod qoldiradi. Shu tarzda podaga yo'l boshchilik qiluvchi va himoya qiluvchi erkak saralanadi. Bolalarini himoya qilish uchun jangga tashlanishda ham agressivlikning o'rni yuqori bo'ladi. Bu holatni bolalarni himoya qilishni bir

jins vakillari o‘z zimmasiga oladigan hayvonlarda yaqqol ko‘rish mumkin. Mazkur hayvonlarda aynan bola himoyasini o‘z zimmasiga oluvchi jins agressivroq bo‘ladi. Agressivlik hayvonlar jamoasini saqlanib qolishiga ko‘maklashuvchi qat’iy ierarxiya mexanizmini amal qilishiga ham ko‘maklashadi. Buning mazmuni shundaki, jamoaning har bir a‘zosi kim kuchliroq va kim kuchsizroq ekanligini yaxshi biladi, kuchsizlar kuchlilarga ovqatda, ayolga egalik qilishda va boshqalarda yo‘l beradi. Hayvonlar guruhida ierarxiya juda tez, ba‘zan kichik to‘qnashuvlar orqali, ko‘pincha esa, busiz ham o‘rnatilaveradi. Ba‘zan bu to‘liq tartiblashuvga olib keladi.

Psixanalitik yondashuv

Mazkur nazariyaning asoschisi Zigmund Freyddir. U tajovuzkor xulq tabiatiga ko‘ra instinktiv bo‘ladi va bundan qochib qutulib bo‘lmaydi, deb hisoblagan. Insonda ikkita o‘ta kuchli instinkt mavjud: jinsiy (seksual (libido)) va o‘limga chorlovchi instinkt (tanatos). Birinchi turdagi energiya hayotni mustahkamlash, saqlash va qayta ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan. Ikkinchi turdagi energiya esa, hayotni buzish va tugatishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Uning ta’kidlashicha, insonning xulq-atvori mazkur instinktlar o‘rtasidagi murakkab o‘zaro aloqadorlikning natijasi bo‘lib, ular o‘rtasida doimiy zo‘riqish mavjud bo‘ladi. Hayotni saqlash (eros) va uni yemirish (tanatos) o‘rtasida kuchli ziddiyat borligi sababli, boshqa mexanizmlar tanatosning energiyasi “Men” tomonga emas, balki boshqa tomonga, umuman tashqariga yo‘naltirish maqsadiga xizmat qiladi. Agar tanatosning energiyasi tashqariga yo‘naltirilmasa, individning o‘zini yemirilishiga olib keladi. Shu tariqa, tanatos agressiyaning tashqariga chiqishiga va boshqalarga yo‘naltirilishiga sababchi bo‘ladi. Bu nazariyani quyidagi chizmada ifodalash mumkin:

Yemirilish

Saqlanish

Tanatos----- Men □----- Eros

Energiya yo‘nalishining o‘zgarishi agressiya, boshqalarga yo‘nalgan xavfli hatti-harakatlarning paydo bo‘lish ehtimolini kamaytirishi mumkin bo‘lgan hodisa – agressiyaga olib keluvchi hissiyotning tashqi namoyon bo‘lishidir.

Ijtimoiy o‘rganish nazariyasi (bixevioral model)

Boshqalardan farqli ravishda, mazkur nazariyaga ko‘ra, og‘ma xulq-atvor ijtimoiylashuv jarayonida kuzatish orqali mos xulq-atvor shakllarini o‘zlashtirilishi va mustahkamlanishi natijasida yuzaga keladi. Ya’ni, biron bir insonning namunaviy xulqini o‘rganish jarayoni ketmoqda. Ushbu nazariya Bandura tomonidan taklif etilgan bo‘lib, quyidagi jadvalda tajovuzkor xulqni o‘zlashtirilishi, yuzaga keltirilishi va boshqarilishi tushuntirilgan.

Banduraning ijtimoiy o‘zlashtirish nazariyasi

Tajovuzkorlik vosita orqali o‘zlashtiriladi:	Biologik omillar (masalan, gormonlar, asab tizimi); • O‘zlashtirish (masalan, bevosita tajriba, kuzatish).
Tajovuzkorlik yuzaga keltiriladi:	Namunalarning ta’siri ostida (masalan, qo‘zg‘atish, diqqat); Qabul qilib bo‘lmaydigan munosabat (masalan, hujum, frustratsiya);

	Qo'zg'atuvchi motivlar (masalan, pul, faxrlanish); Ko'rsatmalar (masalan, buyruqlar); G'alati yondashuv (masalan, paranoik yondashuv).
Tajovuzkorlik boshqariladi:	Tashqi rag'bat va jazo (masalan, moddiy mukofot, noxush oqibat); Ko'rgazmali tajriba (masalan, boshqalarni qanday mukofotlashganlarini yoki jazolashlarini kuzatish); O'zini-o'zi boshqarish mexanizmlari (masalan, faxr, aybdorlik)

Uning nuqtai nazariga ko'ra, tajovuzkor xulqni tahlil qilishda quyidagi uchta jihatni hisobga olish lozim:

1. Mazkur harakatlarni o'zlashtirish usullari;
2. Uni yuzaga keltiruvchi omillar;
3. Ular mustahkamlanadigan sharoitlar.

Shu boisdan, bu yerda eng katta ahamiyat bolalarga tajovuzkorlikni o'rganishga, ijtimoiylashuvning birlamchi vositachilari, aniqroq aytganda ota-onalarning ta'siriga qaratiladi. Xususan, ota-onalarning xulq-atvorlari tajovuzkorlik modeli vazifasini o'tashi va agressiv ota-onalarning bolalarida ham agressivlik kuzatilishi isbotlandi. Shuningdek, ushbu yondashuv namoyondalari keng diapazondagi tajovuzkor reaksiyaning inson tomonidan o'zlashtirilishi – ushbu xulqni to'g'ridan-to'g'ri rag'batlantirishga kiradi. Ya'ni, tajovuzkor hatti-harakatning mustahkamlanishi mazkur hatti-harakatning keyinchalik ham takrorlanish ehtimolini oshiradi. Shuningdek, natija keltiradigan tajovuzkorlik, ya'ni tajovuzkor xulqning qo'llanilishi oqibatida muvaffaqiyatga erishish ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bunga yana boshqalardagi tajovuzkorlikni kuzatish natijasida yuzaga keladigan vikar tajriba ham kiradi. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va jazolash tajovuzni qo'zg'atuvchisi hisoblanadi. O'zini-o'zi taqdirlash va o'zini-o'zi jazolash – inson o'zi uchun o'rnatib olgan va taqdirlash va jazolash orqali boshqariladigan tajovuzkorlikning ochiq modelidir. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, ushbu nazariya inson tajovuzkorligini oldini olish va nazorat qilish uchun ko'proq imkoniyat qoldiradi. Buning ikkita sababi bor:

1. Ushbu nazariyaga ko'ra, tajovuzkorlik ijtimoiy xulq-atvorning o'zlashtirilgan modeli. Demak, turli chora-tadbirlar orqali (sabablarni bartaraf etib) uni yumshatish mumkin; Ijtimoiy o'qitish (sotsial kognitiv) insonlardagi agressiya faqat maxsus ijtimoiy sharoitlardagina yuzaga keladi, deb hisoblaydi. Hozirgi kunda ijtimoiy o'qitish nazariyasi agressor va ijtimoiy rivojlanish holati haqida ma'lumotlar mavjud bo'lsa, tajovuzkor xulqni tushuntirib beruvchi eng samarali usul hisoblanadi. Shu tariqa, yuqorida keltirilgan, tajovuzkor xulqni ta'riflovchi nazariyalardan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- Tajovuzkorlikning paydo bo'lishiga tabiiy va ijtimoiy omillar ta'sir ko'rsatadi;
- Tajovuzkorlik zo'ravonlik bo'lish bilan birga, individning yashash uchun kurashdagi me'yoriy reaksiyasi bo'lishi ham mumkin;

- Tajovuzkor bo‘lmagan xulqni ijobiy mustahkamlash, tajovuzkorlikni yuzaga keltiruvchi sharoitlarni o‘zgartirish orqali agressiv hatti-harakatlar yumshatilishi yoki ijtimoiy maqbul yo‘nalishga o‘zgartirilishi mumkin.

Tajovuzkorlikni ta’riflovchi asosiy nazariyalarni tahlil qilib, uning tabiatini tushuntirib beruvchi asosiy tushunchalarni ta’riflaymiz. R.Beron va D.Richardsonlar qanday shaklda namoyon bo‘lmasin, boshqa jonzotga zarar yetkazishga yo‘naltirilgan xulq-atvor bo‘lib, o‘sha mavjudot mazkur munosabatdan himoyalaniishi uchun barcha asoslarga ega. Mazkur keng qamrovli ta’rif o‘z ichiga quyidagi xususiy holatlarni qamrab oladi:

1. Tajovuz har doim qurbonga anglangan maqsadli zarar yetkazishni nazarda tutadi;
2. Faqat jonli mavjudotlarga zarar yetkazishga yo‘naltirilgan xulq-atvorgina tajovuzkor deb qaralishi mumkin;
3. Qurbonlar o‘ziga nisbatan munosabatdan qochish uchun motivga ega bo‘lishlari lozim.

E.Fromm esa, tajovuzkorlik deganda boshqa insonga, odamlar yoki boshqa jonzotlarga, shuningdek har qanday tirik bo‘lmagan ob’ektlarga yetkazilgan zararni tushunish lozimligini bildiradi. R.S.Nemovning fikriga ko‘ra, tajovuzkorlik dushmanlik sifatida – insonning boshqa insonlarga noxushlik tug‘dirish, zarar yetqazishga yo‘naltirilgan xulq-atvoridir. V.Zinchenko tahriri ostidagi “Psixologiya lug‘ati”da quyidagicha ta’rif beriladi: Tajovuzkorlik – motivga ega bo‘lgan, salbiy xulq-atvor bo‘lib, insonlarning ijtimoiy hamkorlikda yashashning me’yorlari va qoidalariga zid bo‘ladi, hujum ob’ektlariga (jonli va jonsiz) zarar keltiradi hamda kishilarga jismoniy zarar keltiruvchi hamda ularda ruhiy noxushlik (salbiy hissiyotlar, zo‘riqish, qo‘rquv, tushkunlik holati) tug‘diradi. Tajovuzkorlikning namoyon bo‘lishi turlicha. Tajovuzkorona chiqishlarning ikkita asosiy turini ajratib ko‘rsatiladi:

- Maqsadli tajovuzkorlik;
- Instrumental tajovuzkorlik.

Birinchisida oldindan rejalashtirilgan, ob’ektga zarar yetkazish maqsadidagi faoliyat sifatidagi amalga oshirilishi tushuniladi. Ikkinchisida esa, biron bir natijaga erishish maqsadida amalga oshirilayotgan faoliyat tushuniladi va bu tajovuzkorona maqsadni ko‘zlamaydi.

Tajovuzkorona faoliyatning tuzilmasini quyidagilar tashkil qiladi:

1. Yo‘nalishiga ko‘ra:

Tashqariga yo‘naltirilgan tajovuzkorlik;

Autoagressiya – o‘ziga yo‘naltirilgan tajovuzkorlik.

2. Maqsadiga ko‘ra:

Intellektual tajovuzkorlik;

Dushmanona tajovuzkorlik.

3. Namoyon bo‘lish usuliga ko‘ra:

Jismoniy tajovuzkorlik;

Verbal tajovuz.

4. Namoyon bo‘lish darajasiga ko‘ra:

To‘g‘ridan-to‘g‘ri tajovuzkorlik;

Bilvosita tajovuzkorlik.

5. Tashabbusning mavjudligiga ko'ra:

Tashabbuskorona tajovuz;

Himoyaviy tajovuz.

Ko'pincha tajovuzkorona hatti-harakat va tajovuzkor xulq-atvor tushunchalarini bir xil mazmunda ishlatishadi. Vaholanki, bular ikki xil tushunchalardir. Tajovuzkorona hatti-harakat holatga mos aksta'sir sifatida tajovuzkorlikning namoyon bo'lishidir. Agar tajovuzkor hatti-harakatlar takrorlanaversa, tajovuzkor xulq-atvorga aylanadi. Tajovuzkorlikning o'zi esa, tajovuzkorona hatti-harakat oldidan yoki davomidagi hodisaviy, ijtimoiy, ruhiy holatdir. Shuningdek, ta'kidlash lozimki, har bir shaxs ma'lum bir tajovuzkorlikka ega bo'lishi lozim, chunki agressiya inson faolligi va moslashuvchanligining ajralmas tavsifi hisoblanadi. V.Klayn tajovuzkorlikda faol hayot kechirish uchun lozim bo'ladigan ayrim sog'lom jihatlar mavjud deb hisoblaydi. Bular – qat'iylik, tashabbus, maqsadga erishish yo'lidagi qat'iyatlilik, to'siqlarni yengib o'tish. Bu sifatlar yetakchilarga xos. Shu boisdan, tajovuzkorona xulqga ega bo'lganlarning ayrimlari rahbarlik lavozimlarda muvaffaqiyatli ishlab keta oladilar. R.S.Xomans adolatga intilish bilan bog'liq holatlar tajovuzkorlikni keltirib chiqaradi, deb hisoblaydi. A.A.Rean, K.Byutner va boshqalar tajovuzkorlik namoyon bo'ladigan ayrim holatlarni frustratsiya va bezovtalikdan qutulish maqsadidagi moslashishga xos xususiyat deb hisoblaydilar. Frustratsiya holati – ruhiy holat bo'lib, qondirilmagan stimullashgan ehtiyojlarning mavjudligi bilan izohlanadi. Bu holat turli salbiy kechinmalar: g'azablanish, tushkunlik kayfiyatlari bilan birga kuzatiladi. Shu tariqa agressiyani yashab qolish va moslashishga ko'maklashuvchi biologik jihatdan maqsadli xulq-atvor shakli deyish mumkin. Boshqa tomondan, agressiya zulm deb qaraladi va inson mavjudligining ijobiy jihatlariga zid xulq-atvor deb hisoblanadi.

Xo'sh, unda qaysi xulq-atvorni og'ma deb hisoblash lozim?

T.R.Rumyanseva bugungi kunda me'yoriy yondashuv ilgari surilayotganligini ma'lum qiladi. Uning fikriga ko'ra, xulq-atvorni og'ishini aniqlashda me'yor tushunchasi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lishi lozim. Me'yor u yoki bu hatti-harakatni nazorat qilish mexanizmlarini shakllantiradi. Me'yor tushunchasi bolaning ijtimoiylashuvi jarayonida shakllanadi. Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, xulq-atvorni quyidagi ikkita majburiy sharoit mavjud bo'lganida og'ma deb baholashimiz mumkin:

1. Qurbon uchun halokatli oqibatlarni keltirib chiqarganida;
2. Xulq-atvor me'yorlari buzilganida.

Xulqning og'ishiga o'qitish va tarbiya muhim ahamiyatga ega bo'ladi. R.Kratchfeld va N.Levinson ijtimoiylashuv jarayoni orqali og'ishni namoyon bo'lishini nazorat qilish mumkin deb hisoblaydilar. Agressiyaning ijtimoiylashuvi deganda, o'zining tajovuzkorona intilishlarini hamda ularning shakllarini mazkur sivilizatsiyada qabul qilingan doiradagi namoyon bo'lishini nazorat qilishni o'rganish jarayoni tushuniladi. Ijtimoiylashuv natijasida ko'pchilik jamiyat talablariga moslashgan holda o'zining og'ma impulslarini

tartibga solishni o'rganadilar. Boshqalar esa, o'ta deviant bo'lib qolaverishlari mumkin, biroq o'z agressiyasini cheklangan holda: og'zaki so'kish, qarg'ish, yashirin majburlash, ortiqcha talablar qo'yish va shu kabilarni ishlatishga majbur bo'ladilar. Uchinchi toifadagilar esa, hech narsani o'rganmaydilar va o'zlarining tajovuzkorona impulslarini jismoniy zo'ravonlikda namoyon qilaveradilar. Bu yerda madaniy muhitdagi bolani kichik yoshidagi tarbiyalash tajribasi, oilaviy an'analar va ota-onaning bolaga munosabatlarining emotsional zamini muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Y.Zagrfovaning fikriga ko'ra, deviant hatti-harakatlarga moyillik ijtimoiylashuv jarayonidagi kamchiliklarning to'planib borishi natijasida shakllanadi.

U ijtimoiylashuvning ikkita darajasini ajratib ko'rsatadi:

- Ijtimoiy tajriba, madaniy xulq-atvorning qadriyatlari va me'yorlarini o'zlashtirish;
- Kichikroq hajmdagi, biroq deviansiya xulqqa ruxsat beruvchi submadaniyatga xos tajribani o'zlashtirish. Shu tariqa xulosa qilish mumkinki, og'ishgan xulq-atvorga moyillik ijtimoiylashuvdagi muvozanatning buzilishi natijasida shakllanadi.

O.Kernberg ta'kidlaganidek, nafrat boshqa inson ustidan g'alaba yurishini ifoda etadi va xuddi shunday shaxsiyat "menligining" o'sha qismi ustidan ham. Bu qism hozirgi vaqtda qo'rquv singdiradi va o'tgan azoblari uchun qasos olishni talab qiladi.

Nafrat agressiv qiziqishlarning namoyishlaridan biri, bular psixanalitik tasavvurlarga muvofiq, libido namoyishlari - keng ma'nodagi jinsiy (seksual) qiziqishlar kabi inson uchun tabiiy hisoblanadi. Ma'lumki, Z.Freyd oxirgi nazariy ishlarida agressiyani - o'limning tug'ma o'zini vayron etishga qiziqish namoyishi sifatida asoslab berishga harakat qilgan. Biroq, bu tasavvur keng ommaga tarqalmadi. Hozirgi vaqtgacha, agressiya qiziqishlari tug'ma (azaldan dushman-destruktiv) ekanligi haqida savol muammoli bo'lib qolmoqda. Yoki ular hayotdagi nizolar va boshqa faol intilishlar asosidagi frustratsiyalar natijasida shakllanadi (masalan, o'z mavqeini ko'tarish).

Shunday qilib, agressiya ichki qo'zg'alish tendensiyasi sifatida - bu shaxs dinamikasining ajralmas bo'lagi (me'yordagi holatida ham, turli darajada namoyish etilgan buzilishlarda ham). Agressivlik - individual xususiyat, u aniq insonning moyilligi ushbu tendensiyani ichki va tashqi harakatlar shaklida namoyon etishi. Ushbu individual xususiyatni o'lchash qiyin, bu borada agressiv tendensiyani asosiy baholash usuli - bu uning xulq-atvordagi namoyishlarini baholash.

Agressiya va agressiv xulq-atvor orasidagi o'zaro bog'liqlik xarakterini aniqlashga urinib ko'raylik. Balki insonning agressiya kechinmalari uni vayrona harakatlarga olib keladi. Boshqa tomondan, zo'ravonlik sodir etib, inson o'tkir emotsional qo'zg'alish holatida ham, shu bilan birga to'liq sovuqqonlik holatida ham bo'lishi mumkin. Agressor o'z qurbonini yomon ko'rishi umuman shart emas. Ko'pchilik insonlar bog'lanib qolgan va chin yurakdan sevadigan o'z yaqinlarini qiynaydilar.

Real hayotda esa umuman aniqlash murakkab va qiyin, insonning xulq-atvori unig ichki agressiv tendensiyasi bilan yo'naltiriladimi yoki u boshqa qandaydir omillarga bog'liq. Masalan, uch yoshar bola tibbiy ko'rik davomida bir nechta muolaja olganidan so'ng, umuman qochishi yoki jahl va g'azabini namoyish etib, kattalarga faol qarshi harakat ko'rsatishi mumkin. Yordamga muhtoj bolaning bunday xulq-atvori agressiv dushman bo'lishi mumkinmi? Bolaning mustaqiligini chegaralashga kattalar tomonidan intilishlariga qarshi agressiv noroziligini, bola xulq-atvori sifatida qanday baholash mumkin? Va nihoyat, farovonligiga nisbatan real xavf sharoitida kattalar o'zini aynan agressiv tutadilar, bu to'g'rimi? Bunday savollarga javoblar qo'shimcha shaxsiyat va situativ omillarga bog'liq. Masalan, inson uchun aniq bir vaziyatning muhimligi (yoki xavfliligi), uning o'z xulq-atvorini anglash qobiliyati va o'z hissiyotlarini nazorat qilishi, ularga keltiradigan zarar darajasini ko'rishimiz mumkin.

Yuqorida keltirilgan misollardan xulosa qilish mumkinki, agressiv xulq-atvor turli shakllarga (ifodalanishi bo'yicha) ega bo'lishi mumkin: situativ agressiv reaksiyalar (aniq vaziyatga qisqa muddatli reaksiya shaklida); passiv agressiv xulq-atvor (hech nima qilmaslik yoki biror nimadan voz kechish shaklida); faol agressiv xulq-atvor (zo'ravonlik yoki vayrongarchilik harakatlari shaklida).

Mazmun jihatidan agressiyaning yetakchi belgilari sifatida, uning quyidagi namoyishlarini hisoblash mumkin:

insonlar ustidan ustivorlik qilishga ifodalangan intilish va ulardan o'z maqsadlarida foydalanish;

vayron qilishga tendensiya;

atrofidagi insonlarga zarar yetkazishga intilish;

zo'ravonlikka moyillik (og'riq yetkazish).

Sanab o'tilgan belgilarni umumlashtirib, shaxsning agressiv xulq-atvorida ustivorlik motivi ifodalangan har qanday harakatni tahmin qilishi haqida fikr yuritish mumkin.

Bu yerda ijtimoiy negativ ifodalangan bahoga ega, eng avvalo agressiv xulq-atvorning shunday shakllari "ular bunday muomalani xohlamayotgan, boshqa tirik jonzodga zarar yetkazishga va haqoratlashga yo'naltirilgan". Bunday agressiv-asotsial xulq-atvorda albatta zo'ravonlik mavjud - og'riq beruvchi, verbal yoki jismoniy harakatlar. U odatda, agressorning negativ emotsiyalari fonida kechadi (jahl, g'azab, sadistik rohatlanish, befarqlik). Bu xulq-atvor agressiv motivlar tomonidan yo'naltiriladi- vayron qilish, yo'qotish, foydalanish, zarar yetkazish. Kognitiv darajada u bunday xulq-atvorni tasdiqlovchi (bid'atlar, afsonalar, e'tiqodlar) o'rgatishlar bilan qo'llab-quvvatlanadi.

Shubhasiz, zo'ravonlik (jismoniy, jinsiy, emotsional) agressiv xulq-atvorning eng jiddiy namoyishi va xayrixohligi natijasidir. Inson zo'ravonligi hayvonnikidan tubdan farq qiladi. U biologik jihatdan maqsadsiz, u faollik bilan inson hissiyotlaridan foydalanadi, u inson intellektining tekinxo'riga aylanadi va nihoyat qurol qo'llanilganda ko'p karra kuchayadi.

Zo‘ravonlik shaytonini egallab olish uchun, har qanday jamiyat maxsus choralar ko‘rishga majbur. Bular orasida eng samarali deb, milliy an‘analar va guruh udumlari tan olingan (o‘yinlar, bayramlar, udumlar), bular aniq shaxsni o‘zining agressiv potensialini integrallashga va uni ijtimoiy ruxsat etilgan usullar yordamida ifoda etishga imkon beradilar. Jamiyatda katta miqdorda ijobiy misollar mavjudligi ham katta ahamiyatga ega, masalan, milliy qahramonlar yoki hayotdagi ideallar.

Shaxs agressiv xulq-atvorining shakllanish sharoitlari

Agressiv xulq-atvor paydo bo‘lishida ko‘pgina omillar ishtirok etadi, shu bilan birga individual va yosh xususiyatlari, tashqi jismoniy va ijtimoiy sharoitlar. Masalan, agressivlikni quyidagi sharoitlar ta‘minlashi mumkin, shovqin, jazira, tiqislik, ekologik muammolar, ob-havo sharoitlari va h. Ushbu muammoning ko‘pgina tadqiqotchilarining fikricha, shaxsning agressiv xulq-atvorining shakllanishida asosiy rolni bevosita uning atrofidagi ijtimoiy muhit o‘ynaydi. Bizning qarashimizcha, shaxsning agressiv xulq-atvorini paydo qiluvchi va qo‘llab quvvatlovchi ba‘zi bir yetakchi omillarni o‘rganib chiqish lozim.

Agressiv xulq-atvorning xarakteri ko‘pgina holatlarda insonning yosh xususiyatlari bilan belgilanadi. Yoshning har bir bosqichi rivojlanishning maxsus alohida vaziyatiga ega va shaxsga ma‘lum talablar qo‘yadi. Yoshning talablariga adaptatsiya odatda agressiv xulq-atvorning turli namoyishlari bilan kuzatiladi. Ma‘lum bo‘lishicha kichik yoshdagi bolalar agar tez-tez, baland ovozda va biror narsa talab qilib yig‘lasalar, ularning tabassum qilishi kuzatilmasa, aloqa qilmasa shu orqali agressivlik xususiyatlarini namoyon etadilar. Psixoanalitik tadqiqotlar go‘daklarning talablari inobatga olinmayotganda kechayotgan katta g‘azab miqdori haqida ma‘lum qilishini ta‘kidlashadi. Shu bilan birga shunday fakt ma‘lumki, kichik bolalarda ona muhabbatini saqlab qolish uchun, yangi tug‘ilgan ukasi yoki singlisiga nisbatan vahshiylik namoyish etishga moyillik kuzatiladi.

Bolalar bog‘chasining talablariga moslashib, bolalar bir birini chimdilashi, mazahlashi, bir biriga tupurishi, urushishi, tishlashi va hattoki yegulik bo‘lmagan narsalarni yutishi ham mumkin. Bunday harakatlar aytilmasdan sodir etiladi – impulsiv, ongsiz va ochiq oydin. Ushbu yoshda passiv agressivlik namoyishi negativizm hisoblanadi, qaysarlik, gapirish yoki ovqat yeyishni rad etish, tirnoqlari yoki lablarini tishlash. Ta‘kidlash joizki, maktabgacha yoshidagi bolaning uyidagi xulq-atvori ko‘proq oiladagi emotsional iqlimga bog‘liq, bolalar guruhi esa o‘z navbatida tarbiyachi ichki holatining yorqin aksi hisoblanadi. Agar u yoki bu agressiyani namoyish etsalar yoki kechirayotgan bo‘lsalar, bolalar tomonidan agressiyani takrorlash ehtimoli oshadi.

Umuman olganda, bolalar agressivligi himoyasiz ekanligining teskari tomoni bor. Agar bola o‘zini himoyasiz sezsa (masalan, qachonki uning muhabbatga va xavfsizlikga bo‘lgan ehtiyojlari qoniqtirilmasa), uning ko‘nglida ko‘pgina qo‘rquvlar paydo bo‘ladi. O‘zining qo‘rquvlarini egallashga intilib, bola

himoyalanish uchun agressiv xulq-atvordan foydalanadi. Qoʻrquvni bartaraf etishning boshqa ehtimol yoʻli agressiyani oʻziga yoʻnaltirish. Autoagressiya turlicha ifodalanishi mumkin, masalan, oʻzini yoʻqotish (oʻldirish) xayollarida, uyatchanlik yoki oʻzini jazolash gʻoyalarida.

Kichik maktab yoshida agressiya odatda zaifroq boʻlgan oʻquvchilarga nisbatan (“tanlagan qurboniga”) mazah qilish, bosim oʻtkazish, urushtirish, janjallashish shaklida qoʻllaniladi. Maktab bolalarining bir-biriga nisbatan agressiv xulq-atvori bir qator vaziyatlarda jiddiy muammoga aylanadi. Oʻqituvchilar va ota-onaning bunday xulq-atvoriga keskin reaksiyasi odatda bolalar agressivligini kamaytirmasdan, aksincha uni kuchaytiradi, chunki u agressorlarning mustaqilligi va kuchining bilvosita isboti boʻlib xizmat qiladi. Bunga qaramasdan, aynan oʻqituvchi, uning avtoriteti va agressiv xulq-atvoriga ochiq munosabatini bildirish mahorati, bolalarni koʻproq ijtimoiy maqullangan xulq-atvor shakllarini tanlashga undaydi.

Agressiv xulq-atvorning oʻsmir yoshidagi maxsus xususiyati – kattalar avtoritetining qoʻllashi fonida tengdoshlari guruhiga bogʻlanganligi. Ushbu yoshda agressiv boʻlish “kuchli boʻlish yoki kuchli koʻrinish” maʼnosini anglatadi. Har qanday oʻsmir guruhi, lider tomonidan qoʻllab-quvvatlaydigan, oʻzining afsonalari va udumlariga ega. Masalan, aʼzolikka qabul qilish udumlari keng tarqalgan (yoki yangi kelganlarni sinovdan oʻtkazish). Koʻzga tashlanadigan guruh “uniformasi” (umuman oʻsmirlar modasi ham) udumlar xarakteriga ega. Udumlar guruhga tegishlilik hissiyotini kuchaytiradilar va oʻsmirlarga xavfsizlik hissiyotini beradilar, biroq, afsonalar ularning hayot faoliyatining asosi boʻlib qoladi. Afsonalar guruhdagi ichki guruh va tashqi agressiyasini oqlash uchun keng qoʻllaniladi. Masalan, guruh aʼzosi boʻlmaganlarga nisbatan har qanday agressiya quyidagi gaplar bilan oqlanadi - “ular bizni sotdilar... biz oʻzimizni himoya qilishimiz kerak...biz hammani bizni hurmat qilishga majbur qilishimiz kerak”. Guruh afsonasi bilan ruhlantirilgan zoʻravonlik oʻsmirlarda oʻz kuchini tasdiqlash, qahramonlik va guruhga sodiqlik shaklida kechadi. Bir vaqtdayoq, alohida vaziyatlarda agressiv xulq-atvor tashabbuschilari sifatida – alohida autsayder oʻsmirlar, turli sabablar tufayli dezadaptatsiyalashgan oʻsmirlar va agressiya yordamida oʻz mavqeini koʻtarishga urinib koʻrgan oʻsmirlar boʻlishi mumkin.

Shunday qilib, agressiv xulq-atvor bola va oʻsmir yoshi uchun odatiy hodisa boʻlib qolgan. Bundan tashqari, agressiv xulq-atvor shaxsning ijtimoiylashish jarayonida bir qator asosiy funksiyalarni bajaradi. Meʼyorga muvofiq, u qoʻrquvdan qutqaradi, oʻz qiziqishlarini himoya qilishga koʻmaklashadi, tashqi xavfdan himoya qiladi, adaptatsiyaga koʻmaklashadi. Bu borada agressiyaning ikkita turi haqida fikr yuritish mumkin: yaxshi sifatli adaptiv va destruktiv – dezadaptiv.

Umuman olganda, bola va oʻsmir shaxsining rivojlanishi uchun agressiv namoyishlarning oʻzi unchalik xavfli emas, balki ularning natijalari va atrofda gilarining notoʻgʻri reaksiyasi xavflidir. Agar zoʻravonlik – eʼtibor, hukmronlik, tan olish, pul, boshqa huquqlarni bersa, bolalarda va oʻsmirlarda kuch ustivorligiga asoslangan xulq-atvor shakllanishi mumkin, bu esa katta

insonlarning ham ijtimoiy faoliyat asosini tashkil etishi mumkin (masalan, kriminal guruhlarda). Atrofdagilarning agressiyani kuch bilan bosishga intilishi kutilgan natijaga emas, balki qarama-qarshi natijaga olib kelishi mumkin.

Katta kishilarda agressiv xulq-atvor namoyishlarining turlari xilma xil, chunki ular asosan individual xususiyatlar bilan belgilanadi. Agressiv xulq-atvorni to'ldiruvchi, individual-shaxs xususiyatlari sifatida, odatda quyidagi fe'l-atvor qirralarini ko'rib chiqadilar, jamoa ma'qullamasligi, asabiylik, gumonsirash, bid'atlar (masalan, millatiga qarab), hamda aybdorlik o'rnida uyalish hissiyotini sezishga moyillik. Zo'ravonlikka moyillikni qo'llab-quvvatlashda insonning quyidagi e'tiqodi asosiy rol o'ynashi mumkin, inson o'z taqdirining yakka hukmdor xo'jayini (ba'zan boshqa insonlar taqdirini ham), hamda agressiyaga uning ijobiy munosabati (foydali va normal hodisa sifatida).

Insonlarning alohida kategoriyasi – ekstremistlar haqida fikr yuritish mumkin, ular agressiyani yoki tez-tez, yoki o'ta vahshiy shakllarida namoyish etadilar. Ekstremistlar o'z navbatida ikkita guruhga bo'linadilar: past va baland darajada o'zini boshqaradigan guruhlarga. Birinchi guruhdagilar - to'siqlovchi mexanizmlar rivojlanmaganligi sababli agressiyani doimiy namoyish etishga moyilliklari bor, ikkinchi guruhdagilar esa uzoq vaqt davomida o'zlarini tiyib o'tirishlari mumkin, ammo sabr kosasi to'lganidan so'ng agressiyaning vahshiy shakllarini (o'limga olib keladigan) namoyish etadilar.

Shaxsning agressiv xulq-atvoriga ta'sir qiluvchi boshqa xususiyat – uning frustratsiyani o'tkazish qobiliyati. Ma'lum bo'lishicha, frustratsiya - bu maqsad yoki ehtiyojini qoniqtirishi yo'lidagi to'sqinlikdan kelib chiqqan holat. Ba'zi bir mualliflar frustratsiyani - agressiv xulq-atvorning yetakchi sabablaridan biri deb hisoblaydilar. Umuman olganda, frustratsiya keng tarqalgan hodisa va insonlar uni bartaraf etish qobiliyatlari bilan farqlanadilar. Agar agressiv xulq-atvor frustratsiya bartaraf etishiga muvaffaqiyatli ko'maklashsa, u o'rgatish qonunlariga muvofiq, kuchayishga ko'proq ehtimoli mavjud. Bu vaziyatda, insonning frustratsiyaga yuqori seziluvchanligi bo'lsa, muammolar paydo bo'lishi mumkin, shu bilan birga agar unda frustratsiya bartaraf etilishining ijtimoiy ruxsat etilgan usullari ishlab chiqilmagan bo'lsa.

Boshqa - jinsiy(gender) omilining ta'sirini baholaganda, - erkaklar (o'g'il bolalar) to'g'ri va jismoniy agressiyaning juda yuqori darajalarini namoyish etadilar, ayollar (qiz bolalar) esa bevosita va verbal agressiyani. Umuman olganda, erkak jinsiga ko'proq jismoniy zo'ravonlikga moyillik mansub, bu borada ayollar ko'proq va muvaffaqiyatli psixologik variantini qo'llaydilar.

Gender, yosh va individual omillarning muhimligiga qaramasdan, ko'pchilik tadqiqotchilar fikricha, agressiv xulq-atvorning shakllanishida shaxs rivojlanishining ijtimoiy sharoitlari yetakchi ahamiyatga ega.

Eng bahsli muammolardan biri shaxsning agressiv xulq-atvoriga ommaviy axborot vositalarining ta'siri muammosini hisoblash mumkin. OAV negativ ta'sirining tarafdorlari quyidagi ma'lumotdan kelib chiqadilar, insonlar qachon o'zini agressiv tutadilar, eng avvalo, boshqalar agressiyasini kuzatib turib. M.Xyusmann bir guruh tadqiqotchilar bilan 20 yil davomida teleko'rsatuvlar ko'rish va agressivlik orasidagi korrelyatsiyani kuzatganlar. Ular aniqlashicha,

30 yoshda sodir etilgan jinoyatlarning og'irligi, 8 yoshda ko'radigan ko'rsatuvlarning afzalliklari bilan to'g'ri keladi. Televidenie orqali agressiv xulq-atvorni shakllantirish mexanizmi quyidagi ko'rinishga ega bo'lishi mumkin: me'yorida ortiq teleko'rsatuvlarga qiziqish - agressiv xayollar - o'zini personaj (qahramon) bilan taqqoslash - muammolarning yechimi va insonlarga ta'sir ko'rsatishning agressiv usulini o'zlashtirish - agressiv harakatlarni takrorlash - shaxslararo munosabatlarda muammolarni yechish uchun agressiyani qo'llash - qo'llab-quvvatlash - agressiv odatlar - rivojlanmagan ijtimoiy va o'quv ko'nikmalari - frustratsiya - teleko'rsatuvlarni me'yorida ortiq ko'rish va boshqalar.

Agressiv xulq-atvorning kuzatish orqali shakllanishini bir nechta shartlarni bajarish orqali amalga oshirish mumkin. Birinchidan, ko'rayotgani real bo'lib, shaxsiyatiga tegib o'tishi kerak. Ikkinchidan, ko'rgani aynan agressiya sifatida qabul qilinishi kerak. Uchinchidan, qachonki tomoshabin o'zini agressorga tenglashtirsa agressiya o'tadi, ammo aniq shaxs uchun agressiya ob'ekti filmdagi agressiya qurboni sifatida tasavvur qilinadi. O'rganishning keyingi prinsipial sharti, filmdagi qahramon agressiya natijasida maqsadiga yetadi yoki rohatlanadi, bu esa tomoshabin uchun ahamiyatli.

Umuman olganda, agressiv sahnalarni ko'rish, ko'pchilik kattalarga tahmin qilinganga nisbatan to'g'ri negativ ta'sir ko'rsatmaydi, chunki kuzatuvni o'zi ichki va tashqi shartlar majmui bilan belgilanadi. Zo'ravonlik sahnalariga insonlarning raeksiyasi turlicha bo'lishi mumkin: nafrat, yoqimsiz, vertualizatsiya (tasvir etilgan hodisalarni noreal sifatida qabul qilish), faqatgina ba'zi bir vaziyatlarda - qoyil qolish va o'xshashga intilish. Bunga qaramasdan OAVni bolalar va o'smirlar rivojlanishiga negativ ta'siri haqiqiy xavflarni keltiradi va maxsus o'rganishni talab qiladi.

OAVning shaxs xulq-atvoriga ta'siri tushunarsiz bo'lib qolgan bir vaqtda, hozirgi vaqtda oila - agressiv xulq-atvor shakllanishining asosiy ijtimoiy manbaasi sifatida tan olingan. Hammaga ma'lumki, agressiya faqatgina dushmanlarga, raqiblarga yoki notanish insonlarga namoyon bo'lmaydi. Ko'pchilik oilalar uchun psixologik yoki jismoniy zo'rlash odatiy holga aylangan. Oilada agressiyaning namoyish etish turlari hilma-xil. Bu jismoniy yoki jinsiy (seksual) zo'rlash, sovuqlik, haqorat qilish, negativ baholash, shaxsga bosim o'tkazish, bolani emotsional qabul qilmaslik bo'lishi mumkin. Oila a'zolarining o'zlari agressiv xulq-atvorni namoyish etishlari yoki bolaning xayrixoh harakatlarini qo'llashlari mumkin, masalan, bolaning urushda g'olib bo'lgani bilan fahrlanish.

Bolada agressiv xulq-atvorining o'rnatilishiga turli oilaviy omillar ta'sir qiladi, masalan oila jipsligining past darajasi, janjalkashlik, bola va ota-ona o'rtasida yaqinlikning kamayishi, bolalar o'rtasidagi yomon o'zaro munosabatlar, oilaviy tarbiyaning noadekvat usuli. Masalan, juda qattiq jazolarni qo'llaydigan ota-onalar, me'yorida ortiq nazorat qiladigan (giperopeka) yoki aksincha nazorat qilmaydigan (gipoopeka), bunday ota-onalar o'z bolalarining agressiyasi va kuloq solmasligi bilan ko'proq to'qnashadilar. Yana bir fikr mavjudki, onaga nisbatan otaning agressiyasi

bolaga ifodalangan negativ ta'sir ko'rsatadi (jismoniy zo'rlash yoki ochiqchasiga ma'nan kamsitish).

A. Bandura va R. Uolter ushbu "oilaviy" muammoni o'rganish uchun maxsus tadqiqot o'tkazdilar va quyidagi ma'lumotlarga ega bo'ldilar. Agressiv o'g'il bolalarning ota-onalari nazoratchi guruh (agressiv xulq-atvorsiz) ota-onalariga nisbatan o'z bolalari yutuqlariga kichik talablar qo'ygan edilar va ularni bolaligida kamroq chegaralab qo'yganlar. Bir vaqtdayoq, ko'rib chiqilgan o'smirlar ota-ona ta'siriga kuchliroq qarshilik ko'rsatganlar. Agressiv xulq-atvoriga ega o'g'il bolalar otasiga nisbatan onasiga ko'proq bog'lanib qolgan edilar. Agressiv o'smirlar ota-onalari ko'proq majbur qilish usullaridan foydalanganlar, nazorat guruhidagilar esa ko'proq ichki o'zini nazorat qilish usullaridan foydalandilar, masalan ishontirish. Agressiv o'g'il bolalar otalari keskinlik va bolani tez-tez jazolash tendensiyasi bilan tavsiflangan, onalari esa - talablarning umumiy past mosligi vaziyatida talabchan bo'lmasliklari va o'zaro munosabatlarda samimiyat yo'qligi bilan tavsiflangan. Agressiv o'g'il bolalar o'zini o'z otalari bilan kamdan-kam solishtiradi, nazorat guruhidagi o'smirlarga nisbatan, ular otasiga odatda tanqidiy va yomon munosabatda bo'lganlar. Tadqiqotchilar fikricha, bularning hammasi ota-onalar qadriyatlarini tizimining o'zlashtirishini va ularning talablarini bajarilishini qiyinlashtirgan.

A. Bandura va R. Uolter o'smirlar va ularning oilaviy sharoitlari o'rtasidagi ijtimoiylashish aloqasini o'rganib chiqib, bola xulq-atvoriini belgilab beruvchi uchta asosiy xususiyatni ajratganlar: qaramlik (jinsiy-shaxsiyat) munosabatlarini o'rnatishga uning tayyorgarligi, vijdonining rivojlanish darajasi, agressiyaga nisbatan motivatsiyaning kuchi. Mualliflar fikricha, oila samarali ijtimoiylashishi uchun minimal sharoitlarni yaratishi zarur. Birinchi asosiy shart bog'liqlik motivatsiyasini qo'llab quvvatlash, bu orqali bola qiziqish, e'tibor va atrofidagilarni ma'qullash xohlashini o'rganadi. Ikkinchi zarur shart - bu ketma-ket talablar va ta'qiqlar shaklida "ijtimoiylashishning bosimi" (bu vaziyatning sharti, ota-onalarning o'zi ijtimoiy me'yorlarni ajratadilar). Aksincha, xulq-atvorning yomon shakllari oilada ota-ona muhabbatiga ehtiyojning frustratsiyasi, doimiy jazolashni qo'llash (yaxshi xulq-atvorni rag'batlantirish usullari ustidan uning ustivorligi) natijasida o'rnatiladi, ota-onalar tomonidan qo'yilgan talablarning mos emasligi, ota-ona tomonidan agressiyani ko'rsatish.

Shunday qilib, "asotsial agressiya nazariyasiga" muvofiq, bolada agressiv xulq-atvorning paydo bo'lishi ota-onaning bittasi yoki ikkovi tomonidan g'amxo'rlik va yaqinlikning yetmasligi bilan bog'liq. Bog'lanib qolish frustratsiyasi bolada doimiy zidlik hissi paydo bo'lishiga olib keladi, chunki u o'zi uchun ahamiyatli bo'lgan kattalarga taqlid qilish (shu bilan birga emotsional namoyishalariga taqlid qilish ham) orqali rivojlanadi. Boladagi xulq-atvor ota-ona bilan munosabatlarda rivojlangan, natijada esa boshqa insonlarga o'tkaziladi (sinfdozlariga, o'qituvchilariga, turmush o'rtoqlariga). Agar aniq insonga nisbatan agressiya namoyishi to'xtatilsa (yoki turli sabablarga ko'ra amalga oshirish imkoni bo'lmasa), agressiya "xavfsizroq" bo'lgan yangi ob'ektga yo'naltiriladi.

Ko'pchilik tadqiqotchilar esa har xil jinsli bolalarga oiladagi yomon muomalaning har xil ta'sir qilishini ta'kidlaydilar. Bir qator mualliflar fikricha, qiz bolaga, bolaligida vahshiylikmunosabatida bo'lsalar, unda xulq-atvorning mazoxistik ko'rinishi rivojlanishiga moyillik ko'proq, o'g'il bola esa o'zini ko'proq agressor bilan taqqoslaydi va unda sadistik yo'nalish rivojlanishining katta ehtimoli mavjud.

Agressiv xulq-atvorning paydo bo'lishida oilaning yetakchi roli haqidagi yondashuvning yana bir dalili, bolalar uyida tarbiya olayotgan bolalarda agressivlik bilan bog'liq buzilishlar ustivorlik qilish vaziyati (asrab olinganlardan farqliroq). Bir vaqtda, ota-ona g'amxo'rlikini ko'rmagan barcha bolalar ham agressiv bo'lmaydi. Oilaviy deprivatsiyaning boshqa natijasi bu - odamovi bo'lishi, me'yorida ko'p qaramlik, bo'ysinishga ortiqcha tayyorgarlik yoki chuqur xavotirlanish (natijasi shubhasiz, deprivatsiya darajasiga, bolaning yoshiga, uning tuzilish xususiyatlariga va boshqa xolatlarga bog'liq).

Shunday qilib, ichki va tashqi omillarning yomon ta'sirida agressiv qiziqish haqiqatdan ham, agressivlikning yomon shakllariga aylanadi, mustahkam vayron etuvchi xulq-atvordan jamiyat uchun xavfli shakllarigacha. Biroq, agressiya albatta salbiy natijalarga olib kelishi shart emas. Masalan, u nafaqat yangi va yanada yangi ob'ektlarga yo'naltirilishi mumkin, balki faoliyatning turli shakllarida almashishi ham (sublimatsiyalashi) – biznesda, o'qishda, sportda, yetakchilikda va boshqalarda.

Shubhasiz, me'yoridagi agressiya himoyalani xarakteriga ega va hayot kechirish uchun xizmat qiladi. Shu bilan birga, u individning faollik manbai sifatida ko'rinadi, uning ijodiy potentsiali va yutuqlarga intilishi. Shaxs agressiyasining turli namoyishlarini, agressiyani ijtimoiy ta'qiqlanmagan shakllarida namoyish eta olishi va nihoyat o'zi va boshqalar ustidan zo'ravonlikdan qochishni o'rganib olishi zarur va majburdir. Shaxsiy agressiyasining taqdiri – har bir katta yoshli insonning shaxsiy tanlash huquqi, biroq agressiyani egallab olishi – umuman olganda eng murakkab psixologik vazifalardan biri.

Agressiya va delinkvent xulq-atvor

Agressiya va delinkvent (huquqqa yoki qonunga qarshi) xulq-atvor o'zaro bog'liqligi haqidagi ma'lumot shubhasiz to'g'ri. Haqiqatdan, huquqbuzar harakatlar ko'p holatlarda agressiv harakatlar bilan birga kuzatiladi. Bular g'arazli jinoyatlar bo'lishi mumkin, ularda agressiya instrumental xarakterga ega, yohud qandaydir maqsadlarga erishish uchun xizmat qiladi (yashash maydonini egallash uchun qotillik sodir etish, o'g'rilik sodir etishda jismoniy zo'rqlash, pul olish maqsadida qo'rqitish). Boshqa zo'ravonlik jinoyatlarida dushmanlik xulq-atvori namoyish etiladi. Zo'rqlash – agressiv xulq-atvorning eng xavfli shakli sifatida qonun bilan ta'qiqlangan va davlat tomonidan nazorat qilinadi.

Shaxsning delinkvent xulq-atvori va agressiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ma'nosi bir hil emas. Qonunlarni buzish darajasiga yetgan agressiv xulq-atvor,

eng avvalo taqlid qilish natijasi bo'lishi mumkin. Taqlid qilish namunalari sifatida qarindoshlari, tengdoshlari, boshqa ahamiyatli insonlar chiqishi mumkin. Agressiv xulq-atvorni qo'llashda delinkvent submadaniyat alohida ahamiyatga ega. Asotsial guruh, uyushgan jinoiy guruh, jazoni ijro etish muassasalari – bu ijtimoiy institutlar mustahkam aggressiv xulq-atvorni shakllantiradilar.

Boshqa vaziyatlarda huquqbuzar aggressiv xulq-atvor nevrotik shartlangan bo'lishi mumkin, masalan, agar u kuchli xavotir va anglamagan aybdorlik hissiyoti bilan motivatsiya qilinsa. Huquqbuzar harakatlarga moyillik shaxsning jamiyatga qarshi yo'naltirilishida ham kuzatiladi, shaxs uchun boshqa insonlarga nisbatan dushmanlik munosabati hayot tarzi hisoblanadi. Agressiv xulq-atvorning keyingi shakli asab tizimining organik buzilishlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bunday huquqbuzarda affekt natijasida zo'rlashga moyillik mavjud, kechinmalarida to'xtab qolish, impulsivlik yoki intellektual pasayish. Alohida (kam sonli) huquqbuzarlar guruhini – psixotik kasallar tashkil etadi, ularning kasallik ahvoli aggressiyaning kutilmagan motivatsiyasiz portlashlari bilan kuzatiladi (bu esa kamdan-kam ularning jamiyatga qarshi yo'naltirilganligi bilan bog'liq).

Amaliyotda, masalan javobgarlik darajasini va jazolash turini aniqlash uchun, aggressiv xulq-atvorning patologik va patologik bo'lmagan shakllarini farqlash muhimdir. Patologik bo'lmagan shakli, odatda, qo'pol bo'lmagan xulq-atvor buzilishlari va yaxshi sharoitda o'rnini to'ldirish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Masalan, o'smirlarning aggressiv xulq-atvori yoshi bilan bog'liq reaksiyalar xarakteriga ega bo'lishiva umuman olganda atrofida bilganlari bilan o'zaro munosabatlarini buzmasligi mumkin. Patologik aggressiya esa aksincha, zo'ravonlik xulq-atvor tarkibining sifatli o'zgarishlari bilan bog'liq, psixik faoliyat va uning dinamikasining kasallik o'zgarishlari bilan shartlangan bo'ladi. Patologik o'zgarishlarning quyidagi belgilarini ajratish mumkin: emotsional sohada aggressiv xulq-atvordagi o'zgarishlari va affektiv-jahl reaksiyalarining paydo bo'lishi bilan; aggressiv xulq-atvor muhim qasd olish g'oyalari, nafrat va ranjitish bilan; sadistik aggressiya – uning asosiy belgisi, qiziqishlar sohasida buzilishlar, xususan, boshqa insonni ma'naviy azoblash yoki jismoniy og'riq yetkazish holatidan ijobiy emotsiyalar olish (huzurlanish yoki lazzatlanish). Masalan, patologik aggressiya vaziyatida oddiy tanqidiy tanbeh jahlning shunday darajasini keltirishi mumkinki, bunda inson ongi buziladi va u hech narsani bilmagan holda qotillik sodir etadi.

Aggressivlikning alohida holatini ko'p seriyali va tashqi umuman motivatsiya qilinmagan huquqbuzar harakatlari namoyish etadi. E.Fromm fikricha, ular jahldor fe'l-atvor va sadistik vaxshiylikga ega, to'satdan paydo bo'ladi va atrofdagilar va yaqin insonlar uchun kutilmagan bo'ladi. Muallif fikricha, aggressiyaning bunday shaklining, ochiq biologik yoki iqtisodiy sabablari yo'q va insoniyat uchun real muammoni tashkil etadi.

A.Bandura va R.Uolter aggressiyaning huquqbuzar tabiati haqida muammoni yechimini topishga intilib, mustahkam jamiyatga qarshi xulq-atvorga ega o'smirlarning tiklanishining ijtimoiy sharoitlari va shaxsiyat xususiyatlarini

tadqiq etganlar. Mualliflar fikricha, asotsial agressiyaga ega o'smirlar o'zining ijtimoiy mustahkam tengdoshlaridan tubdan farqlanadi. Ular tez-tez va bevosita o'z agressiyalarini namoyish etadilar (ayniqsa uyda). Mualliflar tahmin qilishicha, o'g'il bolalarda ota bilan pozitiv munosabatlarni o'rnatish olmaslik - jamiyatga qarshi yo'naltirish shakllanishining hal qiluvchi omillaridan biri.

Qonunbuzar agressiv o'smirlar atrofdagilarga ishonmaydilar, emotsional qaramlikka tushadigan vaziyatlardan qochadilar. Ular tengdoshlari bilan yaxshi munosabatda bo'la olmaydilar, ko'pincha jinsiy aloqa va agressiyani qo'shadilar, agressiv xulq-atvorlari uchun umuman aybdorliklarini sezmaydilar. Ular ko'pgina odatlari bilan kichkina bolani eslatadilar, kichkintoylarning impulslari ichki emas, balki tashqi chegaralanishlariga bo'ysinadi. Bunday o'smirlar amalda o'zlariga zarar yetkazadilar, chunki o'z harakatlari natijasida yaqinlikdan mahrum bo'ladilar va hukumat organlari vakillarining qattiq nazoratiga tushib qoladilar, ularga nisbatan na hurmat, na ishonchlari bor. Shunga qaramasdan qattiq chegaralangan tashqi nazorat sharoitida ham, ular o'zlarini ozodlikda bo'lganlaridan ham ko'proq, qulay sezadilar.

Takroriy va jiddiy jazolanishiga qaramasdan, jamiyatga qarshi agressiv xulq-atvorni yo'qotish qiyin ekanligi haqida ma'lumot, ko'pchilik tadqiqotchilarni, bunday huquqbuzar amalda tajribadan o'rganish qobiliyatiga ega emas,- degan xulosaga olib keladi. Ehtimol bu, jazolash hech qachon tezkor amalga oshirilmaydi va umuman bo'lmasligi bilan bog'liq. Agressiya (jinoyat) jazosiz qolishiga ishonch jamiyatga qarshi xulq-atvorni qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, agressivlik va delinkventlik o'zaro chambarchas bog'liq ekan. Umuman olganda agressiv asotsial xulq-atvor jamiyatning mustahkam negativ munosabatiga uchraydi va shaxs bilan uning atrofidagi insonlar o'rtasida jiddiy to'siq bo'lib keladi. Tan olish kerak, bir qator sabablar tufayli agressiv xulq-atvori ifodalangan shaxsga ijtimoiy ta'sir o'tkazish odatda samarasiz bo'lib chiqadi. Agressiya chuqur biologik va ijtimoiy ildizlari mavjudligi sababli, agressiv xulq-atvorni yo'q qilib bo'lmaydi. Faqatgina bir necha pog'onada – oila, jamiyat, kichik guruhlar, shaxsning o'zi - samarali ijtimoiy nazorat tizimini yaratish orqali uning namoyishlarini kamaytirish zarurligi haqida gapirish mumkin.

1. Agressiya tushunchasi psixologiyada nimani anglatadi?

- A) Faqat jismoniy zo'ravonlikni
- B) Boshqalarga zarar yetkazishga yo'naltirilgan fantaziya va xulq-atvorni
- C) Ijtimoiy moslashuvni
- D) Emotsional barqarorlikni

To'g'ri javob: **B**

2. Instrumental agressiya nima?

- A) Nafrat asosidagi agressiya
- B) O'zini himoyalash agressiyasi
- C) Agressiyani maqsadga erishish vositasi sifatida qo'llash
- D) O'ziga yo'naltirilgan agressiya

To'g'ri javob: **C**

3. Dushmanlik agressiyasi qanday agressiya?

- A) O'zini baholashni oshiruvchi
- B) Vositali agressiya
- C) Zarar yetkazish maqsadiga yo'naltirilgan agressiya
- D) Ijtimoiy moslashgan agressiya

To'g'ri javob: **C**

4. Agressiyaning yashirin shakliga qaysi biri kiradi?

- A) Jismoniy urish
- B) So'kish
- C) Tahdid qilish
- D) O'ziga zarar yetkazish

To'g'ri javob: **D**

5. A. Bandura agressiyani qanday agressiya deb atagan?

- A) Individual agressiya
- B) Ijtimoiy agressiya
- C) Asotsial agressiya
- D) Passiv agressiya

To'g'ri javob: **C**

6. Nafrat agressiyaning qaysi darajasiga mansub?

- A) Eng yengil
- B) O'rta
- C) Eng murakkab va intensiv
- D) Nazorat qilinadigan

To'g'ri javob: **C**

7. Ch. Lombrozo nazariyasiga ko'ra jinoyatchilikning asosiy sababi nima?

- A) Ijtimoiy tengsizlik
- B) Psixologik travma
- C) Irsiy-biologik omillar
- D) Ta'lim yetishmasligi

To'g'ri javob: **C**

8. K. Lorens nazariyasiga ko'ra agressiya nima?

- A) Ijtimoiy o'rganilgan xulq
- B) Tug'ma instinkt
- C) Tarbiya mahsuli

D) Madaniy hodisa

To'g'ri javob: **B**

9. Agressiyani xavfsiz yo'nalishga burish qanday ataladi?

A) Bloklash

B) Jazolash

C) Almashtirish

D) Nazorat

To'g'ri javob: **C**

10. Agressiyaning jamiyat uchun eng xavfli ko'rinishi qaysi?

A) O'ziga yo'naltirilgan agressiya

B) Predmetlarga yo'naltirilgan agressiya

C) Boshqa insonlarga yo'naltirilgan agressiya

D) Ramziy agressiya

To'g'ri javob: **C**

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Bosh maqsadimiz - keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish. - Toshkent: O'zbekiston, 2013. - 64 b.

2. Karimov I.A. Mamlakatimizni demokratik yangilash va modernizatsiya qilishga qaratilgan taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirish – bosh maqsadimizdir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 22 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2014 yil 6 dekabr. – T.: "O'zbekiston", 2014. - 76 b.

3. Alimxodjayeva S.N., Haydarov F.N. "Psixologik tashxis metodikalari majmuasi" 2-qism.

6 – mavzu. Delinkvent axloq (4 soat ma’ruza, 4 soat amaliy mashg‘ulot)

Reja

1. Delinkvent xulq-atvor tushunchasi va mohiyati
2. Delinkvent va kriminal xulq-atvor o‘rtasidagi farq
3. Delinkvent xulq-atvor shakllanishining sharoitlari
4. Jamiyatga qarshi (sotsiopat) shaxs va huquqqa qarshi motivatsiya

Delinkvent axloq mazmun-mohiyati va shakllanishi

Delinkvent xulq-atvor muammosi (huquqqa qarshi, jamiyatga qarshi) ko‘pgina ijtimoiy fanlarning tadqiqotida asosiy o‘rin egallaydi, chunki ijtimoiy tartib umuman davlatning rivojlanishida, shu bilan birga har bir fuqaroning rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi.

Huquqqa qarshi xulq-atvorga nisbatan turli yondashuvlar mavjud bo‘lib, psixologik adabiyotda odatda delinkvent xulq-atvor deb fikr yuritiladi. Ushbu tushuncha lotin tilida “*delinquens*” – “noo‘rin hatti-harakat”ni angalatadi. Ushbu atamani biz shaxsning qonunga qarshi xulq-atvori deb tushunamiz - hozirgi jamiyatda va hozirgi vaqtda o‘rnatilgan qonunlarni buzishga yo‘naltirilgan, ijtimoiy tartib yoki boshqa odamlarning farovonligiga xavfli hisoblangan va jinoiy javobgarlikka tortiladigan aniq bir shaxsning harakatlari. Qonunga qarshi xulq-atvor namoyish etayotgan shaxs - delinkvent shaxs deb tavsiflanadi, uning harakatlari esa – delinkventlar deb ataladi.

Kriminal xulq-atvor – delinkvent xulq-atvorning orttirib ko‘rsatilgan shakli. Umuman olganda, delinkvent xulq-atvor jamiyatning qonunlarida aks ettirilgan, davlat hayotida mavjud bo‘lgan me‘yorlariga bevosita qarshi yo‘naltirilgan.

Maxsus adabiyotda ko‘rib chiqilayotgan atama turli ma‘nolarda qo‘llaniladi. A.E.Lichko “o‘smir” psixologiyasining amaliyotiga “delinkventlik” tushunchasini olib kirib, uning yordamida jinoiy javobgarlikka tortilmaydigan, jamiyatga qarshi mayda harakatlarni chegaralab qo‘ydi. Masalan, maktabga bormaslik, assotsiativ guruhga tegishligi, mayda bezorilik, zaiflarni tahqirlash, kichik miqdorda pullarni tortib olish, mototsikllarni olib qochish va hokazo.

V.V.Kovalyov delinkventlikning bunday tushunchasiga qarshi delinkvent xulq-atvorni – jinoiy xulq-atvor ekanligiga ishora qiladi.

Chet elda keng tarqalgan “delinkvent” atamasi, voyaga yetmagan jinoyatchilarga nisbatan qo‘llaniladi. Ma‘lumotlarga qaraganda delinkvent - bu 18 yoshgacha bo‘lgan shaxs, uning xulq-atvori guruh yoki individga zarar yetkazadi va jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida me‘yoridagi ijtimoiy guruhlar bilan o‘rnatilgan chegaradan oshgan deb izoh keltirilgan. Voyaga yetganidan keyin delinkvent avtomatik tarzda jamiyatga qarshi shaxsga aylanadi.

Psixologik adabiyotlarda delinkventlik tushunchasi ko‘proq noqonuniy xulq-atvor bilan bog‘liq. Bu jamiyat tartibining me‘yorlarini buzuvchi turli xil xulq-atvor. Ushbu xulq-atvor jinoyat darajasiga yetmaydigan ma‘naviy-ahloqiy

me'yorlarining mayda buzilishlari shaklida bo'lishi mumkin. Bu yerda u jamiyatga qarshi xulq-avtor bilan tenglashadi. Shu bilan birga u jinoyat kodeksiga muvofiq jazolanadigan jinoyiy harakatlarda ifodalanishi mumkin. Bu vaziyatda xulq-atvor kriminal, jamiyatga qarshi bo'lib qoladi.

Delinkvent xulq-atvorning keltirilgan turlarini – noqonuniy xulq-atvorning shakllanish bosqichlaridek, hamda uning namoyishlariga nisbatan mustaqil deb ko'rib chiqish mumkin.

Jamiyat qoidalarining xilma-xilligi qonunga qarshi xulq-atvorning kichik turlarini paydo qiladi. Delinkvent xulq-atvorning turli shakllarining klassifikatsiya muammosi fanlararo ahamiyatga ega.

Ijtimoiy huquqiy yondashishda qonunga qarshi harakatlarni zo'rlash va zo'rlamaslik (yoki g'arazli) harakatlarga bo'lish keng qo'llaniladi.

Klinik tadqiqotlar doirasida V.V.Kovalyovning bir necha o'zaklar asosida qurilgan, qonunbuzarliklarning kompleks tizimlanishi katta qiziqish uyg'otadi. Ijtimoiy psixologik o'zakda - intizomga qarshi, jamiyatga qarshi, huquqqa qarshi; klinik-psixopatologik o'zakda - patologiyasiz va patologik shakllar; shaxs-dinamik o'zagida - reaksiyalar, rivojlanish kabi holatlar tashkil topgan. A.G.Ambrumova va L.Ya.Jezlova qonunbuzarliklarning ijtimoiy psixologik shkalasini taqdim etdilar: intizomga qarshi, jamiyatga qarshi, delinkvent - jinoyiy va autoagressiv xulq-atvor (ta'kidlash joizki, ushbu mualliflar delinkvent xulq-atvoriga faqat jinoyiy xulq-atvorni tenglashtiradilar).

Shaxsga ta'sir qilish me'yorini va delinkventlikning ifodalanish darajasini aniqlash kabi savollarning yechimi uchun, qonunbuzarlar turlarini tizimlashtirish katta ahamiyat kasb etadi. 1932 yilda N.I.Ozereskiy tomonidan shaxs shakllari o'zgarishining fe'l-atvori va ifodalanish darajasi bo'yicha hozirgi vaqtda ham dolzarb hisoblangan voyaga yetmagan qonunbuzarlarning turlanishi taklif etilgan. Bular: tasodifiy, odatiy, mustahkam va tajribali qonunbuzarlar.

Qonunbuzarliklar sodir etgan, o'z navbatida o'smirlar o'rtasida A.I.Dolgova, Ye.G.Gorbatskaya, V.A.Shumilkin va boshqalar quyidagi uchta turini ajratadilar:

1) Mantiqiy ravishda kriminogen - jinoyiy xulq-atvoriga shaxsning kriminogen "hissasi" ijtimoiy muhit bilan hamkorlikda hal etuvchi kuch hisoblanadi, jinoyat xulq-atvorning odatiy turidan kelib chiqadi, u sub'ektning maxsus qarashlari, yo'naltirishlari va qadriyatlar bilan shartlanadi;

2) Vaziyat-kriminogen - ma'naviy me'yorlarni buzish, ma'lum darajada noqulay vaziyat bilan shartlangan jinoyiy xulq-atvoriga ega bo'lmagan qonunbuzarliklar va jinoyatni o'zi; jinoyiy xulq-atvor sub'ektning rejalariga muvofiq bo'lmasligi va uning nuqtai nazaridan buzilishlar (ekspres) bo'lishi mumkin; bunday o'smirlar, qonunbuzarlik ularning tashabbusi bo'lmagan holda, odatda jinoyatni guruhda va alkogol mastlik holatida sodir etadilar;

3) Vaziyat turi - negativ xulq-atvorning kam darajada ifodalanishi; individ gunohi tufayli paydo bo'lmagan, vaziyatni hal etuvchi ta'sir; bunday o'smirlarning hayoti ijobiy va salbiy ta'sirlar kurashi deb tavsiflanadi.

Shunga o‘xshash holda, V.N.Kudryavsev tajribali jinoyatchilar haqida fikr yuritadi (doimiy jinoyatlar sodir etib, ulardan ko‘rgan foyda evaziga hayot kechirayotgan shaxslar), vaziyat (atrof-muhitga qarab harakat qiluvchi), tasodifiy (ilk bor qonunbuzganlar).

Delinkvent xulq-atvor shaxsning deviant xulq-atvorining shakli sifatida bir qator xususiyatlarga ega.

Birinchiidan, bu - shaxs og‘ma xulq-atvorining kam o‘rganilgan turlaridan biri. Masalan, jinoiy deb topilgan faoliyat doirasi, har xil vaqtda, turli davlatlarda turlicha talqin qilinadi. Qonunlarning o‘zi bir xil ma‘noli emas va ularning nomukammalligi tufayli yoshi ulug‘ aholining katta qismini “jinoyatchi” deb hisoblash mumkin. Masalan, soliqlardan bosh tortish yoki kimgadir jismoniy jarohat yetkazish moddalari bo‘yicha. Shunga o‘xshash, hamma yolg‘on gapirish mumkin emasligini biladi. Ammo, doim va hamma yoqda haqiqatni gapiradigan inson, vaziyatga qaramasdan, yolg‘on gapirayotganga nisbatan ko‘proq noadekvat ko‘rinadi.

Ikkinchiidan, delinkvent xulq-atvor asosan huquqiy me‘yorlar- qonunlar, me‘yoriy aktlar, intizom qoidalari bilan boshqariladi.

Uchinchiidan, noqonuniy xulq-atvor – deviatsiyaning eng xavfli turlaridan biri deb tan olingan, chunki ijtimoiy tuzilish asoslariga jamiyat tartibiga xavf soladi.

To‘rtinchiidan, shaxsning bunday xulq-atvori har qanday jamiyatda faollik bilan ayblanadi va jazolanadi. Har qanday davlatning asosiy funksiyasi qonunlarni ishlab chiqish va ularning amalga oshirilishini nazorat qilish, shuning uchun deviatsiyaning boshqa shakllaridan farqliroq, delinkvent xulq-atvor mahsus jamiyat institutlari tomonidan boshqariladi: sudlar, tergov organlari, jazoni ijro etish muassasalari.

Beshinchiidan, eng muhimi, noqonuniy xulq-atvorning o‘zi shaxs va jamiyat o‘rtasida - individual intilishlar va jamiyat ehtiyojlari o‘rtasida nizo mavjudligini anglatadi.

Delinkvent xulq-atvor shakllanishining sharoitlari

Fuqarolarni o‘rnatilgan qonun va qoidalarga bo‘ysunishga yo‘naltirilgan turli ijtimoiy tadbirlarga qaramasdan, insonlarning ko‘pchiligi ularni har kuni buzadilar. Ba‘zan tushunish juda qiyin bo‘ladi, nima uchun ko‘rinishidan oddiy insonga o‘xshagan insonlar to‘satdan og‘ir jinoyat sodir etadilar. Odatda bular psixik sog‘lom shaxslar, bolalar va o‘smirlar ham.

Qonunbuzarlik xarakatlarning determinatsiyasini ko‘rib chiqqanda odatda, bunday xulq-atvorni kelib chiqaruvchi ichki sabablar va tashqi sharoitlar birligi haqida fikr yuritadilar. Shubhasiz, har bir aniq vaziyatda omillarning noyob juftligi o‘z o‘rniga ega, ammo bunga qaramasdan, delinkvent xulq-atvor shakllanishida ba‘zi bir umumiy tendensiyalarni aniqlash mumkin.

Ijtimoiy sharoitlar huquqbazar xulq-atvorning paydo bo‘lishida ma‘lum rol bajaradi. Ularga eng avvalo ko‘p pog‘onali ijtimoiy jarayonlar tegishlidir. Masalan, bu hukumat zaifligi, qonunchilikning nomukammalligi, ijtimoiy ofatlar va hayotning past darajasi.

R.Mertnou qarashlariga muvofiq, ba'zi bir insonlar delinkvent xulq-atvordan kechib bilmaydilar, chunki hozirgi iste'mol qilish jamiyatida insonlarning ko'pchiligi har qanday yo'l bilan iste'mol qilishga, foyda olishga va muvaffaqiyatga intiladilar. Ijtimoiy manfaatlardan u yoki bu yo'llar bilan chetga chiqib qolgan insolarga qonuniy yo'l bilan xohlagan maqsadlariga erishishi juda qiyin.

Jamiyatning qolip - yorliqlarini osishga moyilligi jamiyatga qarshi xulq-atvorning ijtimoiy sababi bo'lishi mumkin. Bir qator vaziyatlarda aniq shaxsning mustahkam jamiyatga qarshi xulq-atvorining ijtimoiy sababi bo'lishi mumkin: birinchidan, tasodifan sodir etilgan jinoyat - jazo - zo'rlash munosabatlarining tajribasi (maksimal namoyishi ozodlikdan mahrum etish joylarida) - "jinoyatchi" degan qolipi tufayli ijtimoiy adaptatsiyaning keyingi qiyinchiliklari – ijtimoiy iqtisodiy qiyinchilik-larning to'planishi va ikkilamchi delinkventlik - yanada og'irroq jinoyati va h.

Jinoiy xulq-atvorning determinatsiyasida ijtimoiy vaziyatning muhim roli haqida totalitar tartib sharoitida insonlar xulq-atvorini kuzatilishidan dalolat beradi. P.Kuter Germaniyaning SS qo'shinlarida xizmat qilgan, ommaviy qotillik sodir etgan shaxslarda nasl va shaxs rivojlanishini kuzatgan (konsentrasyon lagerlarda ishlashdan oldin va keyin), Diks tadqiqotlarining natijalarini keltiradi. Aniqlandiki, SS chilarning jinoiy xulq-atvori, turli xil shaxs buzilishlari bilan kuzatilgan bo'lsa ham, faqatgina ijtimoiy ruxsat etilgan sharoitlarda namoyon bo'lgan - konslagerlarda o'qishi va ishlashi davomida. Nasizm davrigacha va undan keyin o'rganilayotgan shaxslar, odatda hech qanday jinoyat sodir etmaganlar.

Delinkvent xulq-atvorning paydo bo'lishida mikroijtimoiy vaziyat muhim ahamiyatga ega. Uning shakllanishiga ko'maklashuvchi, masalan: asotsial va ijtimoiy qarshi bo'lgan atrofdagilari (ota-onaning alkogolizmi, asotsial va ijtimoiy qarshi oila yoki ulfatlar); nazoratsiz qolish; ko'p bolali va to'liqsiz oila; oila ichidagi mojarolar; boshqa ahamiyatli bo'lgan kishilar bilan surunkali nizolar.

V.N.Kudryavsev ilk davrida paydo bo'ladigan, jinoyatchining o'z muhitidan chetlanish holatiga ishora qiladi. 10% agressiv jinoyatchilar, onasi ularni bolaligida yaxshi ko'rmagan deb hisoblaydilar ("me'yoridagi" ayirishda faqatgina 0,73%).

Adabiyotdagi ma'lumotlarni qo'shib, delinkventlikni olib keluvchi, quyidagi mikroijtimoiy omillarni sanab o'tish mumkin:

- ota-ona tomonidan bog'langanlik va mehribonlikka bola ehtiyojining frustratsiyasi (masalan, xaddan tashqari jahldor ota yoki qayg'urmaydigan ona), bu esa o'z navbatida bolaning ilk jarohat kechinmalarini olib keladi;
- jismoniy yoki psixologik qahr yoki oilada kuchning ustivorligi (masalan, doimiy yoki me'yoridan ortiq jazolashni qo'llash);
- ma'naviy ongning me'yorida rivojlanishini to'siqlovchi, ota ta'sirining yetishmasligi (masalan, uning yo'qligi);
- og'ir jarohat (kasallik, ota-onaning o'limi, zo'ravonlik, ajralish) jarohat holatlariga urg'u berish bilan;

- bola xohishlarini bajarilishida unga yon bosish; ota-ona talabchanligining yetmasligi, ketma-ketlik bilan o'sib borayotgan talablarning ular tomonidan qo'yilmasligi yoki amalga oshirilishining talab qilmasligi;
- bolani me'yoridan ortiq stimullashtirish - me'yoridan ortiq intensiv erta muhabbat munosabatlari, ota-onasiga, akalariga va opalariga nisbatan;
- ota-ona tomonidan bolaga qo'yiladigan talablarning nomuvofiqligi, natijada bolada xulq-atvor me'yorlarini aniq tushuna olmaslik paydo bo'ladi;
- ota-onaning almashishi (vasiyning);
- ota-ona o'rtasidagi surunkali mojarolar (jahldor ota onani bola oldida urayotgan vaziyat, ayniqsa xavflidir);
- ota-onaning shaxsiy xayrixoh xususiyatlari (masalan, otaning talabchan bo'lmasligi va onaning yon bosishi);
- oilada yoki guruhda delinkvent qadriyatlarining bola tomonidan o'rgatish orqali o'zlashtirishi (ochiq va yashirin).

Odatda ilk davrlarida, frustratsiya kechish jarayonida, bola og'riqni sezadi, tushunish va yumshatish yo'qligi tufayli bu og'riq afsuslanish va jahlga aylanadi. Agresssiya ota-ona e'tiborini jalb qiladi, bu esa bola uchun muhimdir. Bundan tashqari, agressiyani qo'llagan holda, atrofdagilarni boshqarib, bola o'z maqsadiga yetishadi. Bora-bora agressiya va qoidalarni buzish maqsadga yetishning usuli sifatida doimiy qo'llaniladi, delinkvent xulq-atvor mustahkamlanadi.

M.Ratter va D.Gidlerning "Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi: tendensiya va istiqbollari" deb nomlagan tadqiqotida, mualliflar oilada bolaning ilk rivojlanishi va individning keyingi bo'ysinishi o'rtasida aniq aloqa borligiga ishora qilinadi, ammo oila ta'sirining bunday mexanizmlarining aniq emasligi ta'kidlanadi. Voyaga yetmaganlar misolida tadqiqotchilar jinoiy xulq-atvor uchun turli sabablar mavjudligi, bular tengdoshlar guruhining ta'siri, ijtimoiy nazorat, ijtimoiy o'rgatish, biologik va vaziyat omillariga bog'liqligini xulosa qiladilar. Ular nuqtai nazaridan oldini olishning yaxlit strategiyasini yoki bitta sababini qidirish be'manilikdir.

Huquqqa qarshi xulq-atvorning individual determinantlari psixologik tahlil uchun katta qiziqish uyg'otadi.

O'z navbatida, individual xususiyatlar xususan jinsiy farqlar bilan aniqlanadi. Masalan, hammaga ma'lumki, huquqqa qarshi xulq-atvor erkak jinsiga ko'proq mansubdir. Ayollar jinoyatchiligi o'sishiga qaramasdan, uning nisbiy ko'rsatkichlari erkaklarnikiga nisbatan pastroq.

Ko'proq ayollar yoki erkaklarga xos bo'lgan jinoyatlar haqida gapirish mumkin. Bunday delinkventlar, bolalarni o'ldirish, fohishalik, magazinlarda o'g'rilik kabilarni ko'proq ayollar sodir etadilar. Erkaklar bosqinchilik, o'g'rilik uyushtiradilar, tan jarohatlarini yetkazadilar, o'ldiradilar, faqatgina erkaklarga xos jinoyatlar ham bor, masalan, zo'rlash.

Yoshga bog'liq omil ontogonezning turli bosqichlarida xulq-atvorning o'ziga xosligini aniqlaydi. Qonunbuzarliklar sodir bo'lish darajasining yoshga bog'liq dinamikasi quyidagicha namoyish bo'ladi: ko'pchilik jinoyatchilarning yoshi 25 dan 35 yoshgacha; jinoyatlar miqdori uzluksiz 14 yoshdan 29

yoshgacha o'sadi; jinoyatlarni sodir etishning maksimal holati 29 yoshga to'g'ri keladi; 29 yoshdan 40 yoshgacha asta-sekin pasayadi; 40 yoshdan keyin jinoyat sodir etish kamdan-kam uchraydi.

Muayyanki, 6-8 yoshdan boshlab jamiyatga qarshi xulq-atvor (masalan, agressiyadan farqliroq) haqida fikr yuritish ahamiyatlidir. Odatda kichik bola o'z xulq-atvorini to'la to'kis anglab bilmaydi, uni boshqara olmaydi va ijtimoiy me'yorlar bilan solishtira olmaydi. Faqat maktabda bola birinchi bor va haqiqatdan qat'iy ijtimoiy talablar bilan to'qnashadi va faqatgina maktab yoshidan boshlab, boladan xulq-atvorning asosiy qoidalariga bo'ysinib kutiladi.

Turli yoshlarda delinkvent xulq-atvor namoyish bo'lishining "sifatli" xususiyatlari o'rinalidir. Ontogenezning ilk bosqichlarida ijtimoiy xulq-atvorning buzilishini, ehtimol bolaning psixik rivojlanishi muammolari yoki o'tkinchi xarakterga ega nevroitik reaksiyalar tashkil etadi. Masalan, 5 yosh bolaning o'g'rilik qilishi uning giperfaolligi bilan bog'liq, e'tibor va muhabbatga nevroitik ehtiyoji, yaqin insonini yo'qotishi, intellektual rivojlanishning to'xtatilishi, zarur bo'lgan oziq-ovqat va narsalar olishi uchun imkoniyat yo'qligi.

Maktabga borishi bilan vaziyat qat'iy o'zgaradi - bolaning psixik imkoniyatlari o'sish sharoitida, shaxsning intensiv ijtimoiylashish bosqichi boshlanadi. Shu paytdan boshlab, bolaning ma'lum harakatlarini haqiqatdan ham, qonunbuzar harakatlarga yaqin deb ko'rib chiqish mumkin. Kichik maktab yoshida (7-10 yosh) delinkvent xulq-atvor quyidagi shakllarda namoyon bo'lishi mumkin: mayda bezorilik, maktab qoida va intizomini buzish, darslardan qochish, uydan qochish, yolg'onchilik va o'g'rilik.

Aholi bir qismining qashshoqlanishi, ijtimoiy tarbiya institutlarining tarqalishi, ijtimoiy o'rganishlarning almashishi - bularning hammasi, bezori turidagi asotsial bolaning ko'cha bolasiga aylanishiga olib keladi. Yosh o'quvchilarning ko'chadagi bezoriliklari (o'g'rilik, ayrim narsalarni o'marish, majburlash), daydilik, narkotik moddalarni va alkogol ichimliklarni iste'mol qilish bilan birga sodir bo'ladi. Shubhasiz, bunday vaziyatlarda bolaning deviant xulq-atvori, o'smir va katta yoshida delinkvent xulq-atvoriga o'tadi.

O'smir yoshida huquqqa qarshi harakatlar yanada ko'proq anglagan va erkin holatda bajariladi. Ushbu yosh uchun "odatiy" buzilishlar, o'g'il bolalarda - bezorilik va o'g'rilik, qizlarda - o'g'rilik va fohishalik. Bunday buzilishlar bilan birga hozirgi vaqtda yangi turlari keng tarqalgan - narkotiklar va qurol-yaroq sotish, reket, dallollik, tovlamachilik, biznesmen va chet elliklarga bosqinchilik uyushtirish.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda, voyaga yetmaganlar sodir etgan jinoyatlarning katta qismi - jinoiy guruh tomonidan sodir etiladi. Guruhda jazolanishdan qo'rqishi pasayadi, agressiya va vahshiylik keskin kuchayadi, o'ziga va sodir bo'layotgan holatga nisbatan tanqidiy yondashish pasayadi. Guruhning qonunbuzar xulq-atvorining namunasi sifatida, futbol o'yinidan keyin muhlislarning bezori harakatlari, yoshlar esa ularning aksariyatini tashkil etadi.

V.N.Kudryavsev fikricha, jinoyatchining karerasi odatda, yomon o'qish va maktabdan chetlanishdan boshlanadi (maktabga nisbatan negativ dushmanlik munosabatlari). Keyin oila muammolari fonida va "pedagogikaga qarshi" tarbiya metodlarini qo'llash tufayli oiladan chetlanishi. Keyingi bosqich jinoiy guruhga kirish va jinoyat sodir etish. Ushbu yo'lni o'tish uchun o'rtacha 2 yil talab qilinadi. Ma'lumotlarga ko'ra, tajribali jinoyatchilarning (o'g'rilar va tovlamachilar) 60%i ushbu yo'lga 16 yoshdan kirib borgan.

Determinatsiya bo'yicha qonunbuzar o'smirlarning quyidagi guruhlarini ajratish mumkin.

Birinchi guruhni, bir nechta sabablar tufayli oliy hislar (vijdon, burch, ma'suliyat, yaqinlariga mehribonlik) rivojlanmagan yoki qilmishlariga nisbatan emotsional reaksiyani o'zgartiruvchi yomonlik va yaxshilik haqida tasavvurlari mavjud bo'lgan o'smirlar tashkil etadi.

Ikkinchi guruhda gipertrofiyaga chalingan, yosh bilan bog'liq reaksiyalari mavjud bo'lgan o'smirlar. Bu ularning oppozitsion va jamiyatga qarshi xulq-atvorning o'tkinchi xarakteriga ishora qiladi (boshqa yaxshi sharoitlar borligida ham).

Uchinchi guruhda, o'zining delinkvent xulq-atvorini atrofdagilarga bemalol namoyish eta oladigan va bu xulq-atvor ular uchun tabiiy va odatiy bo'lib qolgan o'smirlar (o'zining salbiy obrazi bilan, o'zini nazorat qilish ko'nikmalarining yo'qligi bilan, zaif vijdoni, insonlarga nisbatan iste'molchi munosabatida bo'lish).

To'rtinchi guruh - psixik va nevroitik buzilishlarga chalingan o'smirlar (ular da delinkvent xulq-atvor bilan birga intellektual qo'loqlikning belgilari mavjud).

Beshinchi guruh – delinkvent xulq-atvorni ongli tanlagan o'smirlar (psixik buzilishlarga chalinmagan, yetarlicha o'zini nazorat qila oladigan va o'z tanlovining oqibatlarini tushunadigan).

Eng noqulay taxminiy belgilar deb, quyidagilarni hisoblash mumkin (keyinchalik jamiyatga qarshi xulq-atvorni shakllanishi doirasida): aybdorlik hissi va vijdonning yo'qligi, surunkali yolg'onchilik, insonlarga nisbatan iste'molchi munosabatida bo'lish, loqaydlik, tartibsizlik, psixopatologiyaning yorqin namoyishi.

Jins va yosh omillaridan tashqari, konstitusional (fiziologik tuzilishi) omillari ham ajratiladi. Tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, konstitusional xususiyatlar shaxs rivojlanishini jamiyatga qarshi tomonga yo'naltirishi mumkin. Masalan, bola ehtiyojlari va qiziqishlari shunday kuchli bo'lishi mumkinki, u ochlik holatiga chidolmaydi va buning ta'sirida u o'g'rilik qilishni boshlaydi. Yoki kichik bolalarning yaqinlik munosabatlarini o'rnatish qobiliyatida ifodalangan individual farqlar mavjudligi, ehtimoldan holi emas.

Shaxsning delinkvent xulq-atvoriga psixopatologiyaning ta'siri haqidagi savol bahs-munozarali bo'lib qolmoqda. V.V.Kovalyov ta'kidlaganidek, "psixik chetlanishlarning mutanosiblik muammosi va jamiyatga qarshi xulq-atvor – psixiatriyaning eng murakkab va qiyin muammlaridan biri". Delinkvent xulq-atvor bilan qo'shiladigan, eng keng tarqalgan anomaliyalar: psixopatiya,

alkogolizm, nevroitik buzilishlar, bosh-miya jarohatlarini qoldiq (iz) namoyishlari va bosh miyaning organik kasalliklari, intellektual zaiflik.

Psixik anomaliyalarga ega insonlar emotsional xohish yoki intellektual patologiya natijasida o'z harakatlarini anglash va boshqarishning past qobiliyatini namoyon etadilar. Shu bilan birga, tibbiyot me'yorlaridan chetlanishni jinoiy harakatlarni olib keluvchi aniq sabab deb hisoblash mumkin emas, biroq bir qator vaziyatlarda ular birlashadilar.

Psixik buzilishning ma'lum sharoitlar bilan qo'shilishi natijasida patologik affekt holati paydo bo'lishi kutiladi, u esa o'z navbatida inson shuurini mu'ayyan darajada pasaytiradi, yohud o'z xarakatlarini anglash va boshqarishini pasaytirib yuboradi.

Ko'pchilik mualliflar sababsiz, atrofdagilar uchun tasodifiy tuyulgan vahshiy qotilliklarni aynan patologik xulq-atvor namoyishi deb ko'rib chiqadilar. Yu.B.Mojginskiy tasdiqlaganidek, bunga o'xshash jinoyatlar holatida, agar jinoyat o'smir tomonidan sodir etilgan bo'lsa, qotillikkacha psixik buzilishsiz, ikkita asosiy patologik tendensiya kuzatiladi: affektlar buzilishi (distimiya, depressiya) va shaxs krizisi (psixopatik rivojlanish). Bunday buzilishlar shartsiz aniq ijtimoiy psixologik kontekst bilan qo'shilishadi. Ular orasida muallif - nizoli vaziyat, uzoq davom etuvchi stress (oiladagi uzoq davom etayotgan mojaro), o'smirlar guruhining ta'siri (guruh qadriyatlari va qoidalari), norasolik kompleksi, kichik tashqi xavf kabilarni sanab o'tadi.

X.Remshmidt o'smirlar delinkvent xulq-atvorining psixologiyasida boshqa psixik kasalliklar belgilarisiz yengil emotsional jarohatlarni ajratadi; ifodalangan emotsional buzilishlar, bular qo'rqish, g'am-g'ussa yoki xulq-atvorning zo'ravonlik usuli bilan ifodalanadi.

Kayfiyat buzilishlari bir qator vaziyatlarda qiziqishlar patologiyasi bilan qo'shilishadi, masalan, patologik xulq-atvor to'xtatib bo'lmaydigan o't qo'yishga (piromaniya) qiziqish bilan yoki o'g'rilik bilan (kleptomaniya). Shu qatordagi xohishlar buzilishlariga qochish va daydilikka moyillik ham tegishlidir. Umuman olganda, buzilgan qiziqishlar sindromi quyidagicha tavsiflanadi: impulsivlik, o'zgarmaslik, shaxs uchun begonalik va yengilmaslik. X.Remshmidt, depressiv delinkventlarni ta'riflaganida, "agressiya va qiziqishlarning kuchayishi" va "qiziqishlarning butunlay yo'qolishi" holatlarining navbat bilan namoyon bo'lishi haqida fikr yuritadi.

Keltirilgan ma'lumotlarda ta'kidlaganidek, affektiv profil - jamiyatga qarshi xulq-atvor bilan va o'z navbatida ichki va tashqi omillar majmui bilan bog'liq, shaxs xususiyatlarining eng muhimlaridan biri.

Shunday qilib, xulq-atvor determinatsiyasi bo'yicha delinkvent shaxslarning bir nechta asosiy guruhini ajratish mumkin:

- vaziyatli huquqbuzar (uning hatti-harakatlari ko'proq vaziyatdan kelib chiqadi);
- submadaniy huquqbuzar (guruhning jamiyatga qarshi qadriyatlari bilan qo'shilgan guruh);

- nevroitik huquqbuzar (uning asotsial harakatlari intropsixik nizo va xavotir natijasi sifatida namoyon bo'ladi);
- "organik" huquqbuzar (impulsivlik, intellektual zaiflik va affektivlik ustivorligi bilan bosh miyasining jarohatlari tufayli huquqbuzar harakatlarini sodir etayotgan);
- psixotik huquqbuzar (og'ir psixik xastaligi – psixoz tufayli delinktlarni sodir etayotgan);
- jamiyatga qarshi shaxs (uning jamiyatga qarshi harakatlari shaxs qirralarining maxsus qo'shilishidan kelib chiqqan: dushmanlik, oliy hissiyotlarning zaifligi, yaqin munosabatlar yo'qligi).

Qonunga qarshi motivatsiya

Yuqorida ko'rib chiqilgan tashqi va ichki sharoitlar delinkvent xulq-atvor shakllanishiga ko'maklashadi. Delinkvent xulq-atvorning o'rnatilishida shaxsning jamiyatga qarshi yo'naltirilganligi asosiy rol o'ynaydi. Bu yerda, huquqqa qarshi xulq-atvorning asosiy sababi bo'lmish - maxsus motivatsiya haqida fikr yuritiladi. V.N.Kudryavsev shaxsning jamiyatga qarshi yo'naltirilishi haqida fikr yuritadi. Boshqa mualliflar o'xshash atamalarni qo'llaydilar: shaxsning kriminogen o'zgarishi, jamiyatga qarshi ko'rsatma, ijtimoiy qarshi yo'naltirish, huquqbuzar motivatsiyasi. Ushbu atamalar ustivorlik qiladigan va mustahkam shaxs motivlari tizimini belgilab beradi - ichki xohishlar, ehtiyojlar, ko'rsatmalar, qadriyatlar, qiziqishlar va e'tiqodlar.

Huquqqa qarshi motivatsiyaning turli manbaalari, shakllari va ifodalanish darajalari bo'lishi mumkin. V.V.Luneyev huquqbuzar harakatlarning quyidagi yetakchi motivatsiyalarini ko'rib chiqishni taklif etadi: g'araz–ochko'zlik, zo'ravonlik–egoistik, anarxistik–individuallik, yengil xayol–mas'uliyatsizlik, qo'rqqoqlik–irodasizlik.

A.I.Dolgova o'smirlar misolida, shaxsda zo'ravonlik va g'arazlik turlarini ajratadi. Zo'ravonlik turida o'z mavqeini aniqlab olishga intilish, o'zini kuchli, adolatli, ko'ngilchan, doim yordamga tayyorligini namoyon qilish o'rinlidir. Biroq, bunday shaxslarda adolat haqida tasavvurlar noto'g'ri, ularning ma'naviyati, haqiqatdan olganda - jinoyatchi ma'naviyati. Ularga xos xususiyatlar - guruh egoizmi, noan'anaviy guruhga qattiq bog'lanib qolgani, vahshiylik, kuch yakkaligi, o'z xulq-atvorining haq ekanligiga ishonchi. G'arazli turi uchun guruhdagi emas, ko'proq individual egoizm xosdir. Uning vakillarida qadriyat yo'naltirishlari zaifroq, ular o'z xulq-atvorining huquqbuzar ekanligini to'la to'kis anglaydilar. Bunday o'smirlarning farqlari - mahfiylik, ma'naviyatsizlik, g'arazli ko'rsatmalar mavjudligi, yuqori darajada ijtimoiy qarovsizlik. Amaliyotda keltirilgan turlarning qo'shma turlari bilan ko'proq to'qnash kelishimiz mumkin.

Huquqqa qarshi motivatsiya, aniq bir shaxs ustivor sabablarining mustahkam tizimi sifatida, uning huquqiy ongi bilan bevosita bog'liq.

Huquqiy ong quyidagilarni taxmin qiladi:

- 1) qonunlarni bilish va ularni tushunish;

2) qoidalarni shaxsga ahamiyatli sifatida qabul qilish, ularning foydali va adolatli ekanligiga ishonch;

3) qonun va qoidalarga muvofiq, harakat qilishga tayyorgarligi, odati va mahorati.

Shubhasiz, me'yoridagi ijtimoiy rivojlanish madaniy me'yorlarni (shu bilan birga huquqiy) individual qadriyatlarga aylantirish jarayonini tahmin qiladi. Shaxsiyat mazmunlari tizimi orqali singdirilgan huquqiy me'yorlar, iroda boshqarishi bilan qo'shilganda, qonunga bo'ysinib kabi shaxs xususiyatini paydo bo'lishini ta'minlaydi.

Shunday qilib, qoidalarni bajarish yoki buzish turlicha bo'lishi mumkin. Huquqbuzar harakatlarga undaydigan alohida sabablar: darhol rohatlanishga intilish, o'zini namoyon qilishga intilish, qulayliklarga yoki yuqori ijtimoiy mavqega intilish, oppozitsion xulq-atvor (ta'qiqlarni buzishga ichki intilish), xulq-atvor stereotiplari (kriminal muhitda orttirgan tajribasi), agressiya va sadistik moyilliklar, ijtimoiy stereotiplarga va an'alariga amal qilish, guruhga tegishlilikini his etish ehtiyoji va uning ma'qullashiga sazovor bo'lish, zerikish, tavakkalchilikka va o'tkir hissiyotlarga intilish, frustratsiya, majburiy himoyaga zaruriyat, altruizm (yuqori maqsad yoki boshqa insonlar uchun huquqbuzarlikni sodir etish).

Shubhasiz, delinkvent xulq-atvor bilan to'qnashganimizda, biz eng avvalo, uning ortida turgan sabablarni o'rganishimiz zarurdir.

Ongsiz motivatsiyasini ochib beruvchi, psixoanalitik tadqiqotlarda, delinkventlik – ichki nizolar va primitiv himoyalar mahsuli sifatida o'rganiladi. Jamiyatga qarshi xulq-atvor holatida esa, delinkventlikning quyidagi ongsiz sabablari ishtirok etishi mumkin:

- tezkor qoniqishni talab qiladigan xohishlar;
- behuda jahlning kechinmalari, namoyish talab qiluvchi tushkunlik-agressiyasi;
- qasos talab qiluvchi, xafagarchilik;
- adolatni tiklashga undaydigan, hasad;
- ishonchsizlik va masofa saqlashga intilish;
- cheksiz qudratlilik va buyuklik xayollari.

A.Ayxorn ko'rsatganidek, shaxs dinamikasi nuqtai nazaridan delinkventlikning ikkita asosiy turi mavjud:

- chegaradagi (me'yoridagi) nevrotik holat, jamiyatga qarshi belgilari bilan, qachonki shaxs ichki nizo holatida bo'lsa va uning qaysidir qismi, aybdorlik hissini keltirib, delinkvent xulq-atvorni ta'qiqlasa. Aybdorlik hissi ustivorligida delinkvent o'zini g'ayrioddiy tutadi, masalan, o'g'irlangan shapkani kiyib yuradi yoki undan foyda ko'rmaydi. U ochiqchasiga o'g'irligi fosh etilishini kutadi va odatda qo'lga tushadi. Uyqusida u bostiriqadi. Jazolanishidan so'ng u yengil tortadi. Bir qator vaziyatlarda aybdorlik hissi jinoyatchilarda jinoyatni sodir etishdan oldin paydo bo'ladi. Bu yerda delinkventlik individning Super Ego bosimidan yengil tortish xohishi tufayli paydo bo'ladi;

- nevroz belgilarisiz jamiyatga qarshi xulq-atvor. Ushbu vaziyatda nizo “tashqariga chiqarilgan” bo‘ladi - bu libido xohishlarining erta frustratsiyasi sababli atrofida bilan ochiq nizo.

Ammo, jazolashda ongsiz ehtiyoj va rohatlanish prinsipining ustivorlik bosqichida o‘rnatilishi, ikkala vaziyatda ham namoyon etilgan.

Antijimoiy shahs tushunchasi

Aniq bir shahsda ustivorlik qilayotgan va odatda ko‘proq namoyon bo‘ladigan sabablar, shahsning umumiy yo‘naltirishini belgilaydi. Chet eldagi psixologik va tibbiy adabiyotlarda katta yoshdagilarning (18 yoshdan) delinkvent xulq-atvorini tavsiflash uchun quyidagi atamalar keng qo‘llaniladi: “jamiyatga qarshi”, “sotsiopatik”, “psixopatik” shahs. Ushbu tushunchalar biz uchun odatiy bo‘lib qolgan tushunchalar - “kriminal shahs”, “xarakterologik psixopat” - bilan teng emas va tibbiy tashxis sifatida qo‘llab bo‘lmaydi. Sotsiopatik (jamiyatga qarshi) shahs – shahs faoliyatining chuqur psixologik mexanizmlari orqali tavsiflangan psixologik turi. Sotsiopatik dinamikaning tadqiqotiga asosiy hissani psixoanalitik yondashuv vakillari qo‘shgan. O‘zining muammoli o‘smirlar bilan olib borgan ishi tufayli mashhur bo‘lgan Avgust Ayxorn (1876-1949), delinkventlikka quyidagicha tavsif beradi - “dinamik hodisa, o‘zgarishlar sodir etayotgan psixik kuchlarning o‘zaro harakatlar natijasi”.

Ushbu o‘zgarish eng avvalo Ego va Super Ego o‘rtasida o‘zaro munosabatlarning buzilishi. Super Ego (markaz sifatida) shakllanmagan bo‘lishi mumkin, boshqa vaziyatlarda u haddan tashqari qattiq va jazolovchi bo‘lishi mumkin. Nihoyatda, Ego – idealda (Super Egoning qismi sifatida) mavjud jamiyatga qarshi identifikatsiyalar shaklida bo‘lishi mumkin.

N.Mak-Vilyams sotsiopatik shahsni boshqalar ustidan hukmronlik qilish namoyon qilingan ehtiyojini sezish orqali ta’riflaydi. Bu insonlarga ta’sir o‘tkazishga intilish, ularni boshqarish, ular ustida “ko‘tarilish” sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Ko‘pchilik mualliflar ta’kidlashicha, ushbu fe’l-atvor insonga bog‘lanib qolish asosiy qobiliyatining yo‘qligi bilan bog‘liqdir.

Bunda ijtimoiy adaptatsiyaning darajasi turlicha bo‘lishi mumkin. A.Ayxorn ochiq va latent delinkventlik tushunchasini kiritdi. Garchi birinchi vaziyatda jamiyatga qarshi harakatlar o‘rinli bo‘lsa, ikkinchisida esa – holat mavjud bo‘lib, tashqi namoyon etilmaydi.

Shahsning jamiyatga qarshi tuzilishi bo‘lgan inson albatta jinoyat sodir etadigan emas, ammo uning hayotini butunlay maxsus motivatsiya belgilaydi. Ba’zi bir hurmatga sazovor kasblar vakillari, shubhasiz, boshqalarga nisbatan ko‘proq darajada bosim o‘tkazish va boshqarishga moyillikni namoyon etadilar (pedagoglar, sudya, xirurglar), o‘z individualligini jamiyat qiziqishlari bilan qo‘shib yuboradilar.

Qonunbuzarlik yo‘liga tushgan shahslar, albatta, ushbu psixologik tashxis nuqtai nazaridan yetarli darajada tavsiflanishi mumkin. Qiziqarli fakt shundan iboratki, agar sotsiopatik shahs qamoqdan yoki o‘zini yo‘qotishdan qochishga

ulgurgan bo'lsa, u o'rta yoshga qarab "yonib kul bo'lish" tendensiyasiga ega bo'ladi (40 yoshiga qarab), odatda "namunaviy fuqaro" darajasiga yetadi.

Psixoanaliz delinkventlarni, o'zining ichki muammolarini hal eta olmaydigan kishilar sifatida o'rganadi. Jamiyatga qarshi insonlar reallikdan uzilib qoladilar va ichki borliqdan, davlat tomonidan qonunda ta'qiqlangan harakatlarni sodir etish orqali himoyalanaadilar. Sotsiopatik insonlarning asosiy psixologik himoyasi - hamma narsaga qodir nazoratdir. Ular shu bilan birga proyektiv identifikatsiyani, bir qator dissotsiativ jarayonlarni va tashqi harakatni qo'llaydilar. Mak-Vilyams ta'kidlaganidek, bosim o'tkazishga ehtiyoj, ustivorlik ahamiyatga ega. U uyatdan himoya qiladi (ayniqsa dag'al psixopatlarda) yoki jinsiy (seksual) perversiyalar qidirishdan chalg'itadi (bular ham kriminallik asosida yotishi mumkin).

Delinkvent xulq-atvorda odatda shaxs negativ fazilatlarini jamiyatga proyeksiya qilishi qo'llaniladi. Bunda jamiyat borligiga nisbatan yomondek tuyiladi, ammo huquq-tartibot organlari vakillari eng salbiy "ment" xarakteristikasigacha pasayadilar. Sotsiopatlarda mashhur vijdonning yo'qligi, faqatgina zaif Super Ego haqida dalolat bermasdan, balki boshqa insonlarga nisbatan ilk o'zaro bog'liqliklar yetishmovchiligi haqida ham dalolat beradi. Jamiyatga qarshi shaxslar uchun boshqa insonlar qadriyati, ularning foyda keltirishi bilan tasavvur qilinadi, bu esa oxirgilarning tanbeh eshitishga ochiq yoki ongsiz roziligi bilan aniqlanadi. Sotsiopatik insonlar o'z g'alabalari va aldovlari bilan ochiqchasiga maqtanadilar, agar bu - tinglovchiga ularning kuchi haqida taasurot qoldirsa. Qonun himoyachilari hali hanus hayron qoladilar, jinoyatchilarning qanchalik jinoyatni yengil tan oladilar va bu vahshiyliklar haqida xotirjam so'zlab beradilar, bu borada ularning fikricha, zaiflik belgisi bo'ladigan harakatlarini yashirish kerak.

O'z xulq-atvori tufayli delinkventlar noqulaylikdan azob tortishi haqida ma'lumot ularga psixopatik va ijtimoiy ta'sir o'tkazishning asosiy qiyinchiliklaridan biri.

Shunday qilib, sotsiopatik shaxsning o'zini boshqarishning asosiy mexanizmi ichki zo'riqish va negativ hissiyotlarni tashqi ijro etilishi. Bu vaziyatda, bunday insonlarda harakatlanishga tezkor turtki paydo bo'ladi. Ular shaxsiy impulslarini boshqarish orqali o'z hurmatini oshirish tajribasiga ham ega emaslar. Sotsiapatlarni odatda yetarli darajada xavotir olmaydiganlar sifatida ko'rib chiqadilar. N.Mak-Vilyams bu vaziyatni "zaif" hissiyotlarini tan olmaslik va tashqi ijro etish juftiligi bilan izohlab beradi. Bu degani, agar sotsiopat xavotirlansa, u buni shunday tezkor ijro etadiki, hattoki atrofidaqilar ham buni sezmay qoladilar.

Jamiyatga qarshi yo'naltirishning shakllanish mexanizmi ham tushunarli darajada emas. Bolalar tug'ilganidanoq temperament sifatleri bilan farqlanishi isbotlangan. Ushbu vaziyatda sotsipatiya tuzilmasining shart-sharoitleri sifatida, masalan, bazalt agressiya yoki asab tiziminig past reaktivligi (qo'zg'alishning balandroq darajasi) chiqishi mumkin. Haqiqatdan ham, o'zini yaxshi va tetik his qilishi uchun, sotsiopat keskin va tebranib turuvchi tajribaga muhtojlikni sezadi. Maxsus tuzilishi bunday insonlarning o'tkir hissiyotlarga

intilishlarini izohlab beradi, ularning pedagogik ta'sir qabul qilishning va ijtimoiy ruxsat etilgan xulq-atvorni o'rganishning past qobiliyati, boshqa insonlar uchun oddiy bo'lgan narsalardan - musiqa, tabiat, yaxshi kasb - rohatlanishga imkoniyatning yo'qligi. Tug'ma serg'ayrat, talabchan yoki garang bola tarbiyasida otaning ishtirok etishi odatdagidan yanada zarurroqdir. Ota-onasiga nisbatan serg'aytrat va harakatchan bola, atrofida gilarining xulq-atvorini mohirona boshqarib turib, o'zi xohlagan hamma ishini qilib, boshqa insonlar ehtiyojlarini pisand qilmaslik mumkinligini o'zlashtirib olishi mumkin.

Bunday bolalar va ota-ona munosabatlari uchun: o'zgaruvchanlik, intizom yo'qligi, yon bosish, emotsional tushunmovchilik, ishlatish va ba'zan vahshiylik. Jamiyatga qarshi insonlarning bolaligi nazoratsizlik, xavflar va xaos mavjudligi (qattiq intizom va me'yoridan ortiq yon bosishning xaotik qorishmasi; zaif ona va qiziqqon sadist ota; oilada alkogolizm va giyohvandlik; oiladan uzilishlar). Bunday o'zgaruvchan va xavfli sharoitlarda bola rivojlanishining zarur bosqichlarida himoyalangan-ligini sezmaydi, bu esa uni hamma narsaga qodir ekanligini tasdiqlash uchun, umrining qolgan qismini sarflashga majbur etadi.

Jamiyatga qarshi shaxslar oilalari uchun umuman olganda o'z hissiyotlarini tushunish va aytib berish g'ayrioddiy (alesitmiya hodisasi)dir. Biz ko'pchiligimiz o'z shaxsiyatimizni ifodalash uchun so'zlarni qo'llasak, sotsiopatik shaxslar esa so'zlarni boshqarish uchun qo'llaydilar. Ota-onalar bolaning emotsional ehtiyojlariga javob bera olmaydilar. Qachonki pedagoglar yoki boshqa biror kishi bolalarining xulq-atvorini chegaralab qo'ysa ular ham ongsiz tarzda bo'ysinmaslikni va avtoritetga nisbatan nafratni namoyon etishlari mumkin, g'azab bilan reaksiya bildiradilar. Umuman qaraganda, ota-onalar bola kuchini namoyon etish jarayoniga chuqur kirib ketishgan bo'lishadi, sotsiopat esa to'g'ri yo'l orqali muhabbat va ota-onaning u bilan fahrlanishi orqali o'zini hurmat qilishga erishish yo'lida jiddiy qiyinchiliklarga duchor bo'ladi.

Eng destruktiv, kriminal psixopatlar hikoyalarida oilaning ketma-ketlik bilan, sevish va himoya qilish ta'sirini topib olishning deyarli imkoniyati yo'q. Z.Freyd ta'kidlashicha, "muhabbatning ishonuvchanligi - avtoritet uchun eng muhim va birinchi manba bo'ladi". Jamiyatga qarshi individ, ehtimol, umuman bog'liqlikning normal darajasini va haqiqiy muhabbatni boshidan kechirmagan. U o'zining boquvchilaridan ibrat olmagan. Buning o'rniga ehtimol "begona self ob'ekt" bilan identifikatsiya mavjud bo'lgan, bu ob'ekt yirtqich sifatida qabul qilinadi.

To'la-to'kis "Super Men"lik yo'qligi tufayli, aybdorlik hissini olib keluvchi, hech qanday ichki talablar ham mavjud emas. Biroq, xulq-atvorning asoratlarini intellektual tushunishi mavjud, ammo emotsional tushunish yo'q. Hozirgi daqiqada (yoki ayni paytda) - rohatlanish, kelajakda rohat olmaslikdan ko'ra muhimroqdir.

Yaqqol o'xshashiga qaramasdan, O.Kernberg "jamiyatga qarshi" guruhni o'zining psixologik bir xilligini belgilab o'tadi.

1. Shaxsning xususan jamiyatga qarshi buzilishi, eng avvalo Super Egoning og'ir patologiyasi bilan tavsiflanadi. Bu aybini va iqrorligini sezish qobiliyati yo'qligi; emotsional bog'lanish qobiliyatining yo'qligi (hattoki hayvonlarga ham); insonlarni ishlashga asoslangan munosabatlar; yolg'onchilik va samimiyatsizlik; fikrlash zaifligi va hayotiy tajribasidan foydalana olmasligi; hayotini reja asosida boshqara olmasligi. Bir xil vaziyatlarda bunday xulq-atvor faol agressiv shaklga ega bo'lishi mumkin (qahrli - sadistik), boshqa vaziyatda passiv-parazitik (ekspluatatsiya);
2. Agar xususan jamiyatga qarshi xulq-atvor aniqlanmagan bo'lsa, yomon sifatli narsissizm o'rinli bo'lishi mumkin. U shaxsning tipik narsistik buzilishlarida ifodalanishi mumkin (dabdabalik, "Men"likning ustivorligi), fe'l-atvorida ildiz otgan agressiya (boshqalarga nisbatan sadizm yoki o'ziga yo'naltirilgan agressiya (autoagressiya)), paronoidal tendensiyalar va o'zining haqligiga ishonchi. Jamiyatga qarshi shaxsdan farqliroq yomon sifatli narsissizm holatida boshqa insonlarga bog'liqligini va e'tibor yoki aybdorlik hissi saqlanib qolishi. Bunday insonlar boshqalarda ma'naviy e'tiqodlar mavjudligini tushunishi mumkin, o'zining o'tmishiga real munosabatda bo'ladilar va kelajakni rejalashtira oladilar;
3. Keyinchalik, jamiyatga qarshi xulq-atvor (asosan passiv-parazitik) shunchaki shaxsning narsistik buzilishi tuzilmasida uchrashishi mumkin, bu yerda uzoq chuqur yaqinlik qobiliyatining yo'qligi ustivorlik qiladi. U seksual addiksiyalar shaklida; mas'uliyatsizlik; boshqalarni emotsional yoki moliyaviy ekspluatatsiya qilish shaklida namoyon bo'lishi mumkin;
4. Keyingi guruh shaxsning boshqa buzilishlaridagi jamiyatga qarshi xulq-atvorini qamrab olgan (infantil, isteroid va h.);
5. Shaxsning nevrotik buzilish holatida, jamiyatga qarshi xulq-atvor ongsiz aybdorlik hissidan kelib chiqadi, bu odatda shaxsiy fojia sifatida ko'rinishi mumkin. Masalan, fosh etilishdan va ishdan bo'shatishdan qo'rqib, inson ishxonasidan mayda narsalarni o'g'irlyadi.
6. Jamiyatga qarshi xulq-atvorni - o'smirlik yoshidagi qo'zg'alish shaklida, psixik nizolarni jamiyatga qarshi xulq-atvoriga o'tkazilishini yengillashtiradigan, atrofida ta'siri ostida adaptatsiyaning buzilishi, simptomatik nevrozning bir qismi sifatida ko'rib chiqish mumkin;
7. Nihoyat, bu dissotsional reaksiyalar bo'lishi mumkin - jamiyatga qarshi xulq-atvorli ijtimoiy kichik guruhga notanqidiy adaptatsiyasi.

Shunday qilib, bunday psixologik reallik, shaxsning delinkvent xulq-atvori sifatida, o'zida umumiy qonuniyatlarini mujassam etgan, hamda individual o'ziga xoslikni ifoda eta oladi.

Delinkvent shaxslar bilan muomalada ularning ishonchsizligini hamda aybdorlikning provokatsiyasini (imkon darajasida) inkor etish maqsadga muvofiq. Bundan kelib chiqadiki, ularda bolalikda qoniqtirilmagan, "ular o'zini qo'lga olib biladi, ammo o'zgartirilgan kuchli yaqinlik xohishiga egadir".

Jamiyatga qarshi xulq-atvor muammosida faqatgina abstrakt ijtimoiy hodisa mavjud emas. Kundalik hayot har bir kishi oldida qiyin vazifalarini

qo'yadi: kriminogen ahvolning ta'siriga berilmaslik, qo'rqishdan qochish, o'zini va o'z oilasini himoya qilish, qonunga bo'ysinuvchi farzandlarni tarbiyalash, insonlarga jamiyatga qaytishiga (qonunbuzarlik yo'liga tushganlarga) yordam berish. Qo'yilgan vazifalar davlat va uning fuqarolari tomonidan katta kuch-qudrat talab qiladi. Bu bilan bir vaqtdayoq, jinoyatchilik muammosining yechimi huquqbuzar xulq-atvorni, shaxsning og'ma xulq-atvori sifatida, jiddiy ilmiy o'rganish bilan chambarchas bog'liq.

1. "Delinkvent" atamasi lotin tilidan qanday ma'noni anglatadi?

- A) Jazolash
- B) Noo'rin xatti-harakat
- C) Jinoyat
- D) Qarshilik

To'g'ri javob: **B**

2. Delinkvent xulq-atvor nimaga yo'naltirilgan?

- A) Axloqiy me'yorlarga
- B) Psixologik moslashuvga
- C) Qonun va huquqiy me'yorlarni buzishga
- D) Ijtimoiy hamkorlikka

To'g'ri javob: **C**

3. Kriminal xulq-atvor nima?

- A) Delinkventlikning yengil shakli
- B) Delinkvent xulq-atvorning kuchaygan, jinoiy shakli
- C) Axloqiy og'ish
- D) Ijtimoiy moslashuv

To'g'ri javob: **B**

4. A.E. Lichko delinkventlikni qanday talqin qilgan?

- A) Faqat jinoiy xulq sifatida
- B) Jinoiy javobgarlikka tortilmaydigan jamiyatga qarshi mayda harakatlar sifatida
- C) Psixopatologiya sifatida
- D) Klinik sindrom sifatida

To'g'ri javob: **B**

5. Chet el adabiyotlarida "delinkvent" asosan kimlarga nisbatan qo'llaniladi?

- A) Keksalarga
- B) Voyaga yetmaganlarga
- C) Harbiylarga
- D) Muhojirlarga

To'g'ri javob: **B**

6. Jamiyatga qarshi (sotsiopat) shaxsning asosiy belgisi qaysi?

- A) Empatiya yuqori bo'lishi
- B) Me'yorlarga bo'ysunish
- C) Ijtimoiy me'yorlarni tan olmaslik
- D) Huquqiy madaniyat

To'g'ri javob: C

7. Delinkvent xulq-atvor qaysi turdagi deviatsiya hisoblanadi?

- A) Eng yengil
- B) Neytral
- C) Eng xavfli
- D) Ijobiy

To'g'ri javob: C

8. V.V. Kovalyov delinkvent xulq-atvorni qanday baholagan?

- A) Axloqiy og'ish sifatida
- B) Klinik sindrom sifatida
- C) Jinoiy xulq-atvor sifatida
- D) Ijtimoiy moslashuv sifatida

To'g'ri javob: C

9. Huquqqa qarshi motivatsiya nimani anglatadi?

- A) Axloqiy o'zini nazorat qilish
- B) Qonuniy xulqni qo'llab-quvvatlash
- C) Qonun buzishga ichki psixologik tayyorgarlik
- D) Ijtimoiy moslashuv

To'g'ri javob: C

10. Delinkvent xulq-atvor qaysi institutlar tomonidan nazorat qilinadi?

- A) Faqat maktab
- B) Faqat oila
- C) Sud, tergov, jazoni ijro etish muassasalari
- D) Nodavlat tashkilotlar

To'g'ri javob: C

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Bosh maqsadimiz - keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish. - Toshkent: O'zbekiston, 2013. - 64 b.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni demokratik yangilash va modernizatsiya qilishga qaratilgan taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirish – bosh maqsadimizdir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 22 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2014 yil 6 dekabr. – T.: "O'zbekiston", 2014. - 76 b.

7 – mavzu. Tobe axloq (4 soat ma’ruza, 4 soat amaliy mashg‘ulot)

Reja

1. Tobe (addiktiv) axloq tushunchasi va mohiyati
2. Tobelik turlari va shakllari
3. Addiktiv xulq yuzaga kelish omillari va bosqichlari
4. Addiktiv xulqning oqibatlari va profilaktikasi

Tayanch tushunchalar: Addiktiv xulq. Tobelik turlari. Addiktiv xulq yuzaga kelish omillari. Jismoniy va ruhiy tobelik. Addiktiv xulq yuzaga kelish bosqichlari. Addiktiv xulq profilaktikasi. Narkomaniya. Quvvatlovchi markazlarning shakllanishi va gedonik komponentlar bilan kechuvchi ehtiyoj sikli. Emotsional va irodaviy quvvat. Narkotizmning “qora yashigi”.

Konseptual modellar

Xulqning me’yorlari to’g’risidagi nazariy tasavvurlarga suyagan holda, o’smir ehtiyojini qondirishga qaratilgan har qanday sa’y-harakatlar xulq tushunchasi deb qabul qilinadi. Shunga ko’ra, o’smir xulqining buzilishi - bu o’ziga va atrofidagilarga tashvish, azob-uqubat keltirish bilan kechuvchi, biologik, ijtimoiy hamda psixologik adaptatsiyaning qiyinlashuviga sabab bo’luvchi sa’y-harakatlardir. Zero, “tarbiyasi qiyin”lik xulq buzilishlarining asosi sifatida o’zida ko’plab omillarni mujassamlashtirgan polimodallik tashkil etuvchilar oqibatidir.

Demak, ushbu fenomenlar etimologiyasining ikki jihatini: a) biogenetik va psixogenetik omillar bilan aniqlashtiriluvchi o’smirning individual tipologik, dinamik xususiyatlarini tashkil etuvchilari; b) o’smir hayotiy tajribasi, biologik, ijtimoiy va psixik rivojlanishining sharoitlari bilan bog’liq ontogenetik va sotsiogenetik ildizlarning moslashuvchanlik qobiliyatiga ajratish mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, o’smir xulq buzilishlari muammosining ilmiy asoslanganligini tizimli va strukturali-genetik yondashuvlarga tayangan, rivojlanishning yaxlitligi, tizimlili, determinizm tamoyillari majmuasida aks etishidir. Muammoga shu tariqa yondashish, xulq buzilishi va o’smir shaxsi tuzilishining ijtimoiy (tarbiya, moslashuv hamda psixologik (kognitiv, konativ, affektiv) boshqaruv funksiyalari buzilishining o’zaro borliq mexanizmlarini o’rganishga imkon yaratib, o’smirning ijtimoiy moslashuvi, oilaviy munosabatlarning o’ziga xosligi, shuningdek, uning emotsional, motivatsion, irodaviy, axloqiy jabhalarining yosh, jins ko’rsatkichlaridagi farqlar, umuman o’smir xulqi boshqarilishining ontogenetik xususiyatlarini hisobga olishni taqozo etadi.

“Shaxsning og’ishgan xulqi” o’ta murakkab va ko’p obrazli kategoriyasi ichida tobe axloq yoki bog’lanib qolgan deb nomlanuvchi guruhga ajratiladi. Shaxsning tobe axloqi o’zida jiddiy ijtimoiy muammoni aks ettiradi, chunki aniq ko’rinib turgan shaklda ishga layoqatini yo’qotish, atrofdagilar bilan janjallar, jinoyat sodir etish kabi salbiy oqibatlarga ega bo’lishi mumkin.

Bundan tashqari, bu devyatsiyaning u yoki bu tarzda istalgan oilaga tegishli bo'lgan birmuncha keng tarqalgan turi hisoblanadi.

Azal-azaldan tobe axloqning turli shakllarini piyonistalik, ortiqcha iste'mol qilish, azart o'yinlar va boshqa ishqibozlikni nazarda tutishgacha zararli yoki yakson etuvchi odatlar deb ataganlar. Zamonaviy tibbiy adabiyotlarda patologik odatlar degan atama keng ishlatiladi. Bog'lanib qolish tushunchasi tibbiyotdan o'zlashtirilgan, hozirgi vaqtda nisbatan yangi va ommaviy atama hisoblanadi.

Tobelik atamasi ostida keng ma'noda "kimgadir yoki lazzat olish yoxud moslashish maqsadida nimagadir suyanishga intilish" tushuniladi. Shartli ravishda me'yoriy va o'ta bog'lanib qolgan tobelik haqida gapirish mumkin. Barcha odamlar havo, suv, ovqat kabi hayotiy muhim ob'ektlarga "me'yoriy" tobelikni his qiladilar. Ko'pchilik odamlar ota-onalari, do'stlari, turmush o'rtoqlariga sog'lom bog'lanib qolishni sezadilar. Ba'zi hollarda tobelikka me'yoriy munosabatning buzilishi kuzatiladi. Masalan, shaxsning autik, shizoid, antiijtimoiy buzilishi boshqa odamlarga fojiali tarzda yetarlicha ko'ngil qo'ymaslik oqibatida yuzaga keladi.

O'ta tobelikka moyillik, aksincha, muammoli simbiotik munosabat yoki tobe axloqni tug'diradi. Kelgusida "bog'lanib qolish" atamasidan foydalanganda biz nimagadir o'ta bog'lanib qolishni nazarda tutamiz.

Shunday qilib, tobe axloq, shaxs tomonidan nimanidir yoki kimnidir suiste'mol qilish bilan zich bog'liq bo'lganiday, uning ehtiyojlarini buzilishi bilan bog'liq. Maxsus adabiyotlarda ko'rib chiqilayotgan reallikning yana bir nomi qo'llanadi – addiktiv axloq. Ingliz tilidan tarjima qilganda "addiction – moyillik, halokatli odat" degan ma'noni bildiradi. Agar bu tushunchaning tarixiy ildiziga murojaat qilsak, unda lotincha addictus – "qarzi tufayli bog'langan shaxs" (qarzi uchun qullikka hukm qilingan)dir. Boshqacha aytganda, bu odam qandaydir yengib bo'lmay hukmronlikdan chuqur qullik bog'lanib qolishga tushgan. "Addiktiv axloq" atamasining ba'zi afzalligi uning baynalminal transkripsiyada, shuningdek, "addikta" yoki "addiktiv shaxs" kabi o'xshash odamlar bilan shaxsning o'xshashlik imkoniyatidadir.

Bog'lanib qolgan (addiktiv) axloq shaxs deviant axloqining turi sifatida, o'z navbatida, addiksiya ob'ekti bo'yicha ayniqsa, differensiyalanadigan ko'plab turchalarga ega. Nazariy jihatdan (ma'lum bir sharoitlarda) bu har qanday ob'ekt yoki faollik shakllari bo'lishi mumkin – kimyoviy moddalar, pul, ish, o'yinlar, jismoniy mashqlar yoki jinsiy aloqa.

Addiktiv axloq - deviant (og'uvchi) axloqning ba'zi moddalarni qabul qilish yoki e'tiborini doimiy ravishda shiddatli hissiyotlarini rivojlantirish va qo'llab turishga yo'naltirilgan faoliyatning ma'lum bir turiga qaratish vositasida o'z ruhiy holatini o'zgartirish yo'li bilan voqelikdan qochishga intilish hosil bo'lishi shakllaridan biridir. Bu jarayon kishini shunchalik qamrab oladiki, hatto uning hayotini boshqara boshlaydi. Kishi o'z ishtiyoqi oldida nochor bo'lib qoladi. Iroda kuchi zaiflashadi va addiksiyaga qarshilik ko'rsatishga imkon bermaydi.

Addiksiyaning yemiruvchi xususiyati shunda namoyon bo‘ladiki, bu jarayonda his-hayajonli munosabatlar boshqa odamlar bilan emas, balki jonsiz predmetlar bilan o‘rnatiladi. Insonlar bilan hissiy munosabat o‘z ahamiyatini yo‘qotadi, yuzaki bo‘lib qoladi. Addiktiv ravishda amalga oshirish usuli vositadan asta-sekin maqsadga aylanadi. Mushkul hollarda vaqti-vaqti bilan shubha va tashvishlardan chalg‘ish hamma uchun ham zarur, lekin addiktiv axloq holatida u hayot uslubi bo‘lib qolib, uning jarayonida inson doimiy ravishda real borliqdan qochuvchi qopqonga tushib qoladi. Addiksiya shakllari bir-biri bilan almashib turishi mumkin, bu esa muammo hal bo‘lishi haqidagi xom xayollarni yanada mustahkamroq va kuchliroq qilib qo‘yadi. Bu esa nafaqat addiktning o‘zi balki uning atrofida uchun ham xavflidir. Addiktiv ravishda amalga oshirish do‘stlik, sevgi, faollik boshqa ko‘rinishlarining o‘rnini bosadi. U vaqtni, kuch, energiya va hissiyotni shu darajada yutib ketadiki, addikt hayotda muvozanatni saqlash, faollikning boshqa turlariga kirishish, odamlar bilan muloqotdan lazzat olish, qiziqish, relaksatsiyalanish, shaxsning boshqa tomonlarini rivojlantirish, o‘z maylini namoyon qilish, hatto eng yaqin kishilarini hissiy jihatdan qo‘llab-quvvatlashga layoqatsiz bo‘lib qoladi.

Shaxslararo munosabatlar addikt uchun g‘oyat kutilmagan bo‘lib, ular katta harakatlar, ko‘pgina hissiy sarflar, fikrlash faoliyati g‘ayratni va o‘zini ayamalikni talab etadi. Jonsiz moddalar, predmetlar va faoliyat turlari bilan o‘zaro munosabatda bo‘lishni esa doimo oldindan bilib bo‘ladi, qulaylikka yetishish samarasi esa deyarli doim kafolatlangan bo‘ladi. Jonsiz predmetlarni manipulyatsiya qilish esa oson, shuning uchun vaziyatni nazorat qilish layoqatiga ishonch ortadi. Shunisi qo‘rqinchlik, addiktlarda manipulyatsiyali uslub shaxslararo muloqotlar doirasiga o‘tadi. Shunday qilib, addiktiv shaxsning olam bilan o‘zaro munosabatida o‘ziga xos qayta moslashuv sodir bo‘ladi: addiktiv vakillar bilan predmetli munosabatlar “jonlanadi” va shaxslararo munosabatlar “predmetlanadi”.

Ma’lumki, umuminsoniy tajriba, ijtimoiy me’yorlar, qadriyatlar, bilimlar va faoliyat usullari shaxs tomonidan boshqa odamlar bilan muloqotlar jarayonida o‘zlashtiriladi. Addikt o‘zini bu jarayonlardan to‘xtata oladi, o‘z hayotiy tajribasini boyitishdan to‘xtaydi, shu orqali muloqotning eng muhim vazifalarini buzadi. Addiktning boshqa odamlar bilan birgalikdagi faoliyati jarayonida o‘zaro qiyinchiliklar yuzaga keladi. Muloqotning disfunktsional jarayonlari bilan bir qatorda shaxslararo persepsiyaning identifikatsiya, empatiya, refleksiya kabi ahamiyatga ega bo‘lgan mexanizmlari buziladi, o‘zgarib ketadi va o‘z qimmatini yo‘qotadi. Demak, o‘zini hamkor o‘rniga qo‘yib ko‘rish, qo‘shilib qayg‘urish, o‘zini atrofida qanday qabul qilishini tasavvur etish layoqati yo‘qoladi. Axloqning addiktiv shakliga ega bo‘lgan shaxslarning quyidagi psixologik xususiyatlari alohida ajratiladi:

Inqirozli vaziyatlarga yaxshi chidamlilik bilan bir qatorda qiyinchiliklarga chidamlilikning pastligi. Bunga shaxsda gedonistik yo‘l-yo‘riqlar mavjudligi - darhol qoniqishga ega bo‘lish, o‘z istaklarini qondirishga intilish sabab bo‘ladi. Agar istaklar qondirilmasa, unda addiktlar yoki salbiy hissiyotlarning portlashi, yohud paydo bo‘lgan muammolardan qochish orqali munosabat bildiradilar.

Tashqaridan namoyon qilingan ustunlik bilan uyg'unlashgan nomukammallikning yashirin kompleksi. Kayfiyatning tez-tez o'zgarishi, ishonchsizlik, ularning layoqatlari obyektiv ravishda tekshirilishi mumkin bo'lgan vaziyatlardan qochishda o'z aksini topadi.

Yolg'on gapirishga intilish. Addiktlar ko'pincha o'z va'dalarida turmaydilar, subutsizliklari, qoidalarga rioya qilmasliklari bilan ajralib turadilar.

Mustahkam his-hayajonli muloqotlar oldidagi qo'rquv bilan uyg'unlashgan tashqi ijtimoiy munosabatlar.

Ular boshqalarning aybsizligini bilib tursa-da, ayblashga intiladilar.

Qarorlar qabul qilishda javobgarlikdan qochishga intilish. Javobgarlikni boshqalarga ag'darish, zarur vaqtda oqlovchi dalillarni izlash.

Axloqning stereotipligi, takroriyliigi. Axloqning yuzaga kelgan stereotipini oldindan bilsa bo'ladi, lekin uni o'zgartirish qiyin.

Tobelik. Addiktiv yo'nalishli boshqa odamlar ta'siriga bo'ysunish ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ba'zan passivlik, mustaqillikning yo'qligi, madad olishga intilish kuzatiladi.

Xavotirlilik. Nomukammallik, tobelik kompleksi bilan mahkam bog'liq. Buning o'ziga xosligi shundaki, krizisli vaziyatlarda xavotirlilik ikkinchi o'ringa tushib qolishi mumkin, bunday vaqtda u oddiy turmushda yoki tashvishlar uchun haqiqiy sabab bo'lmaydigan voqealarda yaqqol sabablarsiz yuzaga keladi.

Shaxs tobe axloqining omillari

Shunday qilib, tobe axloq ko'p omilli ko'rinish deb tan olinadi. Fanning zamonaviy holati addiktiv axloqning quyidagi sharoitlari va sabab(omil)lari haqida gapirish imkonini beradi.

Muhtoj axloqning shakllanishiga yordamlashuvchi tashqi ijtimoiy omillarga bozorga yangi va yangi mollarni – bog'lanib qolishning potensial ob'ektlarini chiqarib tashlovchi oziq-ovqat sanoati yoki farmasevtik industriya sohasidagi texnik taraqqiyotni kiritish mumkin. Omillarning shu guruhiga yoshlarni kimyoviy moddalarni iste'mol qilishga faol jalb etuvchi giyohvand moddalar bilan savdo qiluvchilarning faoliyati ham tegishlidir. Bundan tashqari, urbanizatsiya darajasi bo'yicha biz odamlar orasida o'zaro shaxsiy aloqalar susayayotganini kuzatamiz. Mustaqillikka intilib, odam unga kerakli ko'mak va xavfsizlik hissini yo'qotadi. Insoniy o'zaro munosabatlardan lazzatni izlash o'rniga biz yanada ko'proq taraqqiyotning qalbsiz mahsulotlariga murojaat qilamiz.

Ba'zi ijtimoiy guruhlar uchun muhtoj axloq guruhli dinamika ko'rinishi hisoblanadi. Masalan, o'smirlarning norasmiy guruhlanishining tendensiyasi fonida psixofaol moddalar o'smir submadaniyatiga "ruxsat" rovida chiqadi. Ushbu holda giyohvand moddalar (keng ma'noda) o'smir uchun quyidagi hayotiy muhim vazifalarni bajaradi:

Kattalik hissi va ota-onadan ozod bo'lishni quvvatlaydi;

Guruhga, shuningdek, norasmiy muloqot muhitiga mansublik tuyg'usini shakllantiradi;

Odamlarga yo‘naltirmasdan jinsiy va tajovuzkor e‘tiqod qayta yutib chiqish imkonini beradi;

Hissiy holatni boshqarishga yordamlashadi;

Turlicha moddalar bilan tajriba o‘tkazish orqali o‘smirning kreativ potensialini amalga oshiradi.

Submadaniyat turli-tuman shakllarda chiqishi mumkin: o‘smirlar guruhi, norasmiy uyushma, jinsiy kamchilik yoki shunchaki erkaklar kompaniyasi. Har qanday holda uning shaxsga o‘zini “o‘zinikilar bilan” bir xillashtiruvchi ta’siri o‘ta yuqori. Shubhasiz, o‘smir va o‘spirinlik yoshida submadaniyatning ta’siri eng yuqori darajada. Bizning nazarimizda, bu shaxs tobe axloqining birmuncha ahamiyatli ijtimoiy omillaridan biri hisoblanadi.

Qonuniyatga ko‘ra, addiktiv axloqning sodir bo‘lishida yetakchi rol oilaga qayd qilinadi. Ko‘p sonli tadqiqotlar davomida ota-onalar va bolalarning keyingi tobe axloqi o‘rtasidagi aloqa aniqlandi. A.Freyd, D.Vinnidata, M.Balinta, M.Klyayn, B.Spoka, M.Maller, R.Spitslarning ishlari ishonchli tarzda guvohlik beradiki, bolaning rivojlanishiga onaning tushunish va uning asosli ehtiyojlarini qondirishga layoqatsizligi zarar keltirarkan.

Qator mualliflarning fikriga ko‘ra, bog‘lanib qolishning shakllanishida yetakchi rol go‘daklik jarohatiga (hayotining birinchi ikki yilidagi qattiq qiynaydigan kechinmalar shaklida) taalluqli. Jarohat jismoniy og‘riq, onani yo‘qotish yoki uning ehtiyojlarni qondirishga layoqatsizligi, ona va bola temperamentining birga bo‘la olmasligi, go‘dakning o‘ta tug‘ma g‘ayratliligi, Nihoyat ota-onaning qandaydir harakatlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Ota-onalar odatda, go‘dakka o‘zlarining psixik jarohat yetkazuvchi ta’sirlari haqida bilmaydilar, masalan, qachonki eng yaxshi niyatda yoki shifokor tavsiyasiga ko‘ra uni ovqatlanishning qat’iy tartibiga o‘rgatishga uringanlarida, bolani “erkalash”ni o‘zlariga ta’qiqlasalar yoki hatto uning qaysarona didini sindirishga harakat qilsalar. Distressni boshdan kechirib, go‘dak o‘ziga yordam berish holatida bo‘lmaydi va shunchaki uxlaydi. Biroq, G.Kristal ta’kidlaganidek, og‘ir jarohatlovchi vaziyatning takrorlanishi rivojlanish va apatiya hamda chetlanganlik holatiga o‘tishning buzilishiga olib keladi. Keyinroq jarohatni har qanday affektlar oldida qo‘rquv, uni o‘tkazishga noqodirlik, “xavfsizlik” hissi, noxushlikni kutish bo‘yicha aniqlash mumkin. Tobe odamlarning bu xususiyati past affektiv insonparvarlik sifatida belgilanadi.

Bunday odamlar o‘zlari haqida qayg‘ura olmaydilar va o‘z kechinmalarini uddalashlari uchun kimdir yordamlashishiga muhtoj bo‘ladilar. Shu bilan birgalikda ular odamlarga nisbatan ishonchsizlikni his qiladilar. Bu holda jonli bo‘lmagan ob’ekt to‘la insoniy munosabatlar o‘rniga almashtirilishi mumkin. Shunday qilib, ilk bolalikda psixik jarohat olgan odamlarda tobelikka katta xatar mavjud.

Umuman olganda, oila bolaga zaruriy muhabbatni bermasligi va uni o‘zini sevishga o‘rgatmasligi mumkin, o‘z navbatida, bu yomonlik, bekorchilik, foydasizlik o‘ziga ishonchsizlikka olib keladi. Zamonaviy taassurotlarga muvofiq tobe axloqli odamlar o‘z-o‘zini hurmat qilishni quvvatlashda jiddiy

qiyinchiliklarni his qiladilar. Yaxshi ma'lumki, masalan, odam kayf holatida o'zini erkinroq va odatdagidan o'ziga ishonganroq sezadi. Boshqa tomondan, piyonistalar kompaniyasi uchun dolzarb mavzudagi suhbat xarakterlidir: "Sen meni hurmat qilasanmi?" Tobelik, shunday qilib, shaxsning o'z-o'zini baholashini boshqarishida o'ziga xos vosita bo'lib chiqadi.

Tobe shaxsning jiddiy oilaviy muammosi, qoidadagiday, aleksitimiya – ota-onalarning o'z tuyg'ularini ifodalash (ularni tushunish, belgilash va gapira olish) ga layoqatsizligi bilan birga boradigan ota-onalarning o'zlaridagi hissiy buzilish bo'lishi mumkin. Bola oilada nafaqat salbiy tuyg'ularni "yuqtiradi", balki u ota-onasidan o'z kechinmalarini aytmaslikni, ularni bostirishni va hatto ularning mavjudligini rad etishni o'rganadi.

Avlodlar o'rtasida chegaraning, oila a'zolarining bir biriga o'ta psixologik bog'liqligining yo'qligi, giperstimulyatsiya – yana bir salbiy omil. M.Maller bolaning me'yoriy rivojlanishi uchun separatsiya – onadan sekin-astalik bilan uning ketishi va qaytishi vositasida ajralish, shuningdek, bolaning individualizatsiyasi jarayonining muhimligiga e'tiborni jamlaydi. Addiktiv axloqning buzilgan chegarali oilalarda boshqa a'zolar axloqiga ta'sir etishning bitta usuli bo'lib chiqishi, bunda bog'lanib qolishning o'zi oiladan mustaqillik hissiyotini berishi mumkin. Buning bittasi isboti kuchaygan oilaviy muammolarda tobe axloqning kuchayishi hisoblanadi.

Oila nafaqat tobe axloqning sodir bo'lishida, balki uni qo'llab-quvvatlashda ham ahamiyatli rol o'ynaydi. Qarindoshlarning o'zlari turlicha garchi undan real tarzda azoblansalarda, uning kuchida addikt "buzish"ni qo'zg'atadigan psixologik muammolarga ega bo'lishlari mumkin. Addiktning qarindoshlarida oila a'zolaridan qaysilaridir addiktiv axloqning uzoq muddatli saqlanishi hollarida, o'z navbatida, jiddiy muammolar paydo bo'lishi va kammuhojlik holati rivojlanishi mumkin. Oila a'zolarining qaysilaridir tobe axloqning oqibatida shaxs va qarindoshlarining axloqidagi salbiy o'zgarishlar nazarda tutiladi.

Ayni vaqtda kuzatishlarning aytishicha, bitta oilada bolalar turlicha axloqni namoyish qiladilar. Bundan tashqari, hatto ota-onalar piyonistalikdan azob chekadigan oilalardagi bolalarda tobe axloq shakllanishi shart emas. Albatta, aniq shaxsning individual xususiyatlari kam bo'lmagan muhim rolni o'ynaydi. Individual farq doirasida dastavval muhtoj axloqning jinsiy tanlovini ta'kidlash zarur. Masalan, ovqat addiksiyasi ancha ayollar uchun xarakterlidir, gembling esa erkak jinsi vakillarida ko'proq uchraydi. Qator hollarda yosh omilining harakati haqida ham gapirish mumkin, agar giyohvandlik bilan ayniqsa, 14 dan 25 yoshgacha bo'lganlar azoblansalar, piyonistalik umuman olganda ancha katta yoshdagilar uchun xarakterlidir.

Insonning psixofiziologik xususiyatlari, shubhasiz, addiktiv axloqning individual o'ziga xosligini aniqlovchi omil rolda chiqadi. Ular ahamiyatli tarzda bog'lanib qolishning ob'ektini tanlashga, ifodalanganlik darajasi va bartaraf etish imkoniyatiga ta'sir ko'rsatishlari mumkin.

Ko'p sonli munozaralarning predmeti bog'lanib qolishning ba'zi shakllariga nasliy moyillikning mavjudligi haqidagi masala hisoblanadi. Birmuncha

tarqalgan nuqtai nazar – piyonistaning bolasi katta ehtimol bilan bu muammoni voris qilib oladi. Biroq, tobe axloqqa nasliy moyillik gipotezasi qator faktlarni tushuntirmaydi. Masalan, zamonaviy o'smirlar ota-onalarining ichkilik iste'mol qilishga moyilliklariga qaramay giyohvand moddalarni iste'mol qiladilar. Tobe axloq har qanday oilada shakllanishi mumkin. Uning shakllanishiga ko'plab oilaviy omillar ta'sir qilishi mumkin. Shu munosabat bilan tobe axloqqa nasliy emas, oilaviy moyillik to'g'risidagi gapirish maqsadga muvofiqdir.

Tobe axloqqa bilvosita moyillik asab tizimining tipologik xususiyatlari bilan aniqlanadi. Yangi vaziyatga moslashuvchanlik, kayfiyat sifati, ta'sirchanlik, aloqaviylik kabi tug'ma xislatlar boshqa noxush sharoitlarda addiktiv axloqning shakllanishiga ta'sir ko'rsatishini taxmin qilish mumkin.

Xarakter tipi va tobe axloqning ba'zi turlari orasida muayyan bog'liqlik mavjud. Xullas, piyonistalik va giyohvand moddalarni iste'mol qilish ko'pincha eksploziv va xarakterning noturg'un aksentuatsiyasida, yetarlicha tez-tez epileptoid va gipertimda uchraydi.

Muhtoj axloqni obsessiv yoki kompulsiv xarakterlar oqibati sifatida ham ko'rib chiqish mumkin. Obsessiv-impulsiv shaxslarning asosli nizosi N.Mak-Vilyams fikricha, bu muhokama qilinishdan qo'rquv bilan kurashuvchilardir. Shaxs ixtiyorsiz aybdorlik tuyg'usi va o'z standartlariga mos kelmaslik oqibatida anglangan uyatdan ozod bo'lishga intiladi. Tan olish va ushbu affektni ifodalash o'rniga odam himoyaviy fikriy konstruktsiyalar (obsessivlik) quradi, yoxud harakatda xavotirdan ozod bo'lishga (kompulsivlik) intiladi. Obsessivlik suitsidal axloqda ishtirok etishi mumkin. Kompulsivlik qandaydir harakatning (hatto shaxsning istagiga qarshi) takroriy stereotipi sifatida bevosita addiktiv axloqning turlicha shakllari bilan bog'liq. N.Mak-Vilyam ichkilikbozlik, ko'p ovqat eyish, giyohvandlik moddalarini iste'mol qilish, azart o'yinlar, xaridlar yoki jinsiy sarguzashtlarga ishqivozlikni "g'oyatda zararli kompulsiv axloqning turli ko'rinishlari" deb ataydi. Qator tadqiqotlar shaxsning asabiy rivojlanishi va uning addiktiv axloqi o'rtasidagi aloqani o'rganishga bag'ishlangan. Masalan, ozuqaviy va jinsiy addiksiya asabiy simptomlar bilan shunchalik tez uyg'unlashadiki, ba'zi mualliflar ularni psixosomatik yoki asabiy buzilishlar sifatida ko'rib chiqadilar.

Shaxs axloqiga ta'sir qiluvchi boshqa muhim individual omillar stressga chidamlilik bo'lib chiqishi mumkin. Keyingi yillarda shaxsning stressni yengishga sust layoqati natijasida xorij va Rossiyada addiktiv axloqqa qarash rivojlandi. Addiktiv axloq koping funksiyasi – stressni uddalash mexanizmlarining buzilishida yuzaga kelishi taxmin qilinadi. Tadqiqotlar sog'lom va tobe odamlarning koping-axloqidagi farqlar haqida guvohlik beradi. Masalan, giyohvandlikka bog'lanib qolgan o'smirlar stressga muammodan ketish, uni rad etish, yolg'izlanish kabi xarakterli reaksiyalarni namoyish qiladilar.

Ilhomsizlik, hayot mazmunining yo'qligi, o'z hayoti uchun mas'uliyatni o'ziga olishga qobiliyatsizlik – bu va odamning boshqa ahamiyatli tavsifnomasi,

aniqrog‘i, ularning deformatsiyasi, shubhasiz, tobe axloq va uni saqlashning shakllanishiga yordamlashadi.

Tobe axloqning omillari haqida gapirganda uning asosida odamning tabiiy ehtiyojlari yotishini yana bir bor ta’kidlash lozim. Tobelikka moyillik, umuman olganda, insonning universal xususiyati hisoblanadi. Biroq, muayyan sharoitlarda ba’zi neytral ob’ektlar shaxs uchun hayotiy ahamiyatga, ehtiyoj esa ularda nazorat qilinmaydiganga aylanadi.

Narkomaniya. Quvvatlovchi markazlarning shakllanishi va gedonik komponentlar bilan kechuvchi ehtiyoj sikli

Kelib chiqishi organik bo‘lgan ko‘plab har xil moddalar orasida shundaylari ham borki, ular inson psixikasi (ruhiyati)ga spesifik (o‘ziga hos) ta’sir ko‘rsatadi. Ularning ayrimlari inson a’zolarining ichki resurslarini xavfli darajada faollashtirib yuborsa, boshqalari - bo‘shashuvchanlik (xom xayollik) yoki uyquni keltirsa, uchinchisi esa jazovali telbalikka o‘hshash holatlarni yuzaga keltirib, hayotiy real dunyodan, hayotdan ajratib, eshitish-ko‘rish galyutsinatsiyasini (miya chalg‘ishi) ko‘zgaydi. Bular giyohvand moddalar bo‘lib, ular uch guruhga bo‘linadi: narkotik moddalar, toksik moddalar, alkogol va nikotin. Insonning narkotik moddalarga bo‘lgan achinarli havasi narkomaniya (giyohvandlik) deb ataladi. Giyohvandlik - ijtimoiy xatarli ruhiy xastaliy bo‘lib, eyforiyaga (kayfga) erishish maqsadida turli kimyoviy birikmalarni qabul qilish tufayli markaziy asab tizimining alohida zona (joy)larini sun‘iy qo‘zg‘atishdan iborat. Giyohvandlik holatini qo‘zg‘atadigan moddalar doirasi nihoyatda keng: psixotrop xabdorilardan tortib to maishiy kimyo vositalarigacha. Giyohvand moddalarga shuningdek alkogol va nikotin ham kiradi, ular boshqa narkotiklarga nisbatan bir muncha xavfsiz bo‘lsada, lekin ularga zamin hozirlovchilar sifatida xatarlidir.

So‘nggi paytda giyohvandlik va toksikomaniya so‘zlari bir muncha odatiy hodisa sifatida ko‘rinib qolgan toksikomaniyaning ikki yo‘nalishini belgilab olish uchun qo‘llanilmoqda. Giyohvandlik – klassik narkotiklarga (qoradori, nasha, kokain va boshqalar) achinarli qullik bo‘lsa, toksikomaniya esa – ruhiyatga ta’sir ko‘rsatuvchi imkoniyatlarga ega bo‘lgan, har xil moddalarni qabul qilishdir: turli xabdorilar, suyuqliklar va h.k. U yoki bu toksik moddalarni iste’mol qiluvchilarni narkomanlar (giyohvandlar) va toksikomanlar deb atashadi (so‘ngisi, ayniqsa o‘smir va o‘spirin yoshidagilarni qamrab olmoqda).

O‘zbekistonda eng keng tarqalgan giyohvand modda – nashadir. U nasha o‘simligining ayrim navlaridan olinadi. Gashishning nomi ko‘p, masalan uni “nashi” yoki “plan” deb ham atashadi. Chekishda qo‘llaniladigan nasha - qoramtir qattiq modda, u yengil maydalanadi va o‘ziga xos ma’lum hidga ega. Nasha chekuvchilar uni tamakiga aralashtirib, papiros yoki qo‘lda o‘ralgan sigaretlarga qo‘shib chekishadi. Nasha kamdan-kam hollarda ichimlik, shirinliklar va hokazolar bilan ichga yutiladi. Nasha chekish, o‘ziga xos, o‘zgacha sarhushlikni keltirib chiqaradi. Uning ta’sir etish tabiati ko‘p hollarda tayyorlashdagi xususiyatlarga ham, ma’lum ma’noda uni qancha miqdorda

qabul qilinganlik va iste'mol qilishdagi shaxsiy xususiyatlar darajasiga ham bog'liq bo'ladi. Bunda, eng avvalo aqliy qobiliyat ancha chuqur zararlanadi. Nasha chekuvchilar yon-atrofdagilarda miyasi aynigandek taassurot qoldiradi va o'zlarini ham gangib yurgandek his etishadi. Quvnoqlik, ko'pincha, ma'nosiz va kulgi holida namoyon bo'ladi. Ularga biron bir aniq hayojonli kulgili holatlar muvofiq bo'lmay, kulgi xurujidan so'ng, uning o'rnini ko'z yoshi egallaydi, vaqtni to'g'ri his etish tuyg'usi yo'qoladi, ular uchun vaqt guyo to'xtab qolgandek yoki sakrab ketayotgandek tuyulaveradi, yaqindagi va uzoqdagi buyumlar orasidagi masofalar ham noto'g'ri belgilanadi. Buzilgan tasavvur yuzaga keladi. Sarhushlar nigohlarini bir nuqtaga qaratmay, chakaklarini osiltirgancha, so'laklarini oqizib qimirlamay o'tirishadi. Boshqalari esa, aksincha, bo'lar-bo'lmasa, ortiqcha serharakat bo'ladilar, qiyshanglab, aftlarini burishtirib, yon-atrofdagilarning jig'iga tega boshlashadi. Ko'pincha nashadan sarxush bo'lish qattiq uyqu bilan tugaydi. Nashadan mast bo'lish o'tkir psixozni ko'zgab, mushohadaning keskin ishdan chiqishi, yorqin alahsirash va galyusinatsiyalar (miya chalg'ish natijasida yo'q narsaning bor bo'lib tuyulish) holatini yuzaga keltiradi. Bemorlar o'zlarini guyo mo'jizakor, sirli kuch-quvvatga egadek his etib, tog'u tosh va cho'qqilarni qimmatli buyumlarga aylantirib yuboradigandek, o'liklarni tiriltirib, bemorlarni oyoqqa turg'azib yuboradigandek, jin-ajinalar, mahluqlar bilan jang qilib, ularni yengib chiqadigandek his etishadi. Nashaga o'rganib qolish tez va oson. Nashabozlikda o'zni tutish unchalik aniq ko'zga tashlanmaydi, deyarli uzoq vaqt mobaynida chekuvchilar o'zlarini vaziyatning xo'jayini hisoblashadi, hohlasalar chekmaydilar. Boshqa giyohvandliklardagi kabi, chekishga bo'lgan engib bo'lmas intilish, asta-sekin rivojlanib boradi. Nashabozlikning tarkalishi ko'pincha uyatli xarakter kasb etib, bir necha qo'shni daholar, mahalla yoki shahar chekkasini qamrab oladi. O'smir giyohvandlar o'z o'rtoqlarini, ular esa yangi qatnashchilarini va boshqa-boshqalarni jalb etishadi. Buning bunchalik osongina, yengil sodir bulayotgan va kishi bilmas keng tarqalayotgani birinchi navbatda alohida nashabozlik va uning og'ir oqibatlari hususidagi dastlabki bilimlarning mutlaqo yo'qligi bilim izohlanadi. Shuni yahshi bilib olish lozimki, nashabozlik narkomaniyaning shunday turiga kiradiki, eng avvalo salomatlikning bir maromda, ayniqsa ruhiyatni parchalab boradi. Surunkali nashabozlikda shaxsning giyohvandlik tanazzuli degan ibora ko'p ishlatiladi.

Nashabanchilar bo'shshagan, faoliyatsiz, betashabbus bo'lib qoladilar. Soatlab va kun buyi ular ishsiz shalpayib yotishlari mumkin. Shuningdek befarqlik va loqaydlik, biron bir narsaga qiziqishi yo'qligi, nasha chekib olib, o'zlarini eng jo'n ehtiyojlarini qondirishdan bo'lak g'am-tashvishi bo'lmagan bu odamlarning tabiati keskin jirtaki va tajanglikka xosdir. Iltimosga, ta'nalarga yoki ularning xohish-istagini qoniqtirishga rad javobini olsalar, ular yon-atrofdagilar bo'lmag'ur haqoratli so'zlar bilan tashlanishadi, jahldor, hujumkor bo'lib qolishadi. Qiziqish va faollikning susayishdek aldoqchilik, betartib jinsiy aloqalar nashavandlikning tanazzulidek achinarli manzarani to'ldiradi. Xotira susayadi, maktabda olgan bilim va kasbiy malakalar butkul yoki qisman yo'qoladi. Nashavandlar, odatda maktabda o'qishni davom ettira

olmaydilar, ishda muhim qololmadilar. Og'ir hollarda tasvirlangan tanazzul rosmi aqli pastlik darajasiga yetadi.

O'smirlarning giyohvandlikdan sarhushlik ko'rinish xuddi kattalardagi kabi kechadi, lekin shaxs tanazzuli esa bir muncha ilgariroq sodir bo'ladi. O'smirlarda jizzakilik, shiddatli hujumkorlik va qo'pollik bilan kechadigan psixopatizatsiya (devonalik) ancha tez rivojlanadi. Ularda kattalarga nisbatan giyohvandlik moddalarga bo'lgan yengib bo'lmas intilish bir muncha tezkor tarzda nomoyon bo'ladi, o'smirlar ularga etishish va qo'lga kiritishda ancha qiyinchiliklarga duch kelganlari bois, ular topish va qo'lga kiritish bir muncha osonroq bo'lgan narkotik va toksik vositalarga ruju qo'ya boshlaydilar. O'smir yoshdagilar uchun giyohvand moddalar katta xavf tug'diradi, shunchaki, uni bir marta qabul qilishning o'ziyoq psixikaga ayanchli ta'sir o'tkazadi. Bu o'rinda, nafaqat mushohada qilishning oliy shakli, etnik va ahloqiy tushunchalarning xususiyati buziladi va ular rivojlanishdan to'xtab qoladi, balki rivojlanayotgan qobiliyatlar ham yo'qoladi, o'smir tezda aqliy, his-hayajonli va ma'naviy munosabatlarda inqirozga uchrab oqsaydi.

Hozirgi kunda "narkotik-kayfiyatni ko'tarishning yaxshigina usuli" deb fikrlaydigan yoshlar ko'paymoqda. Narkotik moddalarning g'ayriqonuniy aylanishiga qarshi kurash hamda iste'mol qilinishining oldini olish-umumjahon ahamiyatida molik masala hisoblanib, Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan "26-iyun - Xalqaro narkotik moddalarga qarshi kurash kuni" deb e'lon qilingan va har yili jahon hamjamiyati tomonidan keng nishonlanib kelinmoqda.

"XX asr vabosi" hisoblangan narkotik moddalar insoniyat kelajagi uchun o'ta xavfli ekanligini, kishilar tinchligiga, salomatligiga, ruhiyatiga qanchalik ta'sir etib, nopok ishlar, daxshatli voqealar yuz berishiga sabab bo'layotganligi hech kimga sir emas. Barcha mamlakatlarda narkotik moddalarni iste'mol qilishning oldini olish, u bilan qonunga xilof ravishda muomala qilishga qarshi harakat kuchaymoqda. Narkotik moddalarni ishlab chiqarish va ular bilan savdo qilish, bu biznes yaratib beradigan juda katta boylik mamlakatlar xavfsizligiga, barqarorligiga katta xavf tug'dirmoqda, jamiyatning iqtisodiy va madaniy negiziga, ma'naviy yuksalishiga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. Dunyodagi deyarli hamma mamlakatlar bu muammoga duch kelgan. Uning tibbiy, iqtisodiy, siyosiy, jismoniy va ma'naviy zarari to'g'risida ommaviy axborot vositalarida ko'plab ma'lumotlar berilmoqda. Ma'lumotlarga qaraganda, dunyoda giyohvandlik moddalarini iste'mol qiluvchilarning 70%ni 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar tashkil etadi. Ma'lumotlardan shu narsa ayon bo'ladi-ki, voyaga yetmaganlar o'rtasida giyohvandlikka ilk bor qadam qo'yish 11-17 yosh o'rtasida kechadi. Bu illatning natijasida, xalqaro ekspertlarning ta'kidlashiga ko'ra, hozirgi kunda dunyoda sodir etilayotgan jinoyatlarning 70% bevosita va bilvosita narkotik moddalar bilan bog'liqdir. Giyohvandlik dahshatli kasallik hisoblanadigan SPID va VICH bilan ham bog'liqligini alohida ta'kidlash muhimdir. SPIDga chalinganlarning asosiy qismini narkotik moddalarni iste'mol qiluvchilar tashkil etadi. Giyohvand moddalar organizmda kechadigan hayotiy jarayonlarga va iste'molchi organizmning barcha

a'zolariga kuchli salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'smirlarning giyohvandlikka o'rganishi tez yuz beradi. "Oq ajal" uning iste'molchisini tezda o'z "qo'liga" aylantirib qo'yadi. Narkotik moddani iste'mol qilayotgan o'smir iloji boricha ota-onasining ko'ziga tashlanmaslikka, yakkalikka intiladi, ular bilan suhbatlashishni keskin qisqartiradi, buning o'rniga boshqa yangi tanishlar, do'stlari paydo bo'ladi. Ularda o'qishga, ilm egallashga va ma'naviy yuksalishga bo'lgan intilish keskin susayib, pulga bo'lgan ehtiyoj ortadi. Oiladagi muammolar bilan qiziqmaydi. Ularning kayfiyati sharoitga bog'liq bo'lmagan holatda o'zgarib, agressiv harakatlari kuchayishi kuzatiladi.

Giyohvandlik azob-uqibatli, giyohvand moddalarni yengib bo'lmaz darajadagi qullikdir. Umumta'lim maktablarining o'quv-tarbiyaviy ish rejalarida shu masalaning aks etishi va doimiy nazorat ostiga olinishi, o'quvchi-yoshlarni ommaviy sport seksiyalari va musobaqalari, to'garaklar va madaniy tadbirlarga keng jalb qilishning samarali yo'llarini qo'llash, maktab, mahalla, oila hamkorligidan, homiy tashkilotlar va tadbirkorlarning amaliy yordamidan va imkoniyatlaridan keng foydalanib, ularni bu ishga jalb qilish lozimdir. Umumta'lim maktablarida giyohvandlik va narkotik moddalarning zarari to'g'risida yozma ishlar olinishi, o'quvchi yoshlar, o'qituvchilar o'rtasida narkodispenser xodimlari bilan hamkorlikdagi davra suxbatlari, munozaralar, seminarlar o'tkazilishi, kutubxonalar "Giyohvandlik va narkotik moddalar zarari va unga qarshi kurash"ga oid plakatlar, ko'rgazmali stendlar va narkotik moddalarning zarari to'g'risida o'quvchilarning rasmlar ko'rgazmasi o'tkazilishi va boshqa tegishli adabiyotlardan iborat burchaklar tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir. Ta'lim muassasalarida giyohvandlik va narkotik moddalarni iste'mol qilishga "moyil" bo'lgan o'quvchi-yoshlarni aniqlash, ularni maktab ichki nazorati hisobiga olish ishlari maktab pedagogik jamoasi, tibbiyot xodimi, maktab psixologining va ota-onalarning o'zaro hamkorligidagi ishi bo'lmog'i kerak. Sinf rahbarining tarbiyaviy faoliyatida o'quvchilarning xarakteridagi o'zgarishlari, qiziqishlariga alohida ahamiyat berishlari va befarq bo'lmazliklari alohida o'rin tutadi. Ayni paytda, sinf rahbarining o'zi ham ma'lum tayyorgarlikka va malakaga ega bo'lmog'i, samarali targ'ib-tashviqot ishlarini amalga oshirib bormog'i kerak. Darslarni muntazam qoldiruvchi, o'zlashtirishi past, qonunbuzarlikka "moyil" notinch oilalardan bo'lgan o'quvchilar bilan tarbiyaviy, tushuntirish ishlarini doimiy ravishda olib borishda mahalla imkoniyatlaridan to'la foydalanish katta samara beradi. O'quvchilarning bo'sh vaqtlarini maroqli o'tkazish uchun maktablarda tashkil etilgan to'garaklarning faoliyati yaxshi yo'lga qo'yilishi, huquq to'garaklarning tashkil etilishi, jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarini o'tkazish muntazam yo'lga qo'yilishi va ularni maktabdan tashqari muassasalarga jalb etish masalasi - har bir maktab rahbari ta'lim tarbiya faoliyatining diqqat markazida bo'lishi lozim. So'nggi vaqtlarda o'smir yoshlarning ma'lum qismi o'rtasida giyohvandlik moddalari bilan tanishish, ularni gohida yoki muntazam iste'mol qilish ko'lami kengayishi tashvishli holga aylanmoqda. Binobarin, o'smir-yoshlarning zararli odatlarga chalinib qolinishining asosiy sabablari deb, ularning maktabdan keyin bo'sh, bekorchi

bo‘lib qolishi, biron bir foydali ish bilan shug‘ullanmasligi, qiziqishlarning tor doiradali, yoshlarning ayrim guruhlarida o‘rtasida tarbiyaviy ishlarning pastligi, ota-onalar tomonidan bola tarbiyasiga kam ahamiyat berilishi, bolaga bo‘lgan e‘tiborsizlik, ma‘suliyatsizlik va ular ta‘sirining samarasizligi, oilada nosog‘lom muhitning yuzaga kelishi, ayrim ijtimoiy havfli shaxslarning salbiy ta‘siri, bu moddalarni bir marotaba bo‘lsada iste‘mol qilishning og‘ir tibbiy, psixologik, ma‘naviy va ijtimoiy oqibatlarini to‘g‘risida axborotning kamligi va nihoyatda “ko‘cha” tarbiyasining kuchli ekanligini e‘tirof etish lozim. O‘quvchilarning yozgi oromgohlarida 26 iyun kuniga bag‘ishlab turli sport musabaqalari, xuquq tartibot va sog‘liqni saqlash idoralari hodimlari bilan uchrashuvlar, davra suhbatlari hamda ichki imkoniyatlardan foydalanib konsert-estrada dasturlarini rejalashtirish va amalga oshirish zarur. Faqatgina hamkorlikdagi sa‘i-harakatlar bu “oq ajal”ning oldini olish va unga qarshi kurashda samara beradi.

Bolalarimizni, farzandlarimizni “narkomaniya” deb ataladigan balodan asrash-har birimizning muqaddas burchimizga aylanishi lozim. Zero, kelajak - yosh, sog‘lom, ma‘naviy jihatdan barkamol avlod qo‘lidadir.

Hozirgi vaqtda giyohvandlik shakllanishining sabablari to‘g‘risida ko‘plab nazariyalar (fikrlar) mavjud. Ulardan eng ko‘p tarqalganlarini ko‘rib chiqamiz.

1. Degenerativ nazariyalar. Ularda giyohvandlik asosan “ayniyotgan” shaxslarga xos bo‘lgan nuqson shaklida ko‘riladi. Narkotiklarga eng ko‘p o‘rganish psixopatik, infantil yoki ipoxondrik-melanxolik, ba‘zan vegetativ-og‘riqli kompleksli (migren) shaxslarda uchraydi. Shuningdek, miyaning organik kasalliklarini boshidan o‘tkazgan, oligofreniya, tutqanoq bilan kasallanganlar unga tezda o‘rganadi. Jinoyat olamida giyohvandlarning ancha miqdori tubanlashgan elementlar va fohishalar orasida, ya‘ni biz delinkventlar deb belgilagan shaxslar orasida kuzatiladi. Narkotik moddalar juda qimmat turadi, shuning uchun ularni iste‘mol qilishga ruju qo‘yganlar ularni topish uchun har qanday usullarni izlashga majbur bo‘ladilar. Bir qator mualliflar giyohvandlikka moyillik nasldan naslga o‘tadi deb ko‘rsatadilar.

2. Biologik nazariyalar. Bolaning u yoki boshqa sabablar ta‘siri ostida rivojlanish jarayonida ma‘lum miya hosilalari, birinchi navbatda - kishining hissiyotiga javob beruvchi limbik tizimi shikastlanadi degan taxminlar mavjud. Bu shikastlanishlar juda nozik bo‘lib, chamasi, neyronlar (bosh miyasi hujayralari) o‘rtasida muloqot va aloqalar o‘rnatish darajasida, shuningdek neyronlarning o‘z tuzilishlari darajasida sodir bo‘ladi. Bosh miyaning to‘g‘ri rivojlanishi turli sabablar ta‘sirida: mexanik shikastlanishlar (miya chayqalishlari), yuqumli kasalliklar, ayniqsa virusli, turli-tuman zaharlanishlar, shu jumladan oziq-ovqatdan og‘ir zaharlanishlar natijasida, shuningdek ruhiy zarbalar natijasida buzilishi mumkin. Hayvonlarda o‘tkazilgan tajribalarda aniqlanishicha, bolalar ota-onasidan ajratib qo‘yilgan hollarda ular endorfinli retseptorlar faolligi ortadi, bu esa xavotirlik tuyg‘usi va notinch axloq yuzaga kelishiga olib keladi. Shubhasiz, inson bolalarida ham xuddi shu holat sodir bo‘ladi. Opiy ta‘siriga beriluvchan retseptorlarning yuqori faolligi narkotik

yoki alkogolning ortiq miqdori bilan muvozanatlashadi, bu esa suiiste'molchilik sababi bo'lib xizmat qiladi.

3. Psixodinamik nazariyalar. Geroin ta'siriga qaramlik va tegishli hayot tarzini kechirish mazkur nazariyalarda shaxsning "Men"ning sekinlashgan rivojlanishga moslashuvi deb ko'rib chiqiladi. Ruhiyat buzilishlarining xos shakllanishi uchun keskin davr separatsiya-individuallashish bosqichining rivojlanishi hisoblanadi.

"Men" - voqelik tamoyillariga muvofiq ravishda ongsiz intilishlar va uning istaklarini boshqargan holda hayot talablariga moslashish imkonini beruvchi ruhiy tuzilishdir. U butun hayot davomida uzluksiz ravishda, lekin bolalikda - tezroq, chaqaloqlikdan boshlab rivojlanib boradi.

Separatsiya - shaxs rivojlanishining boshlang'ich davri bo'lib, unda shaxsning o'zini tashqi dunyodan ajratib olishi sodir bo'ladi va atrofdagi obyektlar bilan faol o'zaro munosabatlar jarayoni boshlanadi.

"Me'yoridan ortiq - Men" - "Men"ga nisbatan sudya yoki sensor rolini o'ynovchi, axloqiy ong, o'zini-o'zi kuzatish va ideallar shakllanishiga javobgar bo'lgan ruhiy bosqich; ota-onalarning talablari va taqiqlari interiorizatsiyasi natijasida hosil bo'ladi.

Bu davrda shaxsiy qadr-qimmat tuyg'usi, ichki turtkilarni boshqarish va "me'yoridan ortiq Men" funksiyasi rivojlanadi. Agar bola ota-onasidan bir-biriga qarama-qarshi ko'rsatmalar olsa, unda uning axloqida noaniq cheklashlar va ahamiyatli zotlarga mutelik vujudga keladi. Agar kelgusida ular uning yonida bo'lmasa, bu jiddiy his-hayajonli yo'qotishga aylanadi. Bunday vaziyatda bolada aybdorlik tuyg'usi rivojlanadi, u unga nisbatan muhabbat tuyg'usi yo'qolishiga o'zini sababchi deb biladi. Natijada unda og'riqli ta'sirga ega bo'lgan ishonchsizlik, hech kimga keraksizlik va qoniqtirilmagan muhabbatga ehtiyoj tuyg'usi rivojlanadi. Bu vaqtda unda muhabbatga bog'lanib qolish va qo'llab-quvvatlashga bo'lgan ehtiyoj darhol sun'iy obyekt - narkotik yordamida qanoatlantirilishi mumkin.

Narkotiklar iste'mol qilishdan qiynalish ushbu ichki nizoni hal etish hisoblanadi. Bunday holda, giyohvand xuddi narkotikka qaram bo'lib qolgani kabi, unga hamroh bo'lgan azoblanishga ham qaram bo'lib qoladi. Giyohvand narkotik iste'mol qilishdan oldin ham, iste'mol qilganidan keyin ham - odamlardan unga bevosita yordam berishlarini so'rashga layoqatsiz bo'ladi. U o'zini rad etilishi qo'rquvidan himoya qiluvchi manipulyativ axloq vositasida vaziyatni nazorat qiladi. Bunday axloqning maqsadi istakni zudlik bilan qondirish hisoblanadi. Giyohvandlar kelajakka ishonmaydilar, ular uchun boshqalarga nisbatan ishonchsizlik, shuningdek o'ziga bo'lgan ishonchning umuman mavjud emasligi xosdir. Umume'tirof etilgan fikrlarga ko'ra, giyohvandlar hayot quvonchlarini qabul qilmaydilar, ular muvaffaqiyatdan qo'rqadilar, ularning axloqi destruktiv xulq-atvorda - asossiz tajovuzkorlik yoki suitsidal harakatlarda namoyon bo'ladi. Aslida esa ularning muvaffaqiyatdan qo'rqishi bu muvaffaqiyat uzoqqa cho'zilmasligi, qachondir tugashi va ular yana xuddi bolaligidagidek chidab bo'lmaydigan og'riq, ko'ngil qolishi va boshqa salbiy hissiyotlarni tuyishlari mumkinligi to'g'risidagi

qo'rquvga asoslangan bo'ladi. Shu bois, bu qo'rquvni yengish uchun giyohvand ongsiz ravishda o'z muvaffaqiyatini buzishga intiladi. Demak, giyohvandni yana boladek tobelikda bo'lishiga va majburiyatga ega bo'lmaslikka urinayotgan shaxs sifatida ko'rib chiqish mumkin. Ilk ehtiyojlarini darhol qondirish bilan tavsiflanuvchi bunday inqirozlar ota-onadan ajralish jarayonida ishonch va xavfsizlik muhiti mavjud bo'lmagan tashvishli erta bolalikning natijasi hisoblanadi. Shunday qilib, narkotiklarga qaramlikni qattiq hayajonda yuzaga kelgan og'riqni yengillashtirish va bir qancha vaqtga o'zini boshqarish va ishlash layoqatini oshirishga yo'naltirilgan adaptiv axloq sifatida ko'rib chiqish mumkin. Bir qator tadqiqotchilar, narkotiklar qabul qilish vaqtidagi eyforiya (ko'tarinki kayfiyat) holatini ta'riflashda uni shahvoniy tabiatga kiritadilar va libidonoz faoliyatining buzilishi ko'rinishidagi o'ziga xos farmakogenli orgazm sifatida baholaydilar. Demak, jinsiy munosabatlardan olinadigan lazzat farmakogen tabiatga ega bo'lgan lazzat ta'siri bilan almashtiriladi. Sevgi obyektlariga boshqa zaruriyat bo'lmaydi va giyohvand mazkur holatda o'zining benuqson ekanligini his qiladi, zero, u bilan boshqa hech narsa sodir bo'lmaydi. Lekin keyin farmakotimik krizis boshlanadi, undan chiqib ketishning esa uchta yo'li mavjud: 1) suitsid, bunda bemor uning quvonchi abadiy bo'ladi deb hisoblaydi; 2) vaqtinchalik remissiyaga qochish; 3) psixoz - ruhiy kasallikning boshlanishi.

4. Tizimli-yo'naltirilgan nazariyalar. Giyohvandilik bu yerda oilaviy yoki boshqa munosabatlar tizimida patologik (nuqsonli) muvozanat natijasi kabi ko'rib chiqiladi. Shaxsiy munosabatlarda giyohvand hamkoriga undan kuchliroq bo'lish imkoniyatini beradi. O'smir giyohvandlar uchun "uydan uzilish" muammosi xosdir. Bu yerda giyohvandlik soxta mustaqillik va soxta individuallashuvni qo'lga kiritish uchun xizmat qiladi. Bu ota-onalarning o'ta qat'iy g'amxo'r yoki aksincha, ularning to'liq befarq bo'lgan holatlarida sodir bo'ladi. Shunday qilib, ota-onalar tomonidan erta jarohatlanish bolani "salbiy bog'lanishi", "xo'rlanish vahimasi"ga olib keladi. Hatto, u ulg'ayganda ham, ota-onalari uning uchun avvalgidek ularga tobe bo'lgan va ulardan uzila olmaydigan o'ta ahamiyatli shaxslar bo'lib qoladi, yoxud o'zini inkor qilishgacha bo'lgan salbiy e'tibor va baholash obyekti hisoblanadi.

5. Ijtimoiy nazariyalar. Mazkur nazariyalar narkotiklarni suiste'mol qilishni jamiyatning disfunktsiyalanishi natijasi deb hisoblashadi. Mualliflarning fikricha, odamlar jamiyatdagi bosimdan qochish yoki ularning me'yorlariga qarshi norozilik belgisi sifatida narkotik iste'mol qiladilar. Ushbu nazariya ayrim tarafdorlarining ta'kidlashicha, birorta ham giyohvandni davolash ta'siri ostiga tushirib bo'lmaydi, chunki u jamiyatni disfunktsiyalovchi giyohvandlikning haqiqiy sababiga ta'sir ko'rsata olmaydi. Ularning ta'kidlashicha, davolash faqatgina o'z mohiyatiga ko'ra na kasal, na anomal bo'lgan odamlarni sharmanda qilishi mumkin. Bu nuqtai nazarni aksariyat amerikaliklar harbiy harakatlar vaqtida heroin iste'mol qilishga qiziqib qolgan Vyetnam urushi faxriylarining normal hayotga qaytishlari bilan hech qanday muammosiz uni iste'mol qilishdan voz kecha olganliklari holati bilan tasdiqlanadi.

Zamonaviy psixologiya narkotiklar iste'mol qilishning bir nechta sababiy darajalarini ajratadi.

Birinchi daraja - ongsiz bo'lib, tug'ilish vaqtidagi shikastlanishga aloqador bo'ladi. Tug'ilish vaqtidagi jarohat ruhiyatdagi salbiy jarayonlarning aksariyati uchun asos bo'ladi, chunki oddiy ongli harakatlar yo'li bilan ulardan qutulish imkoni bo'lmagani sababli, bu salbiy hissiyotli zararni inson o'z ichida olib yuradi. Bu darajada shaxsning boshlang'ich tuzilishi va narkotiklar hamda stimulyatorlarni iste'mol qilishning asosiy qo'zg'atuvchi sabablari hosil bo'ladi.

Ikkinchi daraja - intuitiv, tana xotirasiga asoslanadi. Bizning barcha salbiy hissiyotlarimiz tanamizda bukuvchi mushaklar va rostlovchi mushaklar o'rtasidagi harakatga turtki beruvchi mushaklar va uni ushlab turuvchi mushaklar o'rtasidagi kuchlanish ko'rinishida aks etadi. Bu kuchlanishni iroda kuchi yoki biron-bir shunga o'xshash kuch bilan yumshatish mumkin emas. Shu vaqtning o'zida, narkotiklar va stimulyatorlar, tanaga ta'sir ko'rsatgan va ong holatini o'zgartirgan holda shunday imkoniyatni beradi.

Uchinchi daraja - ongli, simptomni (alamatni) kuchaytirish shaklida. Qandaydir ichki muammoning hal bo'lishi uchun inson ongli ravishda go'yo uning barcha ko'rinishlarini kuchaytirgan holda o'zining oxirgi holatiga, bema'nilik darajasigacha yetkazishi mumkin. Bu holda, uning eng oxiriga yetish uchun vaziyatni ataylab keskinlashtirishda va muammo hal bo'ladi.

Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti giyohvandlikning (toksikomaniyaning) quyidagi diagnostik alomatlarini taklif etadi:

tabiiy yoki sintetik zaharli moddani takroriy ravishda qabul qilish natijasida giyohvandda uning o'zi va atrofida gilar uchun zarar va xavf tug'diruvchi davriy yoki surunkali zaharlanish holati yuzaga keladi;

o'sib borayotgan zaharga chidamlilik (va his-hayajonli samaraning pasayishi) tufayli giyohvand dozani oshirishga muhtoj bo'ladi;

u endi zaharni qabul qilishdan bosh tortish layoqatiga ega bo'lmaydi, chunki qabul qilishni to'xtatishda unda jismonan og'ir, ruhan chidab bo'lmaydigan holat yuzaga keladi.

Giyohvandlikda shaxsning psixologik va fiziologik o'zgarishlari. Lanjlik, passivlik, jizzakilik, irodasizlik, hissiyot o'zgaruvchanligi, xudbinlik, qiziqish doirasining torayishi, o'z qilmishlariga bo'lgan tanqidiy munosabatning pasayishi xosdir. Giyohvandning tashqi qiyofasi ham o'zgaradi: yuzi sarg'ish-zahil tus oladi, terisi quruqlashadi, ko'z qorachiq-lari ingichkalashadi, arterial qon bosimi pasayadi, jinsiy funk-siya o'cha boshlaydi, ich ketishlar yoki ich qotishlar yuz beradi. Yaqqol aks etgan giyohvandlikda qo'llar qaltirashi, sekinlashgan yoki tushunarsiz nutq kuzatiladi. Abstinensiyada xavotir, g'am-g'ussa, ba'zan suitsidal urinishlar, bo'g'inlar, belning tez-tez og'rishi, taxikardiya, nafas olish tezlashuvining, tana haroratining ko'tarilishi, qayt qilish, ich ketishi, titrash xosdir. Garchi giyohvandlikning o'tishi va bashorati, qoidaga ko'ra, alkogolizmga nisbatan jiddiyroq bo'lsada, uning yuzaga kelishining ko'plab shart-sharoitlari va shaxsni qiziqtiruvchi xususiyatlari giyohvandlik va alkogolizm uchun umumiy hisoblanadi. Giyohvandlikning

alkogolizmga nisbatan og'irligi (kamroq darajada) shaxsning moyillik xususiyatlariga va iste'mol qilinayotgan moddaning kimyoviy va farmakologik xossalriga (ko'proq darajada) uning fiziologik va ruhiy qaramlikni yuzaga keltirish layoqatiga bog'liq bo'ladi. Shunday qilib, giyohvandlikning mohiyati morfin, kokain, heroin kabi kuchli narkotiklar iste'mol qiluvchi shaxslar va stimulyatorlar, barbituratlar, kannabis va boshqalarni iste'mol qiluvchilarda bir xil bo'lmaydi. Giyohvandlikning og'irligi shuningdek, yosh va jinsga bog'liq. Narkotiklar va alkogol qabul qilish ko'pincha hayotiy ehtiyojlarga nisbatan o'rin bosuvchi rol o'ynaydi. Ularning yordami bilan individ kundalik g'am-tashvishlardan uzoqlashadi. Mazkur psixologik tadqiqotlar bo'yicha giyohvandlar va alkogoliklar o'zi haqida past fikrga egadirlar va o'zlariga ishonmaydilar. Doimo bo'lishi mumkin bo'lgan omadsizliklar yuzasidan xavotirda bo'lgan holda, tanqidni o'zlariga og'ir oladilar va doimiy maqtoqlar va rag'batlantirishlarga muhtojdirlar. Ko'pincha ular narkotiklar va alkogolni xavotirni bosish, salbiy tashvishlar yoki depressiyadan chalg'ish uchun iste'mol qiladilar. Giyohvandlik yuzaga kelishida oila alkogolizm rivojlanishiga nisbatan kamroq rol o'ynaydi. Shu bilan birga, er-xotinning biri giyohvand bo'lgan holda ikkinchisini giyohvandlikka jalb qilish hollari ham ko'p uchrab turadi. Alkogolizm - etilli alkogolga o'rganish va keyinchalik alkogol unga ruhiy va fiziologik jihatdan qaram bo'lib qolishdan, iborat bo'lib, somatik va ruhiy sog'liqni buzadi, boshqa odamlar bilan nizolarni keltirib chiqaradi, ijtimoiy va iqtisodiy holatning yomonlashuviga olib keladi.

Alkogolga o'rganib qolish holati mavjud bo'lib, ichuvchi odam ichimlik miqdorini nazorat qilish va hatto ichish to'g'ri kelmaydigan vaziyatlarda uni iste'mol qilishni vaqtincha to'xtatishga qodir bo'ladigan maishiy alkogolizm va yuqorida qayd etilgan imkoniyatlari yo'qoladigan surunkali alkogolizmga ajratiladi. Bunday hollarda alkogolga ishtiyoqlilik o'zgaradi va kerakli samaraga erishish uchun uning miqdorini sekin-asta oshirishga to'g'ri keladi. Keyinchalik chidamlilik pasayadi va alkogolning nisbatan kam miqdorida ham mastlik yuzaga keladi. Alkogolizmning quyidagi sotsiopsixologik mezonlari ajratiladi: subyekt ertalabdan alkogolli ichimlik ichib olmasa, ishni bajara olmaydi (aks holda unda abstinensiya ko'rinishlari rivojlanadi); u iste'mol qilinayotgan ichimliklar miqdorini boshqara olmaydi va tanaffuslar qilish qiyin bo'ladi yoki iloji bo'lmaydi; amnestik mastlik holatlari mavjud bo'ldi (alkogol o'z axloqi ustidan nazoratni yo'qotadi va kelgusida u haqda eslay olmaydi); va nihoyat, mastlik davrlari yuzaga kelsa, mast holda takroran huquqbuzarliklar sodir etsa, muntazam ravishda ishlash imkoniyati yo'qoladi va oilaviy munosabatlar buziladi. Ta'kidlash joizki, ushbu mezonlar giyohvandlar uchun ham xosdir.

Alkogolizmning psixologik tadqiqotlarida ilgari Freyd bolalik yoshida aniqlangan va keyinchalik saqlanib qolgan lablarning konstitutsional erotizmiga ega bo'lgan o'g'il bolalar ulg'ayganlarida ifodalangan ichish va chekishga bo'lgan istaklarini yaqqol namoyon qilishgan. Keyn Abraxam alkogolizm va shahvoniylik o'rtasidagi psixologik aloqa to'g'risidagi batafsil hisobotni taqdim qilgan. Uning fikricha, alkogolizm sublimatsiyaga

layoqatlilikni yemiradi. Natijada alkohol shaxsda yana erta siqib chiqarilgan bolalar shahvoniyligining eksgibitsionizm, sadizm, mazoxizm, inest va gomoseksualizm kabi ko'rinishlari namoyon bo'ladi. Abraxamning faraz qilishicha, ramziy mazmunda spirtli ichimlik iste'mol qilish alkoholikdagi shahvoniy faollikning o'zidir. Biroq, pirovard natijada alkoholizm jinsiy zaiflikka olib keladi, buning asosida rashk xom xayollari paydo bo'ladi. Paranoyya holatini tahlil qilib, Freyd alkoholli rashk gallyutsinatsiyasini mizojning latent besoqolbozligining ongsiz harakati deb tushuntiradi.

Ijtimoiy nazariya tarafdorlarining ta'kidlashicha, alkohol ijtimoiy muloqot jihatidan odamlar o'rtasida vositachi hisoblanadi va jamiyat bilan munosabatlarni aniqlashtirish uchun ichki vosita kabi qo'llaniladi. Haqiqatdan ham, bir tomondan, alkohol sotsium tomonidan ma'qullanmaydigan qilmishlar sodir etilishini yengillashtirgan holda ijtimoiy me'yorlar, yo'l-yo'riqlar va ta'qiqlarning ahamiyatini pasaytiradi, boshqa tomondan esa - ruhiy o'zini ajratish va xom xayollarni o'stirishga imkoniyat beradi. Shuning uchun, alkohol iste'mol qiluvchi odam, tashqaridan qaraganga nisbatan jamiyatga ancha kuchliroq bog'langan bo'ladi. Bunday holda, alkohol iste'mol qilish ko'tarilgan, hatto ortiqcha o'zini nazorat qilish, ichki ta'qiqlar va ruhiyatidagi ota o'rining ahamiyati bilan bog'liq bo'ladi. Bunday odamlar doimiy ravishda ularga ichidan bo'shanish imkonini bermay, o'zlarining tinch qo'ymayotgan ichki "kerak" va "mumkin emas"lari bilan munosabatlarni aniqlab boradilar. Ular uchun bu o'zini nazorat qilishdan hatto mastlik holatida ham "o'zini qo'lga olish"ga bo'lgan urinishlar bilan bir vaqtda undan qutulishga intilishga xosdir. Bir vaqtning o'zida alkohol aybdorlik tuyg'usi, depressiya, chiqib ketishga yo'l yo'qligini his qilish va jazo g'oyasi - bostirilgan jinsiy aloqaning ushbu zaruriy yo'ldoshlariga bog'liq bo'ladi. Mualliflarning fikricha, ong ostida ildiz otgan aybdorlik tuyg'usi tug'ilgan vaqtdagi jarohatga bevosita aloqador bo'lib, qandaydir aniq hayotiy holatlar natijasida kelib chiqqan hisoblanmaydi. Alkoholik uchun aybdorlik yukidan ozod bo'lish usullaridan biri uni biron-bir "jinoiyat" bilan, sun'iy ravishda hosil qilingan vaziyat bilan bog'lash hisoblanadi, bu esa ma'lum yengillikka olib keladi. "Jinoiyat" orqasidan "jazo" kelishi lozim va u ko'pincha alkohol ta'sirining jiddiy va ahamiyatli tarkibiy qismi hisoblanuvchi karaxtlik hisoblanadi. Dipsomaniya davrida alkoholni me'yoridan ortiq iste'mol qilish keskin fiziologik zo'riqishga bardosh berishga layoqatsizligi, psixologik jihatdan keskinlikni yumshatishga bo'lgan muhtojlik va shaxsning so'nggi stress holatlariga ichki chidamsizligiga bog'liq. Har qanday holatda alkohol chidab bo'lmaydigan ichki bosimdan qutulishga urinish bo'lib qoladi.

Shunday qilib, alkoholizm sabablari minimum darajada ikki omilni o'z ichiga oladi. Bir tomondan, shaxsning qiziqtiruvchi xususiyatlari - konformlilik, g'o'rlik, qaramlik, taqlid qilishga, distimiyaga moyillik. Distimiyaga - tushkun, g'amgin kayfiyat. Boshqa tomondan, jamiyatdagi ma'lum muhitida va asosan oilada alkohol iste'mol qilish an'anasi. Individning alkohol iste'mol qilishni boshlagan yoshi katta ahamiyatga egadir: yosh vaqtida ichishga odatlanishi va alkoholga qaram bo'lib qolish oson yuzaga keladi.

Shuningdek, etnik xususiyatlar ham ahamiyatga egadir, masalan, alkogolni ko'proq irlandiyaliklar, ruslar, kamroq xitoyliklar, yahudiylar iste'mol qilishi ma'lum. Erkaklar va ayollar alkogolizmining nisbati ilgari taxminan 15:1 ga teng bo'lgan bo'lsa, hozir - 5:1 ga teng. O'smirlikda ichayotganlar soni ko'payishi hisobiga alkogolizmning "yasharishi" an'analari qayd etilgan. Bu esa juda erta emansipatsiya, televideniye va kinoning ta'siri, alkogol ichimliklarga bo'lgan ruxsatga bog'liqdir. Demak, alkogolizm shakllanishida ijtimoiy sabablar ma'lum rol o'ynaydi.

Giyohvandlik va alkogolizm. Ijtimoiy sharoitlarni tadqiq qila borib, kim va qanday qilib narkotiklarni iste'mol qilishi haqida ko'plab narsalarni bilib olish mumkin. Tarixiy o'zgarishlar insonlarda yuzaga kelayotgan alkogolga qaramlik va uning oqibatlarini xarakteriga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Taxminan ikki yuz yil muqaddam odamlar o'simlik xom ashyosidan toza kimyoviy moddalar olishni o'rganib olishdi, bu esa kuchli va xavfli narkotiklar yaratilishiga olib keldi. XIX asrning ikkinchi yarmida teri ostiga inyeksiya yuborish uchun ignaning kashf etilishi giyohvandlarga organizmning tabiiy biologik himoya mexanizmlarini aldash imkonini yaratdi: ular narkotiklar juda sekin so'riladigan, ularning achchiq ta'mi esa jirkanish va yoqimsiz tuyg'ularni paydo qiluvchi oziq-ovqat yo'lini chetlab o'tgan holda narkotiklarni kiritishni boshladilar. XX asrda ko'plab sintetik narkotiklar yaratilishi bilan giyohvandlarning imkoniyatlari kengaydi, ularning soni ortdi. Lekin madaniy muhitning narkotikka qaramlikka ta'siri bu bilan cheklanmaydi. Shubhasiz vaqtning ko'p qismini ko'p ichadigan odamlar bilan o'tkazadigan kishilar ham spirtli ichimliklarni suiste'mol qiladigan bo'lib qolishadi. Ayrim etnik guruhlar alkogolizmga boshqalardan ko'ra ko'proq moyildirlar, bu esa, chamasi, avloddan-avlodga o'tuvchi spirtli ichimlik iste'mol qilish an'anasi bilan bog'liq. Narkotiklarni iste'mol qilish ustidan jamiyat nazoratining susayishi narkotikka qaramlik sonining ko'payishiga sababchi bo'ladi. Agar narkotik iste'mol qilish an'anasiga ega bo'lmagan va uning kishiga ta'siri oqibatlariga tayyor bo'lmagan madaniy muhitda paydo bo'lsa, unga qaramlik epidemiya kabi ommaviy tus olishi mumkin. Amerikalik hindu qabilalari alkogol bilan tanishgan vaqtda shunday voqealar sodir bo'lgan. Zamonaviy industrial jamiyatda giyohvandlikning yuqori darajada ekanligi sabablaridan biri narkotik moddalarni iste'mol qilishni tartibga soluvchi belgilangan qoidalarning mavjud emasligi bo'lishi mumkin.

O'zini-o'zi yemiruvchi axloqning eng keskin shakli o'zini-o'zi asrash yoki hayotini asrash instinktining buzilishida namoyon bo'ladi. Bu instinkt hayvonot olami, shu jumladan insoniyat turmushida muhim rol o'ynaydi, chunki uning ta'siri tirik organizm faoliyatining asosiy stimullari – "jazo", "lazzat" stimullariga asoslangan. Shuning uchun uning buzilishi gomeostaz - hayotiy muhim funksiyalarni ta'minlash va muvozanatlash kompleksining buzilishi bilan bog'liq.

Haqiqatdan ham, garchi ular hayvonot olamida odamlardagiga nisbatan kamroq uchrasada, o'zini-o'zini o'ldirish holatlarini hayvonlarda, masalan, o'zini-o'zi o'ldiruvchi kitlarda ham kuzatish mumkin. Jonivorlar ko'pincha

sherigini yo‘qotish, erkinlikdan mahrum bo‘lish va hatto egasini yo‘qotish oqibatida yuzaga kelgan og‘ir hissiy holatlarda o‘zini-o‘zi o‘ldirishga urinadilar. Bu ambivalent munosabatlar bir qator badiiy asarlarda o‘z aksini topgan. Shuning uchun, kishining o‘zini-o‘zi o‘ldirishi muammosi shuningdek, ratsional - ongli va irratsional - ichki his bilan sezish bilimlarining nisbatiga bog‘liq. Bu jihatdan kishi uchun o‘zini-o‘zi o‘ldirish vaqtinchalik chora hisoblanmaydi. Axir hech narsani hech narsaga almashtirib bo‘lmaydi.

Ichkilikbozlik haqida

“Ichkiliqbozlik bartaraf etish choralari to‘g‘risidagi” qaror har bir ichkiliqbozlikka qarshi qaratilgan ishni tubdan qayta ko‘rish har tomonlama asoslandi. Tashkiliy, ma‘muriy-huquqiy va tarbiyaviy tadbirlarni majmuini ishlab chiqarish va amalga oshirish hushyorlikni turmush tarzi sifatida targ‘ib etishning boshlanishi bo‘ldi. O‘quvchi yoshlarni ichkilikbozlikka qarshi tarbiyalash hushyorlik uchun kurashda eng muhim yo‘nalishlardan biridir. Ta‘lim muassasalarida ichkilikbozlikka qarshi va psixigigienik tarbiyani takomillashtirish yuzasidan metodik “tavsiyanomalari”da shu maqsadda quyidagilar taklif yetiladi.

Oliy o‘quv yurtlari talabalarida yangi avlodlarni ichkilikbozlikka jalb etish jarayonini tuhtatish zarurligini, tushunishni, ichki e‘tiqodni, o‘quvchilarning ongiga va xulq-atvoriga ahloqiy ta‘sir ko‘rsatish qobiliyatini tarbiyalab, ularning metodik tayyorligini ta‘minlash:

Ichkilikbozlikka qarshi qaratilgan ishga bu har bir pedagogik bugin:

boshlangich sinflar o‘qituvchilari, fan o‘qituvchilari, sinf rahbarlari o‘quvchilari uchun maktablar, boshqa o‘quv yurtlari jamoalarini jalb etish.

Har bir oilada bolalarni tarbiyalash uchun qulay sharoitlarni yaratishga erishib oila va maktabni mustahkamlash ittifoqini yo‘lga quyish: barcha ta‘sir choralari ko‘rib, ichuvchi ota-onalarga qarshi murosasiz kurash olib borish.

O‘quv yurtlarida ham, turar joylarda ham o‘quvchi yoshlarning bo‘sh vaqtni qiziqarli va foydali o‘tkazish ko‘nikmalarini singdirish.

Shuningdek, o‘quvchilarga “Bezorilik manbalari” mavzuida bezorilikni keltirib chiqaruvchi sabablarni (spirtli ichimliklarni suiste‘mol qilish), shuningdek bunday hodisalarga qarshi kurash yo‘llarini aniqlab olish zarur. Bezorilar odamlarning sha‘ni, salomatligi, qadr-qimmatiga suiqasd, ularga qarshi kurash faqat jamiyatning emas, shu bilan birga har bir fuqaroning zarur vazifasidir. Shuningdek, o‘quvchilar spirtli ichimliklarga qarshi muammoga doir asosiy bilimlarni egallashlari kerak. “Spirtli ichimliklar va oila” mavzusini muhokama qilib, bunda ichkilikbozlik va oilaviy hayotning bir-biriga e‘tiborni qaratish, oila byudjeti, bolalar tarbiyasi, er-xotin munosabatlari va hokazolar uchun ichkilikbozlikning oqibatlarini tahlil etish lozim. Maktabda sinfdan tashqari mashgulotlardan ichkilikbozlikka qarshi ishlarning kitobxonlar konferensiyalari, savol-javob kechalari, bahslar, maxsus varaqalar chiqarish, yuqori sinf o‘quvchilarini spirtli ichimliklarga qarshi targ‘ibotga jalb etish, ilmiy ommabop va badiiy filmlarni ko‘rish va muhokama qilish, ichkilikbozlikka moyillik doirasida o‘smirlar bilan yakka tartibda ish olib

borish kabi ko'pgina boshqa shakllar bor. Maktablarda o'quvchilarni spirtli ichimliklarga qarshi tarbiyalash kengashlari, yoshlar o'rtasida ichkilikbozlik, huquq-tartibotni buzishning oldini olish yo'zasidan barcha manfaatdor tashkilotlarning kuch-g'ayratini muvofiqlashtiruvchi markazlar tuzish lozim. Maktab va ota-onalar oldida katta aniq vazifa - o'quvchi hayotdan har qanday miqdorda spirtli ichimlik ichishni istisno etish, uning nikotinga o'rganib qolishiga yo'l qo'ymaslik vazifasi quyilgan. N.Ya.Konit va Ye.S.Skvorsovaning ma'lumotlariga qaraganda, spirtli ichimlikka eng jadal oshno bo'lish o'g'il bolalarda 10-14 yoshda, qiz bolalarda 15-16 yoshda ro'y beradi. Tarkib topgan vaziyatni oila o'zgartirish mumkin, chunki u bolalarning tarbiyalashda hal qiluvchi o'rin tutadi. Buning uchun maktabning spirtli ichimliklarga qarshi ishi ota-onalarga buni tushuntirishdan iborat edi va shundan boshlanishi kerak. Ota-onalar yig'ilishlaridan birida bolalarni oilada spirtli ichimliklarga qarshi tarbiyalashning ahvolini muhokama qilishi kerak. O'qituvchi yoki vrachning ma'ruzasida spirtli ichimliklarga oshno bo'lishning halokatli oqibatlarini haqida ota-onalarni ogohlantiribgina qolmay, kattalar o'rtasida ham hushyor turmush tarzini joriy etishga ko'maklashuvi asosli tavsiyanomalar ham berish kerak. Oilada ahloqiy tarbiyani takomillashtirish zarur bo'lib, u ichkilikbozlikka qarshi ta'lim va tarbiya bilan chambarchas bog'liqdir. O'quvchilarda zararli odatlar va ularning noto'g'ri hatti-harakatlarining oldini olish uchun ruhiy kasallik bilan bog'liq tabaqalashtirilgan pedagogik qarovsizlik diagnostikasi o'tkazib borishning katta ahamiyati bor. Bu masalalar vrach vakolatiga kiradi, lekin o'qituvchi o'quvchilarda zararli odatlarning, xulq-atvor chetga chiqishning shakllanishiga yo'l qo'ymaslik, muhtojlarni o'z vaqtida mutaxassisga maslahatga yuborish uchun bu narsalarni bilishi kerak. O'qituvchilar maktab vrachlari bilan hamkorlikda sanitariya ta'limi ishlarni o'tkazish, ruhiy zo'riqish va zararli odatlarning oldini olish uchun maktabda autogen mashqi mashg'ulotlarini o'tkazish juda katta samara beradi. Shuningdek, maktab faollari balog'atga yetmagan yoshlar ishlari inspeksiyasi hodimlari bilan kelishilgan holda "Ko'cha", "O'smir", kabi turli operatsiyalar, ashaddiy dars qoldiruvchilar, spirtli ichimliklarni ichish bilan shug'ullanuvchilarni aniqlash yo'zasidan reydlar o'tkaziladi. O'quvchilar spirtli ichimliklarga qarshi muammoga doir asosiy bilimlarni egallashlari kerak. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar doirasida "Hushyorlik", "Spirtli ichimliklar va turli mamlakatlarda ichkilikbozlikka qarshi kurash choralari. "Spirtli ichimliklar va bolalar tarbiyasi", "Spirtli ichimliklarsiz bayramlar va rasm-rusumlar". Bunda o'quvchilar, o'qituvchilar turli mutaxassislarni ma'ruzachi qilib tayinlab, mashg'ulotlarni bahs keng fikr almashuv tarzida o'tkazish mumkin. Hamda bu holni oldini olish uchun kurash klublari va jamiyatlarini tashkil etish.

Umumta'lim maktablarning o'quv-tarbiyaviy ish rejalarida shu masalaning aks etishi va doimiy nazorat ostiga olinishi, o'quvchi-yoshlarni madaniy tadbirlarga keng jalb qilishning samarali yo'llarini qo'llash maktab, mahalla, oila hamkorligidan keng foydalanib ularni bu ishga jalb qilish lozimdir. Umumta'lim maktablarda ichkilik zararli to'g'risida yozma ishlar olinishi,

o'quvchi va o'qituvchilar orasida davra suhbatlari, seminarlar o'tkazilishi, kutubhonalarda ichkilik oqibatlarini to'g'risida plakatlar, ko'rgazmali stendlar, burchaklar tashkil yetilishi maqsadga muvofikdir. Ta'lim maqsadlarida ichkilikka "moyil" bo'lgan o'quvchi-yoshlarni aniqlash, ularni maktab ichki nazorati hisobga olish ishlari maktab pedagogik jamoasi, maktab psixologining va ota-onalarning o'zaro hamkorligidagi ishi bo'lmog'i lozim. Sinf rahbarining tarbiyaviy faoliyatida o'quvchilarning xarakteridagi o'zgarishlari qiziqishlariga alohida e'tibor berishlari va befarq bo'lmasliklari alohida e'tibor berishlari va befarq bo'lmasliklari alohida o'rin tutadi.

Hayot yo'lining ko'pgina qismini bosib o'tgan kattalarning, keksalarning pand-nasihati o'g'itlarini hamma yoshlar ham qabul qilavermaydilar. Ba'zan yoshlarga katta yoshli kishilar salbiy ta'sir ko'rsatadilar, ularning iltifotiga berilib: "Kel, endi mana shu bir ho'plam narsani qaytarma, katta yigit bo'lib olding-ku, ma, ol, deb" qistashlariga, ularning erkalashlariga uchib, yoki tarbiyasiz tengdoshlariga taqlid qilib, bir ho'plab, keyingi safar ozgina ko'proq, asta-sekin doim iste'mol qilish odat tusiga kirib qoladi. Shu bilan bola ichishga, chekishga ruju qo'ya boshlaydi va buning oqibati juda salbiy bo'ladi. Nima uchun ichadilar degan hakli savol hammani qiynasa kerak. Gap shundaki, odatda ichuvchilar bu illatlarni dastlab hali sog'lik-salomatlikni kam uylaydigan kuch-quvvatga to'lgan, to'lib kelayotgan o'smirlik davrida ya'ni balog'at yoshida o'rganadilar. Ammo yoshi o'tib borgan sari bu illat inson salomatligini anglab yetadilar. Buning uchun bola yoshligidan yahshi tarbiyalangan bo'lishi lozim. Bola avvalo tarbiyani uyda ota-onalar bola tarbiyasi bilan doim shug'ullanishlari, kun davomida nimalar bilan band bo'lganligi kimlar bilan do'stlashganini doimo nazorat qilib borishlari shart. Bolaga haddan tashqari e'tiborsizlik ham, haddan tashqari e'tibor berish ham yomon e'tiqodlarga olib boradi.

1. Addiktiv xulq nima?

- A) Ijtimoiy moslashgan xulq
 - B) Ruhiy holatni o'zgartirish orqali voqelikdan qochishga yo'naltirilgan deviant xulq
 - C) Axloqiy yetuklik
 - D) Normal ehtiyoj
- To'g'ri javob: **B**

2. "Addiction" so'zi qanday ma'noni anglatadi?

- A) Ozodlik
 - B) Bog'liqlik, halokatli odat
 - C) Mustaqillik
 - D) Nazorat
- To'g'ri javob: **B**

3. Jismoniy tobelik nimani anglatadi?

- A) Faqat psixologik ehtiyoj

- B) Fiziologik ehtiyoj va organizm darajasidagi bog‘liqlik
 - C) Ijtimoiy ehtiyoj
 - D) Axloqiy tanlov
- To‘g‘ri javob: **B**

4. Ruhiy (psixologik) tobelik nima bilan bog‘liq?

- A) Tana ehtiyojlari bilan
 - B) Psixik ehtiyoj va emotsional bog‘liqlik bilan
 - C) Iqtisodiy ehtiyoj bilan
 - D) Huquqiy ehtiyoj bilan
- To‘g‘ri javob: **B**

5. Addiktiv xulqda vosita nimaga aylanadi?

- A) Nazoratga
 - B) Vosita bo‘lib qoladi
 - C) Maqsadga
 - D) Himoyaga
- To‘g‘ri javob: **C**

6. Kimyoviy addiktsiyaga qaysi biri kiradi?

- A) Internet
 - B) Sport
 - C) Narkotik moddalar
 - D) Ishga berilish
- To‘g‘ri javob: **C**

7. Nokimyoviy addiktsiyaga misol qaysi?

- A) Alkogolizm
 - B) Narkomaniya
 - C) O‘yin (gembling) qaramligi
 - D) Dori qaramligi
- To‘g‘ri javob: **C**

8. Gedonik komponent nimani anglatadi?

- A) Azoblanish ehtiyoji
 - B) Lazzatlanishga yo‘naltirilgan ehtiyoj
 - C) Nazorat ehtiyoji
 - D) Ijtimoiy moslashuv
- To‘g‘ri javob: **B**

9. Addiktiv xulqning asosiy psixologik oqibati qaysi?

- A) Ijtimoiy faollik oshishi
 - B) Shaxslararo munosabatlarning yemirilishi
 - C) Moslashuv kuchayishi
 - D) Irodaning mustahkamlanishi
- To‘g‘ri javob: **B**

10. Addiktiv xulq profilaktikasining asosiy yo‘nalishi qaysi?

- A) Jazolash
- B) Izolyatsiya
- C) Psixologik qo‘llab-quvvatlash va rehabilitatsiya
- D) E’tiborsizlik

To‘g‘ri javob: **C**

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati

1. Karimov I.A. Bosh maqsadimiz - keng ko‘lamli islohotlar va modernizatsiya yo‘lini qat‘iyat bilan davom ettirish. - Toshkent: O‘zbekiston, 2013. - 64 b.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni demokratik yangilash va modernizatsiya qilishga qaratilgan taraqqiyot yo‘limizni qat‘iyat bilan davom ettirish – bosh maqsadimizdir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 22 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma‘ruza. 2014 yil 6 dekabr. – T.: “O‘zbekiston”, 2014. - 76 b.

Reja

1. Suitsidal axloq tushunchasi
2. Suitsidal xulq-atvor nazariyalari
3. Suitsidal xulq-atvor tipologiyasi
4. Voyaga yetmaganlar o‘rtasida suitsid

Tayanch tushunchalar: Suitsidal xulq-atvor nazariyasi. E.Dyurkgeym “O‘z-o‘zini o‘ldirish” nazariyasi asoschisi sifatida. Voyaga yetmaganlar o‘rtasida o‘z joniga qasd qilishning nazariy sabablari, mavjud muammolari. O‘z joniga qasd qilishning profilaktikasi. O‘z joniga qasd qilishni tadqiq qilishda psixologik yo‘nalish. Suitsidal xulq-atvorning psixodiagnostikasi.

Suitsidal axloq tushunchasi va tipologiyasi

O‘z joniga qasd qilish va o‘z joniga qasd qilishga urinish kishilik jamiyatida qadimdan mavjud bo‘lib, bu muammoga turli davrlarda turlicha munosabat bildiriladi. O‘z joniga qasd qilish ayrim mamlakatlarda qoralangan bo‘lsa, ayrimlarida esa mardlik, jasurlik, sevgi muhabbatga sadoqatlik ramzi sifatida ulug‘langan. Qadimgi Hindiston, Xitoy va Yaponiyada o‘z joniga qasd qilish ijtimoiy, avvaldan belgilab qo‘yilgan majburiy harakatga ega bo‘lgan voqea – hodisa deb karalgan bo‘lsa, islom mamlakatlarida bu hodisa qoralanadi. Qadimgi Rimda ham o‘z joniga qasd qilishga nisbatan salbiy munosabatda bo‘lishgan. Hindistonda eri olamdan o‘tgan ayollar jamoa nafratiga uchramaslik uchun o‘zini-o‘zi o‘ldirishga mahkum bo‘lgan.

Qadimda ayrim mamlakatlarda o‘z joniga qasd qilish o‘z shaxsi qadrining yerga urilishi va o‘zgalar haqoratiga nisbatan “isyon” sifatida ifodalanib, uni qasdlashga kishisi ko‘z o‘ngida sodir etishga harakat qilingan. O‘z joniga qasd qiluvchi kishining bunday hatti-harakati o‘zgalar tomonidan mardlik, jasurlik belgisi sifatida qabul qilinib, ularni mardlikda, maqtashib ko‘klarga ko‘tarishgan. Bunday odatlar bugungi kunda ham ayrim mamlakatlarda saqlanib qolgan. Masalan, Afrikaning ayrim qabilalarida qabila odatiga ko‘ra shaxsi haqoratlangan qadr qimmatini yerga urilgan kishi daraxtning eng tepasiga chiqib mardligini namoyish qilish maqsadida boshi bilan o‘zini yerga tashlash odati mavjuddir.

O‘z joniga qasd qilish hodisasi diniy ilmlar tomonidan ham o‘rganilgan bo‘lib, u barcha dinlarda qoralanadi. Xususan, islom dinida bu hodisaga nisbatan salbiy munosabat bildirilib jumladan “Hadis” to‘plamlarida ta’kidlanishicha: - “Bir kishi o‘zini-o‘zi jarohatlab o‘ldirdi, shunda Olloh – taolo “bandam mendan ilgari o‘z jonini o‘zi oldi, uni men jannatdan mahrum qilaman” deyiladi”.

O‘z joniga qasd qilish hodisasini ilmiy jihatdan tadqiq qilishga XIX asrning XX asrning boshlaridan boshlab kirishila boshlandi. Bunga birinchidan, butunlay dunyo miqyosida o‘z joniga qasd qilish hodisasining ortib borayotganligi sabab bo‘lgan bo‘lsa, ikkinchidan suitsid muammosini

o'rganishga bag'ishlangan qator ilmiy tadqiqotlarning yuzaga kelishi bu muammoni har tomonlama o'rganishga turtki bo'ldi.

Asrimizning boshlarigacha bo'lgan davrda o'z joniga qasd qilish hodisasini o'rganish bir qancha yo'nalishlar bo'yicha olib borilgan bo'lib, bu yo'nalishlarning deyarli barchasi suitsidni tushuntirishda bir yoqlamalikka asoslangan nazariyalarni o'rtaga tashlaydi. Masalan, suitsidni o'rganishning sotsiologik yo'nalishdagi nazariyasi namoyondalari (asoschisi E.Dyurkgeym) o'z joniga qasd qilish xulqi faqatgina ijtimoiy muhit ta'siri natijasida yuzaga keladi deb hisoblab, suitsidial xulqning keltirib chiqaruvchi boshqa (psixologik, patologik, biologik) omillarni ko'ra bilmaydilar. Bu yo'nalishning asoschisi hisoblangan E.Dyurkgeym o'zining 1897 yilda chop etilgan "O'zini-o'zi o'ldirish" nomli asarida "O'z joniga qasd qilish psixik yoki organik kasalliklar natijasida bo'lmay, balki shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarining izdan chiqishi yoki buzilishi mahsulidir"; - deb ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra suitsidni yuzaga keltiruvchi va sabablarni shaxsning ruhiy va individual psixologik xususiyatlaridan emas balkim, jamiyatdan, undagi ijtimoiy muhitdan izlash kerakdir. Uning ta'kidlashicha o'z joniga qasd qilish ijtimoiy hodisa bo'lib, uning miqdori har bir jamiyatda individga ta'sir qiluvchi "jamo" kuchi bilan boshqariladi va bu kuchning faolligi jamiyatda amal qilnadigan institutlar (oila, davlat, partiya va boshq.) tili bilan belgilanadi. Ya'ni suitsid ko'lami ijtimoiy tizimning "noinsoniy" strukturasi bilan bog'liqdir.

Rossiyada suitsidni tadqiq qilishning sotsiologik yo'nalishi bo'yicha qator ilmiy izlanishlar olib borildi. Jumladan, M.N.Fenomenov o'z tadqiqotlarida suitsidial urinish sabablarini E.Dyurkgeym ta'kidlaganidek, "ijtimoiy institutlardan emas balki, mamlakatda hukm surayotgan ichki nosog'lom muhit va insoniy munosabatlar nosog'lomligidan izlash o'rinlidir deb ko'rsatadi. Ijtimoiy inqiroz deydi u, eski hayot tarzining yaratilishiga imkoniyat tug'diradi". Bu o'rin almashish insonlar jamoasiga ham tegishli bo'lib, keksalar o'rniga yangi avlodning kelishini taminlaydi". Bu davr oralig'ida deydi Fenomenov, - "suitsid ba'zan ko'payishi, ba'zan esa kamayishi mumkin". M.N.Fenomenov fikrlarini tahlil qilib ko'radigan bo'lsak muallif, suitsid bir tomondan tabiiy hodisa bo'lsa, ikkinchi tomondan shaxsning individual psixologik xususiyatlari, ruhiy kechinmalari va ijtimoiy muhit o'zgarishlarini insonlar tomonidan ruhiy qabul qilinishiga, ya'ni ijtimoiy muhit voqea – hodisalariga bog'liqdir degan fikrni ilgari surganligining guvohi bo'lamiz.

Suitsidni o'rganishning sotsiologik yo'nalishi tarafdorlari garchand suitsidni tushuntirishda bir yoqlamalikka berilgan bo'lsalarda biroq, suitsidni tahlil qilish va uning oldini olish borasida qator qimmatli fikr va mulohazalarni ilgari suradilar. Xususan, bu yo'nalishning asoschisi E.Dyurkgeym o'zigacha bo'lgan davrdagi suitsid muammosiga bag'ishlangan barcha nazariy va amaliy tadqiqotlarni bir tizimga solib, suitsid muammosiga ilmiy ta'rif berishga harakat qiladi. E.Dyurkgeymning "suitsid ijtimoiy hodisa bo'lib, hayotdan ketishga qaratilgan, anglanilgan, qasddan qilingan hatti-harakatlar" degan

tushunchasi o‘z davrida suitsid ruhiy nosog‘lomlik mahsulidir degan ta’limotga qattiq zarba beradi. Biroq, E.Dyurkgeym qarashlarida suitsidning talqin qilishda ijtimoiy ustunlik qilganligi tufayli uni bir yoqlamalilikka ayblashadilar.

Suitsidni huquqiy tadqiq qilish borasida ham qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan bo‘lib, ularda suitsidni xuquqiy jihatdan talqin qilishga harakat qilinadi. Suitsidni huquqiy jihatdan tadqiq qilishga bag‘ishlangan tadqiqotlar orasida M.N.Gernet ilmiy izlanishlarini alohida ta’kidlash o‘rinlidir. Muallifning ko‘p yillik kuzatishlarini o‘z ichiga olgan “Moralnaya statistik” (ahloqiy statistika) nomli asari bu sohadagi dastlabki yirik asarlaridan biri sifatida maydonga keldi. Shuningdek, N.I.Zagorodnikov suitsidni jinsiy javobgarlikka tortish nuqtai nazaridan tadqiq qilib, suitsid bira to‘la ikki jinoyatni – qastdan qilinganlar og‘ir tan jarohati yetkazish va ehtiyotsizlik tufayli sodir etilgan o‘limni keltirib chiqaradi deb ko‘rsatadi.

Suitsidni huquqiy va ijtimoiy jihatdan tadqiq qilish borasida A.F.Koni tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. U o‘z davrida suitsidial urinishni nisbatan to‘g‘ri yoritib berishga harakat qilgan tadqiqotchilardan hisoblanadi. A.F.Koni suitsidal xulqning yuzaga kelishidagi bosh sabablaridan biri rus jamiyatidagi ijtimoiy ideallarning yo‘qligidir deb hisoblaydi. U suitsidal xulqni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy muhitning yetakchiligi haqida to‘xtalib, suitsidning amalga oshirilishida ijtimoiy muhitdagi munosabatlarning izdan chiqishi, suitsident shaxs psixologiyasi va individual psixologik xususiyatlarining ham ta’siri katta deb ko‘rsatadi.

Suitsidni tadqiq qilishning psixiatrik yo‘nalish bo‘yicha ham qator tadqiqot ishlari olib borilgan bo‘lib, ularda suitsidni ruhiy sog‘lomlik va nosog‘lomlik holatlarga bog‘liqligi o‘rganiladi. Bu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni tahlil qilib ko‘radigan bo‘lsak, suitsidni psixiatrik jihatdan tadqiq qilish ishlari ikki oqimga bo‘linganligining guvohi bo‘lamiz. R.Gyubner, F.V.Ribakov va Ye.Esgurov kabilar suitsid shaxsning ruhiy nosog‘lomlik holatiga bog‘liq bo‘lgan hodisa bo‘lib, u shaxsning patologik strukturasi bog‘liqdir deb ko‘rsatishsa, I.P.Lebedev, S.S.Korsakov, I.A.Sikorskiy, M.N.Fenomenov, G.I.Gordon kabi tadqiqotchilar esa suitsidal xulq nafaqat ruhiy nosog‘lomlik mahsuli, balki ruhiy sog‘lom kishilarga ham ta’luqli bo‘lgan hodisalar deb ta’kidlashadi. Xususan, M.N.Gordonni yozishicha - “biz aminmizki, suitsid nafaqat ruhiy nosog‘lom kishilarda, balkim emotsiya va shaxs sifatleri mutloq sog‘lom bo‘lgan kishilarda ham sodir etilishi mumkin». Shuningdek, I.A.Sikorskiy ham o‘z davrida suitsid ruhiy nosog‘lomlik natijasidir degan tushuncha qat’iy qarshi chiqib, bu nazariy bir yoqlama yondoshilgan, chuqur o‘ylanilmagan va tahlil qilinmagan nazariyadir deb ko‘rsatadi. U o‘zining “Osnovi teoriticheskoy i klinicheskoy psixiatrii” (Nazariy va klinik psixiatriya asoslari) nomli asarida suitsidni “ruhiy o‘zgaruvchanlik” ma’nosida ifodalab, suitsidal xulq nisbatan keng tushuncha bo‘lib, bir tomondan sog‘lom tana va qalbga, ikkinchi tomondan ruhiy nosog‘lom kishilarga ham taaluqli bo‘lgan tushunchadir deb ta’kidlaydi.

Suitsidni o'rganishning psixanalitik nazariyasi ham mavjud bo'lib, bu nazariyaga ko'ra suitsidal urinish individual psixologik xususiyatga ega bo'lmagan hodisa deb qaraladi. Suitsidni o'rganishning psixanalitik nazariyasi tarafdorlari va asoschilaridan biri bo'lgan Z.Freyd suitsid shaxsning agressiv (boshqaga qaratilgan tajovuzkorlik) va avtoagressiv (o'ziga qaratilgan tajovuzkorlik) holatlaridagi o'lim instiktining namoyon bo'lishidir deb ko'rsatadi. Z.Freyd barcha tirik organizmlar o'zining birinchi noorganik mavjudligiga qaytish uchun suitsidni psixologik akt sifatida tanlaydi deb uqtiradi. Z.Freydning bu singari qarashlari o'zining bir yoqlamaligi va ilmiy asoslanmaganligi tufayli keng ilmiy jamoatchilik o'rtasida o'z o'rnini topa olmaydi. Ayniqsa, uning suitsid avtoagressiv holatning agressiv instiktlariga aylanishini natijasida yuzaga keladigan hodisadir degan tushunchasi va suitsidal xulqning yuzaga kelishida irsiy va psixologik omillarni birlamchi deb hisoblashadi, hamda suitsidni tadqiq qilishni faqat psixologik metodlar hal qilishi lozimdir degan fikrlarning tadqiqotchilar o'rtasida katta tortishuvga sabab bo'ladi va tanqidga uchraydi.

Suitsidni psixologik jihatdan tadqiq qilishga bag'ishlangan tadqiqotlarni tahlil qilib ko'radigan bo'lsak, ulardan affektiv holatlarning suitsidga ta'siri, shaxs xulq atvoridagi o'zgarishlar, ruhiy tushkunlik va ruhiy kechinmalarining suitsidal xulqning kelib chiqishi o'rni kabilar tahlil qilinganligining guvohi bo'lamiz. Suitsidni psixologik jihatdan tadqiq qilish yuzasidan qator tadqiqotchilar samarali ilmiy izlanishlar olib borishdi. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlarda suitsidal xulqning kelib chiqishiga shaxsning individual psixologik va mijoz turlarining ta'siri hamda suitsidning psixologik ma'nosi kabilar o'rganildi. Biroq, suitsidni o'rganishning boshqa nazariyalari singari psixologik nazariya tarafdorlari ham suitsidni tushuntirishda bir yoqlamalikka berilganliklari kuzatiladi. Natijada suitsidning psixologik ma'nosini aniqlash va psixologik asoslashda qator noaniqliklarga yo'l qo'yadilar. Xususan, ular suitsidal xulqning psixologik mexanizmlarni izohlashga harakat qilsalarda, biroq suitsidal xulqning ruhiyat sog'lomlik va nosog'lomlik holatlariga bog'liqligi masalasini tahlil qilishda chalkashliklarga yo'l qo'yadilar.

G.I.Gordonning "Sovremennie samoubiystva" (Zamonaviy o'z-o'zini o'ldirish) nomli asari suitsidni psixologik jihatdan tahlil qilishga bag'ishlangan yirik asarlardan biri bo'lib hisoblanadi. Muallif o'zining ushbu asarida suitsidal xulqni keltirib chiqaruvchi sabablarni nafaqat tashqi muhitda yuz berayotgan nizoli vaziyatlardan balki, sub'ektning ichki ruhiy kechinmalaridan, kayfiyatidan izlash o'rindir, deb uqtiradi. Uning fikriga ko'ra sil kasalligiga chalingan bemor kasallik belgilarini namoyon qilgani singari, o'z joniga qasd qiluvchi kishi ham o'z joniga qasd qilish belgilarini oldindan namoyon qiladi. Yashashning qizig'i, lazzati va kelajakka nisbatan bo'lgan umidning so'nishi individda ta'msiz ovqat kishiga qanday bemaza ta'm bersa, yashashning har bir kuni ham unga shunday maza beradi va seziladi, deb ko'rsatadi. Ammo G.I.Gordon yashashdan, hayotdan ko'ngli so'vishlikni insonning ichki ruhiy xastaligiga bog'lamasdan balki, faqat tashqi muhitda yuz berayotgan hodisalarga insonning haddan tashqari kuch-quvvat sarflashiga taqaydi.

Hayotdagi to‘qnashuvlar va talablarning ortib borishi hamda yashashning qiyinlashuvi kishiga hayotga bo‘lgan qiziqishni so‘ndiradi deydi. U jamiyatdagi mavjud mikroijtimoiy nizolarning suitsidli xulqning yuzaga kelishiga ta’siri masalasini inkor etadi. Bu bilan u suitsidni tadqiq qilishdagi o‘sha davrda kun surgan bir yoqlamalik yondashuvga ergashib ketadi va suitsidial urinishni tushuntirishda noaniqlarga yo‘l qo‘yadi. Xullas, suitsidni tadqiq qilishning psixologik nazariyasi ham o‘z davri ilmiy dunyo qarashi bilan hamoxang xolda kechib, suitsid shaxsning individual psixologik xususiyatlari, ruhiy kechinmalari tufayli vujudga keladigan hodisadir degan nazariyani ilgari suradi. Natijada ular suitsidial xulqning kelib chiqishiga ta’sir etuvchi boshqa omillarni ko‘ra bilmaydilar. Bu ilmiy nazariya jamoatchilik o‘rtasida tanqidiy mulohazalarga sabab bo‘ladi.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida kattalar suitsidi bilan bir qatorda bolalar va o‘smirlar suitsidi muammosi yuzasidan ham qator ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Biroq, ilmiy adabiyotlar tahlili bu davrda bolalar va o‘smirlar suitsidini tadqiq qilish yuzasidan olib borilgan ishlarning yetarli emasligini ko‘rsatdi. Shunga karamasdan bu sohada ma’lum ilmiy tadqiqotlar olib borildiki, bu bolalar va o‘smirlar suitsidini tadqiq qilishning keyingi yillardagi rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. Bu o‘rinda F.K.Terexovkaning ilmiy izlanishlarini alohida ta’kidlash mumkin. Uning ta’kidlashicha bolalar va o‘smirlar suitsidining motivlari rolini “jazolanishdan qo‘rqish”, “g‘am-g‘ussa”, “sevgi va rashk” kabilar o‘ynashi mumkin. Muallifning fikriga qaraganda bolalar va o‘smirlar suitsidining oldini olish uchun ularni mustahkam irodali, sog‘lom fikrli va keng fe‘l atvorli qilib tarbiyalash lozimdir. Shuningdek, uning ta’kidlashicha suitsidi o‘zini hayotdan mahrum etishiga emas balki nomaqbul vaziyatlarga nisbatan “norozilik” sifatida yo‘naltirilgan hatti-harakatdir.

F.K.Terexovkaning bolalar va o‘smirlar suitsidiga bag‘ishlangan qator ijobiy fikr va mulohazalari mavjudligiga qaramasdan uning ayrim noaniq fikrlari ham uchrab turadi. Jumladan, uning bolalar va o‘smirlar suitsidi kattalar suitsidi singari ruhiy nosog‘lomlik mahsulidir degan fikri qator tanqidiy mulohazalarga sabab bo‘ladi. Shuningdek, uning bolalar va o‘smirlar suitsidining oldini olishda ijtimoiy psixologik va psixiatrik tadbirlardan foydalanish befoyda va behudadir degan fikri ham qattiq qarshilikka uchraydi. 1900-1912 yillarga kelib, Rossiyada ayrim vrachlarning suitsidni o‘rganishga bag‘ishlangan shaxsiy statistik tadqiqotlari paydo bo‘la boshlaydi. Shunday shaxsiy statistik tadqiqot mualliflaridan biri M.N.Gernet (1922) bo‘lib, u o‘z tadqiqotlarida bolalar va o‘smirlar suitsidining statistik tahlili bilan shug‘ullanib, Rossiyada va butun dunyoda bolalar va o‘smirlar suitsidi yildan-yilga ortib borayotganligi haqidagi xulosaga keladi. Xalq ta’limi statistik hisoblari asosida G.Xlopin, N.Ushinskiy, Ye.Neznamovlar tahriri ostida chop etilgan “Samoubiystvo, pokusheniya na samoubiystvo i neschastnie sluchai sredi uchashixsya uchebnix zavedeniy M.N.P.” (Xalq ta’limi vazirligi o‘quv yurtlari o‘quvchilari o‘rtasida o‘z joniga qasd qilish, o‘z joniga qasd qilishga urinish va baxtsiz hodisalar), nomli to‘plam bolalar va o‘smirlar suitsidining statistik tahlili asosida yaratilgan “Samoubiystvo detey” (Bolalarning o‘z

joniga qasd qilishlari) nomli asari ham bu sohada olib borilgan muvaffaqiyatli ilmiy tadqiqotlardan biri sifatida qabul qilinadi. Muallif o'z xulosalarida bolalar va o'smirlar suitsidi faqatgina ruhiy nosog'lomlik natijasida sodir etiladigan hodisa bo'lmasdan balkim, ruhiy sog'lom bolalar va o'smirlarda ham sodir etilishi mumkin bo'lgan hodisadir deb ta'kidlaydi. U bolalar va o'smirlar suitsidining 12 xil ko'rinishini ta'kidlab, uning kelib chiqishidagi asosiy sabab va motivlari haqidagi e'tiborli fikrlarni ilgari suradi. Xususan, suitsidial xulqni keltirib chiqaruvchi sabablarni "endogen" va "ekzogen" sabablarga bo'ladi. Endogen sabablarga bola psixikasining yosh psixologik xususiyatlari natijasida vujudga keladigan suitsidal xulq, uy va niyatlarni kiritisa, "ekzogen" sabablarga esa ijtimoiy muhit ta'siri va shaxslararo nizolar tufayli vujudga keladigan suitsidal xulqni kiritadi.

Bolalar va o'smirlar suitsidini tadqiq qilishga bag'ishlangan yirik asarlardan yana biri "Prichina samoubiystva v russkoy shkole" (Rus maktablarida o'z joniga qasd qilish sabablari) nomli asar bo'lib, u 1914 yilda M.N.Fenomenov tomonidan chop ettiriladi. Bu asarda bolalar va o'smirlar suitsidini keltirib chiqaruvchi sabablarni ijtimoiy muhitga bog'liq holda tushuntirishga harakat qilinadi. Bolalar va o'smirlar suitsidining sabab va motivlari o'rtasidagi o'xshashlik, bog'liqlik va tafovutli tomonlari haqida ijobiy fikr va mulohazalar bayon etiladi. Uning ta'kidlashicha sababning motivdan farqi shundaki, suitsident uni motiv singari anglab yetmaydi va u ob'ektiv xarakterga egadir. Motiv esa sub'ektivdir.

M.Ya.Fenomenov bolalar va o'smirlar suitsidini kattalar suitsididan alohida ajratib olib emas, balki Rossiyada ro'y berayotgan suitsidlarning bir qismi sifatida o'rganish va tahlil qilishga harakat qiladi. U o'z tadqiqotlarida keyingi yillarda Rossiyada bolalar va o'smirlar suitsidi 13 martaga oshganligini ta'kidlab, buning asosiy sabablaridan biri sifatida jamiyatda ro'y berayotgan ijtimoiy inqirozlar, turmush kechirishning og'irlashib borayotganligi, hamda ijtimoiy ko'tarinkilik o'rniga umidsizlik, ijtimoiy qiziqish o'rniga shaxsiy va moddiy qiziqishlarning yuzaga kelayotganligi va o'z joniga qasd qilish ilmiy jamotchilik tomonidan yetarlicha o'rganilmayotganligi kabilarni keltirib o'tadi. U Yevropada ma'lum yillar bolalar va o'smirlar suitsidi ko'rsatgichining bir maromda turishini va muammoni o'rganish va uning oldini olishga qaratilgan chora tadbirlarning ishlab chiqilishiga e'tiborning kuchliligida deb biladi. Fenomenov fikricha har qanday ruhan sog'lom kishini o'z joniga qasd qilish darajasiga olib kelish mumkin, qachonki hayot zarbalari va tashqi muhit ta'siri shaxsning himoyalaniş funksiyasidan ustun kelsagina o'z joniga qasd qilish mumkin. Muallifning ushbu fikrlarini diqqat bilan kuzatadigan bo'lsak, F.Ya.Fenomenov o'z davrida shaxsning psixologik himoyalaniş funksiyasi haqidagi o'ta muhim fikrini o'rtaga tashlanganligining guvohi bo'lamiz. Shuningdek, M.Ya.Fenomenov maktab jarayonining o'quvchilarni rasional tarbiyaga emas, balki u yoki bu kasbga yo'naltirish va tayyorlashga mo'ljallanganligi bolalar tarbiyasidagi nuqsonlarning kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda deb ko'rsatadi. Bolalar va o'smirlardagi salbiy illatlar, shu jumladan o'z joniga qasd qilishni ham yuksak tarbiyalanganlik orqali oldini

olishga erishish mumkin degan g'oyani ilgari suradi. Shuningdek, uning fikricha o'quv dasturlarining murakkabligi va imtihonlarni baholash tizimining talabga javob bermasligi va shu kabilar ham bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Vrach I.A.Sikorskiy ilmiy tadqiqotlari ham o'z davrida bolalar va o'smirlar suitsidini tadqiq qilish va uning oldini olishga muhim hissa qo'shadi. U asosan bolalar va o'smirlar suitsidini psixiatrik nuqtai nazaridan tahlil qilib, bolalar suitsidi ham kattalar suitsidi singari ruhiy nosog'lomlik mahsulidir degan tushunchaga qat'iy qarshi chiqadi. I.A.Sikorskiy bolalar va o'smirlar suitsidini oldini olishda vrachlik psixiatrik yordami berishni kuchaytirish zarurligini uqtiradi. U bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning kelib chiqishi ulardagi xulq o'zgarishi va irodaviy sifatlarning mustahkam emasligiga bog'liqdir deydi. Muallif bolalar va o'smirlar suitsidini psixologik jihatdan tadqiq qilish borasida ham qator ijobiy fikr va mulohazalarni ilgari suradi. Xususan, bolalar va o'smirlar suitsidi faqatgina ruhiy nosog'lomlik mahsuli bo'lmasdan balki, o'zini yo'qotib quyish, individual-psixologik xususiyatlar va yosh davri inqirozlari ham suitsidga sabab bo'ladi deb hisoblaydi. Bu o'z davrida I.A.Sikorskiyning muhim kashfiyotlaridan biri bo'ldi. So'ngra B.A.Bernaskiy, I.A.Sikorskiyning nazariyasini davom ettirib, uni rivojlantiradi va bolalar o'smirlar suitsidi sabablari sifatida shaxslararo nizolar, kattalarning bolalar ko'nglini tushunmasliklari, jismoniy va ma'naviy tahqirlashlari hamda yosh davri inqirozlari kabilarni keltiradi. U bolalar va o'smirlar suitsidining oldini olish haqida gapirib, bolalarda mustahkam irodaviy sifatlarni shakllantirish, harakat qat'iyligi va iymon-e'tiqodlilik hissini tarbiyalash lozimdir deb ta'kidlaydi. Shuningdek, u suitsidining oldini olishda keng aholi o'rtasida suitsidni "reklama" qilishdan voz kechish kerakdir degan xulosaga keladi.

Bolalar va o'smirlar suitsidini psixologik jihatdan o'rganishga bag'ishlangan yirik asarlardan biri 1893 yilda A.I.Astrogorskiy tomonidan chop ettirilgan "Samoubiystvo kak psixologicheskaya problema" (O'z joniga qasd qilish - psixologik muammo sifatida) nomli monografiya bo'lib, muallif bu asarda bolalar va o'smirlar suitsidini psixologik xususiyatlari haqida fikr yuritadi. A.I.Astrogorskiy o'z tadqiqotlarida bolalar va o'smirlar suitsidining kelib chiqishi ko'p jihatdan shaxsning psixologik xususiyatlariga, kayfiyatiga va ruhiy jarohatli vaziyatlarga bog'liqdir degan xulosaga keladi.

XX asrning boshlarida suitsid muammosini o'rganish meditsina ob'ektiga aylanganligi tufayli bolalar va o'smirlar suitsidini psixologik jihatdan tadqiq qilishga e'tibor biroz susaydi. Faqatgina asrimizning ikkinchi yarmidan boshlab, bolalar va o'smirlar suitsidini har tomonlama tadqiq qilishga kirishiladi. Bunga birinchidan, kattalar suitsidini o'rganish natijasida ayrim nazariy va amaliy natijalarning qo'lga kiritilishi sabab bo'lgan bo'lsa, ikkinchidan bolalar va o'smirlar suitsidining keskin ko'payishi bu muammoni tadqiq qilish va uning oldini olishga qaratilgan profilaktik chora tadbirlarni ishlab chiqishni takozo etdi.

Prof. A.G.Ambrumova boshchiligida suitsidologiya markazi xodimlari kattalar suitsidini o'rganish bilan bir qatorda bolalar va o'smirlar suitsidini tadqiq qilish

borasida ham qator muvaffaqiyatlarni qo‘lga kiritdilar. Ular bolalar va o‘smirlar suitsidini ijtimoiy psixologik va psixiatrik omillarini tadqiq qilish va uning oldini olishning nazariy, amaliy va tashkilotchilik xarakteriga ega bo‘lgan ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqdilar. Jumladan, suitsidal xulqning bola shaxsi xususiyatlariga aloqadorligi, yosh xususiyatlari va suitsidal xulqning kelib chiqishiga ta‘sir qiluvchi ijtimoiy – psixologik, ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy etnik va madaniy omillar o‘rganildi va tahlil qilindi. Shuningdek, bolalar va o‘smirlar suitsidini yakka hodisa sifatida o‘rganish natijasida bolalar va o‘smirlar suitsidining psixologik, potologik, biologik va ijtimoiy mexanizmlari hamda suitsident bolalarning individual psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhitda tutgan o‘rni, mavqei kabilar har tomonlama tahlil qilinadi.

Bolalar va o‘smirlar suitsidini o‘rganish qator xorijiy mamlakatlar tadqiqotchilari tomonidan ham samarali olib boriladi. Biroq, ayrim xorijiy mamlakatlar tadqiqotchilari bolalar va o‘smirlar suitsidini tadqiq qilishda qator noaniqliklarga yo‘l qo‘ydilar. Jumladan finn suitsidologi Achte (1973) bolalar va o‘smirlarda suitsidal xulqning kelib chiqishiga ruhiy jarohatli vaziyatlar va yosh davri xususiyatlari hamda inqirozlarining ta‘sirini birlamchi deb ko‘rsatib, suitsidal xulqning kelib chiqishiga ta‘sir etuvchi boshqa (patologik, ijtimoiy, biologik) omillarni ko‘ra bilmaydi va frunsuz psixiatri va sisidologi Gouron (1981) ham bolalar suitsidining kelib chiqishida psixologik omilni asosiy deb hisoblab uni kuchli emotsional qo‘zg‘alish va ixtirosli sevgi muhabbatga bog‘liq bo‘lgan hodisa deb ta‘kidlaydi. U bolalar suitsidini nizoli vaziyat ustidan hukmronlik qilishdan va nizoli vaziyatga barham berishga nisbatan qo‘llanilgan hatti-harakatdir deb uqtiradi. Ayrimlari esa bolalar suitsidining kelib chiqishida nafaqat psixologik balki potologik, ijtimoiy, biologik, etnik kabi omillarning ham o‘rni bor deb ko‘rsatib, bolalar va o‘smirlar suitsidini tushuntirishga ijobiy yondashadilar.

Ayrim tadqiqotchilar suitsidning kelib chiqishida agressiv va avtoagressiyaning ta‘siri kattadir deb ko‘rsatadilar. Lekin bu nazariya ham bolalar suitsidini ilmiy jihatdan tushuntirib berishning uddasidan chiqqa olmaydi. Natijada suitsidal xulqning bu nazariyasi ilmiy jamoatchilik o‘rtasida tortishuvga sabab bo‘ladi va tanqidga uchraydi. Masalan, K.Makita va uning tarafdorlari suitsidal xulqning kelib chiqishida agressiya emas, balki depressiya (o‘ta kuchli emotsional qo‘zg‘alish) ning o‘rni kattadir deb ko‘rsatsa, ba‘zi tadqiqotchilar suitsidal xulq shaxs xulq atvoridagi o‘zgarishlar tufayli yuzaga keladigan “anglanilmagan” o‘ziga shikast yetkazishiga qaratilgan hatti-harakatdir deb ta‘kidlaydilar. S.P.Soubrier (1976), Spiling (1959), S.Desport (1952) larning tadqiqotlarida bolalar va o‘smirlar suitsidining kelib chiqishida depressiv holat emas, balki somatik kasalliklar va xulq atvoridagi o‘zgarishlar (dars qoldirishlar, dars tayyorlamasdan kelish va boshqa) ta‘sir qiladi va u depressiv holatning qiyofasini yashirishga olib kelib, muammoli vaziyatlarda suitsidga sabab bo‘ladi deb ta‘kidlanadi.

Suitsidal xulqning kelib chiqishida depressiyaning o‘rni kattadir degan nazariyaning yuzaga kelishi suitsidni tadqiq qiluvchilarni ikki qarama-qarshi

oqimga bo'linishiga olib keldi. Birinchi guruhdagi tadqiqotchilar fikriga ko'ra suitsidal xulqning kelib chiqishida depressiya asosiy o'rinni egallaydi va u bolalar va o'smirlar suitsidining sodir etilishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi deb ta'kidlashsa, ikkinchi guruhdagi tadqiqotchilar bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning yuzaga kelishida depressiyaning asosiy o'rin tutishini inkor qiladilar. Tadqiqotchilar o'rtasida bunday bo'linish nafaqat depressiyaning suitsidal xulqning kelib chiqishiga ta'sir o'tkazishi masalasini o'rganishga balki, depressiyani aniqlashning diagnostik metodlarini ishlab chiqish rivojiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlarda ta'kidlanishicha bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning kelib chiqishida ular xulqidagi turli xil og'ishlar ham sabab bo'ladi. A.G.Ambrumova va M.Ya.Jezlova o'z tadqiqotlarida bolalar va o'smirlar suitsidining kelib chiqishida xulq og'ishi asosiy sabablaridan biri ekanligini ta'kidlab bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining ijtimoiy me'zonlariga asoslangan quyidagi turlarini keltirib o'tadilar:

Ijtimoiy tartib va qoidalarga nisbatan xulq og'ish.

Jamiyat normalariga (o'qish yoki mehnat qilishdan bosh tortish) qaratilgan xulq og'ish.

Huquqiy normalarga qaratilgan xulq og'ishi yoki qonunbuzarlik xulqi (o'g'rilik, bezorilik va boshqalar).

Avtoagressiv (o'zini jarohatlashga qaratilgan) xulq og'ishi.

Shuningdek, E.A.Chomaran ham o'z tadqiqotlarida 300 nafar o'smir bolalarni kuzatib, ularga 110 nafarida xulq og'ishining u yoki bu kurinishining kuzatilganligini, shulardan 70 nafari o'z joniga qasd qilishiga moyillik holatini namoyon qilganligini ta'kidlanadi.

A.G.Ambrumova, S.V.Trayniva, N.V. Umanskiy (1983) kabi tadqiqotchilar xulq og'ishini suitsidal xulqni keltirib chiqaruvchi sabablardan biri sifatida ta'kidlashib, bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining ko'rinishlari va ularning kelib chiqishiga sabab bo'luvchi omillarni ko'rsatadilar. Ular quyidagichadir:

Patologik irsiy moyillik, surunkali alkogolizm va ruhiy nosog'lomlik;

Konstitusional xususiyatlar, xarakter aksentuatsiyasi;

Ijtimoiy biopsixologik chekinish va xulq-atvor reaksiyalari;

Jamiyatning ijtimoiy psixologik sabablari;

A) moddiy boylikka intilish natijasida ma'naviy qashshoqlanish;

B) diniy e'tiqod va an'analarning unutilishi;

C) oilaviy munosabatlar deformatsiyasining izdan chiqishi;

D) atrof-muhitning turli-tuman informatsiyalar bilan to'lib toshishi natijasida hayotning jadallashuvi;

E) tarbiya jarayonida individual psixologik yondashuvning yo'qligi.

Boshqa ilmiy adabiyotlarda ham bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining bir qator klassifikatsiyasi keltiriladi. Jumladan V.N.Kudryavsev (1984) bolalar va o'smirlar xulqi og'ishining ijtimoiy huquqiy me'zoniga asoslangan klassifikatsiyasini, A.E.Lichko (1975) o'smirlarda xarakter reaksiyalari tufayli vujudga keladigan xulq og'ishi turlari klassifikatsiyasini va shaxs xususiyatlarini (tiplarini) keltiradilar.

A.E.Lichkoning ta'kidlashicha, shaxs xususiyatlarining quyidagi ko'rinishlari (tiplari) mavjuddir:

Giper tip. Bu tipga mansub bo'lgan bolalar va o'smirlar serharakat, intiluvchanlik, boshqalarga buyruq berishni yaxshi ko'radigan, notanish kishilar bilan tezda til topishib keta oladigan, ijtimoiy-tartib va qoidalarga rioya qiladigan bo'ladilar. Bundaylar tengqurlari orasida tezda ko'zga tashlanib ko'pincha guruhdagi norasmiy peshqadamga aylanadi. Ularda erkinlikka intilish yaqqol ko'zga tashlanadi. Har bir ishda mustaqillik va tashabbuskorlikni namoyon qiladilar. Mayda-chuyda mehribonchiliklarni yoqtirmaslik va ba'zi hollarda tajovuzkorlik holatlari kuzatiladi. Mazkur tipga kiruvchi bolalar va o'smirlar ziddiyatli vaziyatlarda faol qarshilik ko'rsatadilar. Hech qanday sustkashlikka toqat qila olmaydilar. Ular sergap bo'lib, maqtanishni, vaqti chog'likni yaxshi ko'radilar. Bunday bolalar va o'smirlar harakatchan va qo'zgaluvchan, moslashuvchan va g'ayratli bo'lganligi uchun ba'zan muammoli vaziyatlarda noto'g'ri qaror va xulosalarga keladilar. Shuning uchun ular ko'pincha nizoli vaziyatlarda affektiv holatga tushib qoladilar. Bundaylarda ko'pincha impulsiv suitsidal xulq kuzatiladi. Shu boisdan bu tipga kiruvchi bolalar va o'smirlar bilan muloqotda kirishishda va psixologik va pedagogik ta'sir o'tkazishda ularning ruhiyatini tushunishga harakat qilish muhimdir.

Ijtimoiy moslashgan tip. Bu tipga kiruvchi bolalar va o'smirlar atrofdagilarning talabi bilan kelisha oladigan, bosiq, mulohazali o'ziga talabchan va rahmdilligi bilan xarakterlidirlar. Odatda bunday bolalar va o'smirlar o'qish va jamoatchilik ishlarida faol yoki o'rtacha darajaga ega bo'ladilar, ular ko'pincha muammoli vaziyatlarda shaxsiy faollikni namoyon qilib, maqbul qarorlar va xulosalarga keladilar. Bundaylarning keyingi hayotlari ham bir maromga o'tadi.

Konformlik va chegaralangan tipi. Bu tipga mansub bolalar va o'smirlar ijtimoiy ahloq normalariga so'zsiz bo'ysunuvchi, harakatchan, rahmdil, samimiy bo'lib, ammo ular muammoli vaziyatlarda chuqur mulohaza yuritmaydilar va o'tkir qobiliyatlarga ega emasliklar bilan ajralib turadilar. Ularda o'zini ustun qo'yishlik va o'z-o'zini baholashning ustunligi holatlari kuzatiladi. Bundaylar o'zlarida ko'pincha norasmiy moslanuvchanlikni namoyon qiladilar. Ular garchand mustaqil fikr yuritish qobiliyatiga ega bo'lmasada, muammoli vaziyatlarda mustaqil fikr yuritishga harakat qilib o'zgalarning maslahat va yordamlarini rad etadilar. Natijada ular ko'pincha nizoli vaziyatlarning murakkablashuviga olib keladigan qarorlar va xulosalarga keladilar. Shuningdek, ular nizoli vaziyatlarda o'zini qo'lga olabilishlik, o'rniga tezda o'zini yo'qotib qo'yadilar. Bu tipga kiruvchi bolalar va o'smirlar haddan tashqari ta'sirchan va ko'zga tashlanuvchandir.

Emotsional labil. Bu tipga kiruvchilar kayfiyatning o'zgaruvchanligi, beqarorlik, jur'atsizlik, yordamga muhtojlik va buysunuvchanliklari bilan boshqalardan ajralib turadilar. Ular kundalik hayotdagi muvaffaqiyatsizliklar va nizoli vaziyatlarda vahimaga tushish, umidsizlikka berilish, ruhiy ezilish kabi holatlarni namoyon qiladilar. Bundaylar maqtovga ham, tanbehga ham

o'ta sezgir bo'lib, ba'zan oila nizolarini murakkab ahvolga solib qo'yadilar. Ularning do'st va o'rtoqlari doirasi cheklangan bo'lib o'zlarining tortinchoqligi va o'z-o'zini past baholashliklari bilan xarakterlidirlar, bundaylar boshqalarga qaraganda birmuncha suitsidal xavfli bo'lib hisoblanadilar.

Isterik tip. Bu tipga mansub bolalar va o'smirlar xudbinlik, manmanlik, tannoqlik, yaxshi kurinishga harakat qilishlik kabi sifatlarni namoyon qiladi. Ular raqobatlashishiga o'chroq bo'ladilar. Agar uni o'qishda, sportda va ijtimoiy faoliyatlarda o'zlarini ko'rsata olmasalar turli xil yolg'on-yashiqnlarni o'ylab topadilar. Bundaylarning ijtimoiy muhitga nisbatan moslashishlari beqaror bo'lib, nizoli vaziyatlarda asabiy va hatto ruhiy kasallikka chalinish darajasigacha yomon holatga tushadilar.

Patologik nomutanosib tip. Bu tipda ruhiy nosog'lom va ruhiy nosog'lomlik chegarasida turgan bolalar va o'smirlar kiradi. Ular arzimas nizoli vaziyatlarda yoki ruhiy jarohatli vaziyatlar umuman bo'lmagan paytlarda ham o'zlarini yo'qotib qo'yishlari mumkin va uzlari bilmagan xolda turli xil harakatlarni amalga oshiradilar. Shu jumladan suitsidal urinishni sodir etishlari mumkin.

Ayrim tadqiqotchilar bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining kelib chiqishida ijtimoiy muhit, oilaviy munosabatlar va tenkurlari guruhining ta'siri kattadir deb ta'kidlaydilar. Jumladan, V.V.Kovalev bolalar va o'smirlar xulqi o'zgarishi psixogen vaziyatning situasion ta'sirlanishlarini keltirib chiqarishi va bunday vaziyatlarning suitsidal xulqning qo'lib chiqishiga ta'siri haqida gapirib xulq o'zgarishini keltirib chiqaruvchi psixologik, potologik reaksiyalar haqida alohida to'xtaladi. U psixologik situasion ta'sirlanishlarni xarakterologik ta'sirlanishlar termini bilan ifodalab, psixologik situasion ta'sirlanishlar bolalar va o'smirlar xulq-atvori va xarakteridagi o'zgarishlarni keltirib chiqarishi mumkin deb ta'kidlaydi. Bunday ta'sirlanishlar, deydi V.V.Kovalev, asosan oila, maktab yoki turli xil uyushgan guruhlar ta'siri tufayli vujudga kelib, ma'lum shaxsga yo'naltirilgan bo'ladi. Patoxarakterologik reaksiyalar ko'pincha xarakterologik reaksiyalar zaminida vujudga keladi. Xarakterologik reaksiyalardan patoxarakterologik reaksiyalarga o'tishida asosan quyidagi, ya'ni o'zgargan xulqning mikro ijtimoiy doiradan chetga chiqishi, xulq o'zgarishi situatsiyasining boshlang'ich reaksiyasi bilan aloqasini yo'qotishi va xulq o'zgarishi hamda situatsion reaksiyalarning boshlang'ich formasining takrorlash layoqatining yo'qolishi va xulq o'zgarishining nevroitik komponentlari, kayfiyatning noturg'unligi, ta'sirchanlik, ozib ketish, uyquning yo'qolishi, somatik vegetativ o'zgarishlar va shu singari belgilarni namoyon qiladi.

Bolalar va o'smirlar suitsidini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda ijtimoiy psixologik moslanishning izdan chiqishi ham suitsidal urinishning sabablaridan biri ekanlii haqida fikr bildiriladi. Jumladan, X.Xristozov o'smir xulqi buzilishi mexanizmining rivojlanishida adaptatsiya (moslashish) va dezadaptatsiya (moslashishning izdan chiqishi) ning urni katta ekanligini ta'kidlaydi. Muallifning fikricha bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan bu ikki xil tushuncha inson organizmining ichki mexanizmi bilan tashqi muhit o'rtasidaga o'zaro murakkab bog'lanishni ta'minlashga xizmat qiladi. Ijtimoiy psixologik

moslashishning izdan chiqishi deyilganda organizm va tashqi muhit o'rtasidagi murakkab bog'lanish izdan chiqadi. Ijtimoiy muhitga nisbatan moslashishning izdan chiqishi belgilari sifatida ijtimoiy his etishning yo'qolishi arafasidagi ijtimoiy muhit va ijtimoiy normalarga nisbatan ishonchsizlikning kelib chiqishi turli xil nizoli vaziyatlarga moslashish imkoniyatlarini cheklaydi va o'z shaxsi imkoniyatlarini baholashdagi beqarorlik kurinishlarini namoyon qiladi.

Bir qator tadqiqotchilar bolalar va o'smirlarning yosh xususiyatlari hamda ulardagi impulsivlik, emotsional beqarorlik va hayotiy tajribalarning yetishmasligi xulq og'ishini keltirib chiqarish bilan birga suitsidal xulqning kelib chiqishiga sabab bo'ladi va suitsidal urinishni tezlashtiradi deb ko'rsatadilar. A.G.Ambrumova va Ye.M.Vronalarning ta'kidlashlaricha, impulsivlik, emotsional beqarorlik va kuchli qo'zgaluvchanlik ko'pchilik o'smirlarga xos bo'lgan xarakterli xususiyatlardan biri bo'lib hisoblanganligi uchun ularda istalgan paytda va arziyas nizoli vaziyatlarda ham suitsidal xulq kelib chiqishi mumkin.

Ayrim tadqiqotchilar affektiv holatlar bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning kelib chiqishiga sabab bo'ladi deb ko'rsatadilar. Jumladan, I.V.Polyakovaning ta'kidlashicha, bolalar va o'smirlar suitsidi patopsixologik omilga bog'liq bo'lmasdan, balki ko'pincha shaxsning affekti va holatlaridagi psixik kechinmalariga bog'liqdir. Muallifning fikriga ko'ra affektiv holatda autoagressiv xulq ikki asosiy xususiyatga ega, ya'ni nizoli vaziyatning mavjudligi va nizoli vaziyatni bartaraf etib bo'lmaydigan suitsidogen omil sifatida baholanishi. Shuningdek, I.V.Polyakovaning ta'kidlashicha affektiv reaksiyalarda suitsidal xulq haqidagi uy va niyatlarning namoyon bo'lishi va uning amalga oshirilishida shaxs xususiyatlari, ustanovkalari va qadriyatlar orientatsiyasining roli kattadir.

K.V.Kondrashchenko o'z tadqiqotlarida affektiv holatlarning bolalar va o'smirlar suitsidining kelib chiqishidagi o'rni haqida gapirib ekstremal sharoitlarda suitsidal xulqning kelib chiqishi shaxsning o'zini qanday tutishiga bog'liqdir deb ta'kidlaydi. Shaxsning o'zini tutishi deydi, u nizoli vaziyatning murakkablashuvi yoki yumshashiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Bu bir tomondan ta'sir etuvchi ijtimoiy omil ta'sir kuchiga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan ob'ektiv ta'sirga javob qaytaruvchi shaxs sub'ektiv xususiyatlarga bog'liqdir. O'smirlarda sub'ektiv xususiyatlar o'z murakkablik pog'onasida bo'lganligi nizoli vaziyatlarga barham berishni qiyinlashtiradi va arziyasdek tuyulgan vaziyatlarda ham suitsidal xulqning kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.

O'smirlik yoshida kuchli emotsional ta'sirlarga javoban paydo bo'ladigan qisqa muddatli reaksiya – egotsentrik ko'chish reaksiyasi boshqa yosh davrlariga qaraganda ko'p uchraydi. Egotsentrik ko'chish reaksiyalarida affektiv kechinmalar yakka hokimlashib psixik faoliyatning boshqa sohalari ustidan hukmronlikka erishadi va suitsidal xulq haqidagi niyatning ustunligini ta'minlaydi. Natijada o'limdan qo'rqish hissi va og'riq sezgilari bola ongidan siqib chiqariladi va suitsidal urinishni amalga oshirishga o'tiladi.

Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, bolalar va o'smirlar suitsidi kattalar suitsididan yosh xususiyatlarga ko'ra farqlanib suitsid oldi davri suitsidal

xulqning rivojlanish pog'onasi va uni amalga oshirish usullari hamda suitsidal xulqning mazmun va mohiyati jihatidan turlichadir. Ko'pchilik mualliflarning ta'kidlashlaricha bolalar va o'smirlarda 13 yoshgacha bo'lgan davridagi suitsidal xulq kattalar suitsididan keskin farq qilib, 16-19 yoshga yetganga kattalar suitsidiga o'xshashlik xususiyatlarini o'zida namoyon qiladi. L.Ya.Jezlova o'z tadqiqotlarida bolalar va o'smirlar suitsidining o'ziga xosligini ta'kidlab, ulardagi suitsidal xulqning katta qismi hayotdan mahrum etishga qaratilganligini ta'kidlaydi (54,4%). Muallif bu bilan 7-14 yoshdagi bolalar suitsidal xulq namoyishkorona mazmunga ega bo'lmasdan balki, o'zini hayotdan mahrum etishga qaratilgan haqiqiy mazmunga egadir, degan tushunchani ilgari suradi. Ulardagi suitsidal xulqning haqiqiy mazmunga ega ekanligini L.Ya.Jezlova suitsidallarning yosh xususiyatlari va hayotiy tajribalarining yetishmasligiga bog'laydi.

Ye.Shir xulosalarida "O'smirlik yoshidagi suitsidal xulq o'zini hayotdan mahrum etishga emas, balki ijtimoiy muhitdagi nomutanosiblarga va izdan chiqqan ijtimoiy munosabatlar o'rtasidagi aloqani qayta tiklashga qaratiladi"; - deb ta'kidlanadi. Shuning uchun Ye.Shir o'smirlar suitsidini o'zini hayotdan mahrum etishga qaratilgan haqiqiy suitsidal xulq emas, balki o'zining u yoki bu maqsadlariga erishish uchun qilingan "suitsidal texnika" deb atash o'rinlidir deydi.

Bolalar va o'smirlar suitsidining psixologik ma'nosini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda asosan bolalar va o'smirlar suitsidining psixologik ma'nosi va uning o'ziga xos xususiyatlari hamda suitsidentlarning individual psixologik xususiyatlari tadqiq qilinadi. Suitsidal xulqning psixologik ma'nosini o'rganish o'z joniga qasd qilishni amalga oshirgan suitsidentlardagi o'zini hayotdan mahrum etishga qaratilgan xohish va intilishning qay darajada ekanligiga ko'p jihatdan bog'liqdir. O'zini hayotdan ketkazishga qaratilgan xohish va intilish har doim ham haqiqiy mazmunga ega bo'lavermaydi. Shuning uchun suitsidal urinishning oxirgi maqsadi (o'lim) va uning psixologik ma'nosi doim ham mos kelavermaydi.

A.E.Shir o'z tadqiqotlarida bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning quyidagi turlarini keltirib o'tadi:

Oldindan o'ylangan, ya'ni autoagressiv (o'ziga qaratilgan tajovuzkorlik) xarakteriga ega bo'lgan va oldindan o'ylangan suitsidal uy va niyatlar asosida sodir etilgan haqiqiy suitsidal urinishlar. Bunday suitsidal urinishlar surunkali nizoli vaziyatlarda vujudga kelib, unga uzoq muddat tayyorgarlik ko'rib, qulay imkoniyatlarga qarab, amalga oshiriladi.

Barham berib bo'lmaydigan suitsidal xulq. Bunday suitsidal urinishlar ruhiy nosog'lomlik va kuchli suitsidal tendensiyalar asosida sodir etilgan suitsidlardir. Bu ko'rinishdagi suitsidal urinishlarda ham autoagressivlik mavjud bo'lib, faqatgina bu xususiyat ruhiy nosog'lom va ruhiy nosog'lomlik chegarasida turgan bolalar va o'smirlarga xosdir.

Ambivalent suitsidal xulq. Bunda autoagressiya xulq atrofga yo'naltirilgan bo'lsada, biroq o'zini hayotdan mahrum yetishga qaratilgan haqiqiy suitsidal xulq ham ma'lum darajada mavjud bo'ladi. Impulsiv (affektic) suitsidal xulq.

Bunday suitsidal urinishlar kuchli ta'sirlanish tufayli to'satdan amalga oshiriladigan suitsidlardir. Namoyishkorona suitsidal xulq. Bu ko'rinishdagi suitsidal urinishlar kuchli ruhiy jarohatlanish holatlarida amalga oshirilib, ko'pincha u "suitsidogen kishi" ko'z o'ngida sodir etiladi. Bolalar va o'smirlar suitsidini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar bilan tanishar ekanmiz, ularda bolalar va o'smirlar suitsidal xulqning shakllanishi, rivojlanib borishi va amalga oshirilishi bilan bir qatorda suitsident bolalarning suitsidoldi holati va suitsidal xulqni ifodalovchi ayrim belgilar, ya'ni somatik o'zgarishlar va bolalar va o'smirlar suitsidining psixologik ma'nosining ham tahlil qilinganligini ko'ramiz. Jumladan, V.L.Xaykin tadqiqotlarida bolalar va o'smirlar suitsidal xulqini ifodalovchi quyidagi xususiyatlar keltirib o'tiladi: Xulq o'zgarishining turli xil ko'rinishlari va suitsidal xulqning boshlanishi haqidagi belgilarning namoyon bo'lishi (o'z-o'zinipast baholash, emotsional beqarorlik, impulsivlik).Nomaqbul vaziyatlar va kechinmalarga nisbatan bo'lgan shikoyatlar, suitsidal uy va niyatlar hamda fikrlarning mavjudligi. O'z joniga qasd qilishning amalga oshirilishi.Muallifning fikricha bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning namoyon bo'lishi va uning rivojlanishi kuyidagi bosqichlar asosida amalga oshadi: Boshlang'ich emotsional ehtiroslik. Bu ko'pincha kichik va o'rta yosh davrdarida ko'proq kuzatiladi (12-14, 15-16 yosh).Psixologik ximoyalanihning nomaqbul yo'llarini qo'llash orqali o'zini qurbon qilish bilanboshlang'ich fazadan chiqish yoki undan qutulishga intilish.

Boshlang'ich davridagi qarama-qarshi agressiv uy va niyatlarning kuchayishi natijasida ikkinchi pog'onaga o'tish.Bolalar va o'smirlar suitsidini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy nazariyalar tahlili bolalar va o'smirlar suitsidi ham kattalar suitsidi singari A.G.Ambrumova ta'kidlaganidek, mikroijtimoiy nizolarni boshdan kechirish jarayonida ijtimoiy psixologik dezadaptatsiyalanish (moslashishning izdan chiqishi) natijasi bo'lib, (A.G.Ambrumova (1989)) u katta yoshdagilar suitsididan umumiy, analogik va yosh xususiyatlariga ko'ra farq qilishligini ko'rsatadi. Bunday tafovutlar ayniqsa suitsidal xulqning paydo bo'lishi, amalga oshirilishida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Bolalar va o'smirlar suitsidining tipologik xarakteristikasi esa N.V.Tixonenko tomonidan ta'kidlangan suitsidal xulq klassifikatsiyasi bilan har jihatdan mos keladi. Bu klassifikatsiya quyidagichadir:

1. Ichki suitsidal xulq:

A) passiv suitsidal xulq;

B) suitsidal niyat;

C) suitsidal qarorlar;

2. Tashqi suitsidal xulq:

A) suitsidal urinish;

B) tugallangan suitsid;

Suitsidal xulqning psixologik ma'nosini ifodalovchi tipologik sxemasi suitsident shaxsi xususiyatlariga asoslangan bo'lib, ular quyidagichadir:

Isyon, qasos.

Chaqiriq

Jazolanishdan qochish.

O‘z-o‘zini jazolash.

Voz kechish.

Ushbu tipologiyaga ko‘ra “Isyon” nizoli vaziyatga nisbatan o‘z norozichiligini bildirish maqsadida faol qarshilik ko‘rsatish bo‘lsa, qasos, isyonning konkret ko‘rinishidir. “Chaqiriq” atrofdagilar e‘tiborini o‘ziga jalb qilishdan iborat bo‘lgan yordam hayqirig‘i, “Azob-uqubatdan o‘zini olib qochish” nizoli vaziyatni chidab bo‘lmas darajada his etish tufayli undan qutulish maqsadida qilinadigan hatti-harakatdir. “O‘z-o‘zini jazolash” - vujudga kelgan nizoli vaziyatda o‘zini aybdor deb his etish natijasida o‘z-o‘zini jazolash, “voz kechish” - o‘lim istagining zo‘rayishi va nizoli vaziyatning murakkablashuvi va surunkali tus olishi tufayli yashashdan voz kechish ma‘nolarini bildiradi.

Shunday qilib, yuqorida bolalar va o‘smirlar suitsidal xulqini o‘rganishga qaratilgan ilmiy manbalar tahlili, bolalar va o‘smirlar suitsidining qator xususiyatlari yoritib berilganligini ko‘rsatadi, biroq etnopsixologik, hududiy, individual - psixologik tomonlarining yetarlicha o‘rganilmaganligining guvohi bo‘lamiz.

Emil Dyurkgeym ning eng yirik asarlari: “Ijtimoiy mehnat taqsimoti to‘g‘risida” (1893 yil), “Sotsiologiya metodi” (1895), “O‘z-o‘zini o‘ldirish” sotsiologik etyud. (1897 yil), “Sotsiologiya va sotsial fanlar”. “Fanlarda metod”. Uning bu asarlari rus tiliga tarjima qilinib, alohida kitoblar holida chop etilgan. Dyurkgeymning sotsiologiya predmeti va uning boshqa ijtimoiy fanlar tizimida tutgan o‘rni to‘g‘risidagi qarashlari e‘tiborga loyiqdir.

Uning fikricha, sotsiologiya empirik fan hisoblanadi. Shuning uchun ham u antibiologizm va antipsixologizm g‘oyasini olg‘a suradi.

Dyurkgeym o‘z tadqiqotida qaysi elementlarning mantiq qoidalariga muvofiqligini sharoitni o‘zgarishi bilan, bu qoidalarning ko‘mak berishini va nihoyat, o‘z-o‘zini o‘ldirishga olib kelishini o‘rganishga katta e‘tibor beradi.

Dyurkgeym Fransiya sotsiologiyasiga – “Anomiya” tushunchasina kiritdi, undan jamiyat holatini aniqlash, sotsial muhitni baxolash uchun mezon sifatida isbotlandi. “Anomiya” fransuzcha so‘z bo‘lib, qonun, tartib-intizom yo‘q degan ma‘noni bildiradi. Anomiya holatining mavjudligi jamiyatda organik birdamlik tartib intizomning yo‘qligini anglatadi. Agar jamiyatda aniq iqtisodiy, axloqiy yoki sotsial jihatdan kishilarning huquqi, fe‘l-atvorini boshqaradigan sotsial normativ holat bo‘lmasa, odamlar nima qilishini bilmay qoladilar, axloqiy bo‘shliq vujudga keladi, boshboshdoqlik, tartibsizlik vujudga keladi. Ya‘ni mamlakatda boshqarish apparati, rahbarlik norma qoidalar bo‘lmasa, mamlakatda anomiya holati vujudga keladi, mehnat taqsimotiga xos qonuniyatlar buziladi, mehnatni uyushtirishda xatolik ko‘payadi. Mamlakatda anomiya davrida: jinoyatchilik, o‘g‘rilik ahloqiy buzg‘unchilik avj oladi. O‘z-o‘zini o‘ldirish holatlari keskin ko‘payadi.

Dyurkgeymning mashhur tadqiqotlaridan biri o‘z-o‘zini o‘ldirishlarni tahlil etish bilan bog‘langan edi. O‘z-o‘zini o‘ta shaxsiy akt hisoblanib, katta shaxsiy baxtsizliklarning oqibati hisoblanadi. Dyurkgeym fikricha esa, suitsidga ijtimoiy omillar fundamental ta‘sir ko‘rsatadi va ularning biri anomiyadir. O‘z-

o'zini o'ldirish statistikasi yildan yilga takrorlanadigan manzarani namoyon qilmoqda, bu esa hodisani sotsiologik jihatdan tushuntirishni taqozo qiladi. Dyurkgeym tadqiqotlarining ko'pgina jihatlari e'tirozlarni keltirib chiqarmoqda, lekin shunga qaramay, mumtoz ish sifatida uning ahamiyati zamonaviy sotsiologiya uchun hamon muhimdir.

Dyurkgeym asosiy e'tiborni diniy e'tiqotga qaratdi va qaysi din, diniy udumlarning o'z-o'zini o'ldirish ta'siri ko'proq degan muammoni batafsil o'rgandi va bu metodni boshqa holatlarga tadbiiq etdi.

Protestant va katolik dinining bu sotsial hodisaga bo'lgan ta'sirini o'rgandi. Katolik dini va uning udumi eski an'analar tizimga va eski urf odatlarga asoslanadi, nisbatan yaxlit bo'lib e'tiqod kuchli, umumiy ruhiy xolatini buzadigan zamonaviylashtirishni qabul qiluvchi din emas. Konservativ aqidalar ustunlik qiladi. Bunday o'ziga xoslik katolik diniy guruxlarni yanada jipslashtirishga, hamkorlikka olib keladi. Bundan kelib chiqadigan sotsial oqibat o'z-o'zini o'ldirishni sonining foizi ancha kam - 0,3 foizni tashkil etadi.

Protestantlik dinida an'anaviy diniy e'tiqod kuchsiz, erkin ruh g'oyasi ancha kuchlidir, unda erkinlikka katta o'rin berilgan. Natijada dindorlardan birlashishi va hamkorlik istagi juda oz, hamkorlikka ehtiyoj yo'q. Shuning uchun o'z-o'zini o'ldirish xollari ko'p uchraydi. Bu ilmiy faraz masalalarini tushunishga imkon berdi. Sotsial o'zgarishlar darajasi individlarning uyushishi, aloqadorlik darajasi o'z navbatida shaxsning hayotiga ham ta'sir qiladi. Oila, bolalar, qishloq turmushi kishilarni sotsial jihatdan birlashtiradi, individning sotsial yakkalanib qolishga, yolg'iz qolishga imkon bermaydi, u doimo oila va jamoa bilan birga bo'ladi.

Dyurkgeym o'z tadqiqoti o'z-o'zini o'ldirishga bilvosita ta'sir etuvchi nosotsial omillarni ham ko'rsatib o'tdi. Nosotsial omillar faqat sotsial omillar professional va mutaxassislar bilan aloqada bo'lsa, bevosita qo'shib ketgan bo'lsa, unda o'z-o'zini o'ldirishni tezlashtiradi.

Statistika bo'yicha o'z-o'zini o'ldirish qishda uncha ko'p emas, balki yoz oylarida ko'proq uchraydi. Chunki bu vaqtda kunlar ancha uzaygan bo'lib sotsial omillar bilan bog'likdir. Uzun kunda individlar sotsial hayot bilan jadal shug'ullanadi. Bu jarayon bo'lmasa sotsial yolg'izlikda qoladi, nima bilan shug'ullanishni bilmaydi. Shuningdek erkak va ayollarning o'z-o'zini o'ldirishi ham sotsial faollik bog'likdir.¹

Dyurkgeym o'z-o'zini o'ldirish sabablarini tahlil qilib ularning quyidagi to'rt turini ko'rsatdi:

egoistik sabablar;

alturistik sabablar;

anomiya sabablar;

fatalistik sabablar.

Egoizm holatidagi o'z-o'zini o'ldirish sabalari tufayli o'zini o'ldirishlik asosida individning jamiyatdan begonalashuvi, uni boshqarishda jamiyat ta'sirining yo'qolganligi, sotsial aloqalarning uzilganligi, jamoadan ajralib qolganligi kabi

¹ E.Giddens «Sotsiologiya» Toshkent «Sharq» 2002. 790 b

xolatlar yotadi. Bunday xolatda individ o'zini bechora, begona, nochor, hayotdan bezigan, tragizm ruhida bo'ladi, O'z hayotining ma'nosini yo'qotadi. Haddan tashqari yakkalanib qolishlik, jamoadan ajraganligi "jamoat" hissiyatini yo'qligi "sotsial g'am chekishlik" ijtimoiy maqsadlarni yo'qligi, sotsial aloqadorlikning ijtimoiy hayotga bog'liqlikning buzilishi, buning natijasida ijtimoiy guruhlarning inqirozi, diniy, oilaviy, siyosiy va boshqalarning shaxsga nisbatan ta'sirini yo'qolishi nihoyat darajada kuchsizlanib ketishi o'z-o'zini o'ldirishga olib keladi.

Alturistik holatidagi o'z-o'zini o'ldirish. Bu holatdagi o'lim shaxsiy manfaatlarning tamoman sotsial manfaatlar tomonidan yutib yuborilishi, individning o'z mustaqilligini sezmay qoladigan paytlarda sodir bo'ladi. Bunday o'lim turiga Dyurkgeym keksalar, kasallarning o'z-o'zini o'ldirishi, eri o'lgandan so'ng tul xotinning o'z-o'zini o'ldirishi, qul egasi o'lgandan so'ng qulning o'zini-o'zi o'ldirishi kabilarni kiritdi. Bunday holatlar arxaik jamiyatda ko'p sodir bo'lgan.

Anomiya holatidagi o'z-o'zini o'ldirish holatidagi o'lim asosan yirik ijtimoiy inqiroz, iqtisodiy o'pirlashlar paytida uchraydi. Individ sotsial qayta o'zgarishlar, yangi sotsial talablarga nisbatan moslashish qobiliyatini yo'qotadi. Jamiyat bilan aloqasini uzadi. Ijtimoiy anomiya holati davrida aniq qoidalar va axloq normalarining yo'qligi eski davr qadriyatlarini buzilgan, yangisi esa hali shakllanmagan davr bo'lib, individlarning ayrimlarida axloqiy holatlar buziladi. Ijtimoiy struktura chayqalib parokanda bo'lib turgan davrda ayrim individlar tezda yuqori lavozimlarga ko'tariladi, boshqalar esa o'z ijtimoiy mavqeini yo'qotadi. Ijtimoiy muvozanat buzilishi bilan o'z-o'zini o'ldirish ayniqsa, savdo xodimlari va ishbilarmonlar saflarida ko'p uchraydi. Chunki Dyurkgeym fikricha, savdo va sanoat dunyosi vakillarining haddan tashqari boyib olishiga intilishi bu harakatga nisbatan qattiq chora-tadbirlarning yo'qligi yoki hech qanday qarshilikka uchramasligi oqibatida ularning axloqiy va psixik muvozanati buziladi, axloq va psixikasida nomutanosiblik vujudga keladi. Shunday qilib, ijtimoiy tartibning bo'shashganligi tufayli anomiya asosida o'z-o'zini o'ldirish hollari ro'y beradi. Agar jamiyat insongan nisbatan zaruriy ta'sir o'tkaza olmasa, uni himoya qila olmasa munosabatli holatning sodir bo'lishi muqarrar.

Fatalizm holatidagi o'z-o'zini o'ldirish sabablari anomiya holati sabablarining aksidir. Bu formadagi o'z-o'zini o'ldirish individ ustidan kuchli nazoratning, ortiqcha tartibotining mavjudligi, individ uchun chidab bo'lmas holatning mavjudligi bilan bog'liq. Individning barcha harakati, istagi ma'lum doira atrofida qat'iy belgilanadi.

Dyurkgeymning ta'kidlashicha o'z-o'zini o'ldirish sotsial intizom, tartibot asosida individ tomonidan amalga oshirilgan ongli va maqsadli hodisa hisoblanadi. Normal sotsial sub'ekt, normal sotsial xulq-atvor normal sotsial holatdan kelib chiqadi. Jamoa kuch va nazorat individni o'z-o'zini o'ldirishga olib boradi. Individning psixologik motivlari ham sotsial muhitdan kelib chiqadi.

Dyurkgeym o'z-o'zini o'ldirishga olib keladigan omillardan qutilish uchun ko'ngilsiz hodisaning oldini olish va inqiroz holatdan chiqish uchun ahamiyatning axloqiy tartibini mustahkamlashga qaratilgan ishlab chiqarish korporatsiyalarini ko'rsatib bergan. O'z-o'zini o'ldirish holatlari keskin ko'payadi. Dyurkgeym fikricha, anomiyaga xos belgilar:

mamlakatdagi axloqiy inqiroz;

normativ xulq, tartibot buzilishining kuchayishi;

insonlarda hissiyot va tajovuzkorlikni yaqqol namoyon bo'lishi;

shaxsiy muvozanat buzilishining kuchayishi;

shaxsning oila, jamoa va jamiyatga bo'lgan tobeligini tobora kuchsizlanishi, shaxsning ulardan chiqishga intilishi;

boshqaruv, tartib intizomning haddan tashqari kuchsizlanib borishi;

ularning o'z funksiyalarini bajara olmay qolishi yoki ularni ishlamay qolishi;

Bunday holat eng xavfli illat bo'lib, u individual jamiyatdan ajratadi, jamiyatning siyosiy, iqtisodiy, sotsial, ma'naviy tomonlardan begonalashtiradi.

Ayniqsa, shaxsning mehnatdan, hokimiyatdan, jamoadan begonalashuvi kuchayadi. Jamiyat axloqi buziladi, qonun-qoida, tartib-intizom, farmoyishlari o'z ta'sirini yo'qotadi. Omma kuchga intiladi, ommaviy tartibsizlik, janjallar, guruhbozlik, sotsial tartibsizlik mamlakat bo'ylab keng yoyila boshlaydi.

Dyurkgeym mehnat taqsimotidagi "nonormal" shakllarni qanday qilib bartaraf etish mumkin, degan masaladni qo'ydi va shu masala bilan shug'ullandi. Uning fikricha, bu masalani hal etish uchun:

konfliktni tinch yo'l bilan kapitalizm doirasida hal qilish;

kurash va raqobatlarining amal qilish usullari, hajmi va ta'sirini pasaytirish;

qoidalar to'plami ishlab chiqish;

adolat va tenglik joriy etilishi kerak.

Sotsial og'ish sabablarini individ uning motivi va g'oyasidan izlamasdan, sotsial muhitning har xil holatidan, bunga ishonish, oila siyosiy faoliyat, turmush, professional guruh va boshqalardan izlash kerak, chunki ana shu sabablarga ko'ra, o'z-o'zini o'ldirish sodir bo'ladi, ko'p va ozligi ham belgilovchi faktlar rolini o'ynaydi.

Bundan tashqari u jamiyatning progressiv yo'nalishi bo'yicha rivojlanishi uchun imkoniyat beruvchi vosita hisoblanadi.

Dyurkgeym fikricha, yashash uchun kurashning boshqa bir nechta shakllari ham mavjud. Ularga:

A) aholi migratsiyasi.

B) kuchsizlar va ojizlarni zo'rlik asosida jismoniy yo'qotish.

C) fuqarolar (fuqarolik, rangli inqiloblar, siyosiy va ma'naviy inqirozlar nazarda tutilgan) urushini uyushtirish.

D) jinoyatchilik va boshqa salbiy harakatlarni kuchaytirish.

Lekin bu ishlarni amalga oshirish uchun indvidlarni qadriyatli yo'nalishini o'zgartirish talab etiladi. Chunki bu harakatning oqibati umumiy qadriyat tizimi bilan bog'liqdir. Shuning uchun ham yagona yo'l professional va mutaxassislar funksiyalargina jamiyat qadriyatlarini oqlaydi, mustahkamlaydi va unga nisbatan ijobiy intilishlarni kuchaytiradi.

Dyukrgeym anomiya holatidan qanday qutilish mumkin degan savolga javob berishga harakat qiladi va bu kasallikdan tinchlik yo‘li bilan qutilish mumkin, buning uchun shaxsni ezmaslik, uni mashina holatiga olib bormaslik kerak degan xulosaga keldi.

Jamiyat gullab yashnashi uchun har bir shaxs ravnaq topish kerak. Jamiyat differensiallashuvi va zarar, uning asosida sotsial imtiyozlar emas, balki shaxsning individual qobiliyati yotishi kerak. Shundagina tenglik, odillik va erkinlik kabi asoslarda eng ilg‘or jamiyat barpo etilishi mumkin. Hozirgi kapitalistik jamiyatni takomillashtirib, shu uch asosiga qurmoq kerak deb yozdi.

“O‘z-o‘zini o‘ldirish” asarida esa anomiya, bu - axloq inqirozi, chunki bu davrda individual ehtiyojlarni, hissiyotlarni boshqaradigan tizim buziladi. Shaxs muvozanati chayqaladi. Shaxs qaysi guruhga mansubligini his qilish qobiliyatini yo‘qotadi. Intizom va birdamlik buziladi. Natijada xulq, fe‘l-atvor chetga og‘ish hollari ro‘y beradi, irq va etnoslar o‘rtasida ommaviy tartibsizlik harakati kelib chikadi. Eng harakatlisi - jamiyat va shaxs o‘rtasida ajralish, axloqiy bo‘shlik vujudga keladi. Chunki norma va qadriyatlar o‘z vazifasini bajara olmay qoladi. Yangilari esa hali mukammal ishlab chiqilmagan, mavjudlari ham o‘z ta‘sirini jamiyatga, ommaga, individga o‘tkaza olmay turgan davr hisoblanadi.

Voyaga yetmaganlar o‘rtasida o‘z joniga qasd qilishning nazariy sabablari, mavjud muammolari

Butun jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti tomonidan o‘tkazilgan bir necha yillik ilmiy izlanish va so‘rovlar natijasida, o‘z joniga qasd qilish holatlarini keltirib chiqaruvchi quyidagi asosiy omillar mavjudligi haqida to‘xtamga kelingan.

Tushkunlik holati va asabiy buzilishlar;

Alkogolizm va narkotik moddalarni iste‘mol qilish, ular ta‘siriga berilish;

O‘z joniga qasd qilish haqida o‘ylash, bunga tayyorgarlik ko‘rish, bunga taalluqli bo‘lgan zararli diniy g‘oyalar;

Tanholik, qo‘llab-quvvatlashni yo‘qotish yoki himoyasiz qolish;

Qisilishlar, og‘ir muammolarga yo‘liqish va ularni hal qilishdagi irodasizlik;

Qariyalik davri;

Modellashtirish, oilada o‘z joniga qasd qilish, irsiyat, bu borada kimgadir taqlid qilish;

Iqtisodiy muammolar yoki ishdagi ziddiyatlar, ular bilan bog‘liq boshqa holatlar;

Turmushdagi muammolar, oilaviy patologiya;

Asab buzilishi faktorlari, javobsiz muhabbat, zo‘ravonlik, jahl, qo‘rslik;

Jismoniy kasallik.

Voyaga yetmaganlar o‘rtasida o‘z joniga qasd qilish holatlari sabablari AQShda voyaga yetmagan Djon ismli bolaning o‘z joniga qasd qilganligi holati misolida quyidagicha izohlanadi.

“Aziz ota-onam va boshqalar. Meni qilmishim uchun kechiringlar, sizlarni jondan ortiq yaxshi ko‘raman. Iltimos, mening qilmishim uchun o‘zingizni

ayblamang. Bu mening aybim. Agar men bu ishni hozir qilmaganimda baribir keyinchalik qilar edim. Hamma bir kuni hayotdan ko'z yumadi, faqat men vaqtliroq vafot etaman. Hurmat bilan Djon".

Aynan shu tariqa bir yil ichida AQShda 2000 nafarga yaqin "tineyjerlar" o'z joniga qasd qiladi. Bo'lib o'tadigan suiqasdlarni yarmidan ko'pi klinik asabiylashish, o'zini kamsitilgan sezish, nochorlik kabi sabablar bilan bog'liqdir.

Ammo, ko'pgina joniga qasd qilmoqchi bo'lgan "tineyjerlar" (13-18 yoshdagilar) o'z jahllari, ichki qo'zg'olonlari bilan kurashishadi.

Bundan tashqari, joniga qasd qilmoqchi bo'lgan o'smirlar ko'pincha asabiy holatda bo'lib, oilaviy muammolar, qo'pol munosabatlar, ijtimoiy tanholik girdobida bo'lishadi. Ularning harakatlari qattiq asabiylashishdan, ota-ona yoki o'zining ishsizligidan, oiladagi moliyaviy qiyinchiliklardan, do'stlari bilan munosabatdagi muammolaridan kelib chiqadi. Maktabdagi asabiylashish orqali o'z joniga qasd qilish "tineyjerlar" orasida eng keng tarqalgan suitsid holatidir. O'quvchilarning bir guruhi uchun darslarni o'zlashtirish katta va hal qilib bo'lmaydigan muammo bo'lsa, boshqalari uchun jamoada o'z o'rnini topish yana bir katta muammo hisoblanadi. Ba'zi olimlarning fikricha yoshlik, o'smirlik davri o'z o'zidan muammoni keltirib chiqaradi.

Yoshlik tez o'sish davri bo'lganligi bois kundalik hayotdagi turli to'siqlar va muammolar bilan bog'liq kechinmalar va vaziyatlar bolalarni ularning yechimini topishga o'zicha yondashishga undaydi. Yechimi topilmagan muammolar esa ko'pchilik hollarda bola ongida o'z joniga qasd qilish bu yo'ldagi eng tez va qulay usul ekanligi kun sayin rivojlana boradi. Yoshlar va o'smirlar jamiyatdagi holatlarga boshqa yoshdagi kishilardan farqli o'laroq qattiq asabiylashish va jahl bilan javob berishadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning boshqalarga taqlid, ko'zlangan natijaga yeta olmaslik, o'z navbatida voyaga yetmaganlar ongining ta'sirchanligi o'z joniga qasd qilishga imkon tug'diradi. O'tkazilgan izlanish va monitoring ko'rsatkichlari dunyoda joniga qasd qilish holatlari ko'pincha omadsiz tugashi va faqatgina 100/1 holatda mo'jiza ro'y berishini ko'rsatmoqda. Joniga qasd qiluvchilarning biri hayotdan ko'z yummoqchi bo'lsa, boshqalari shu yo'l bilan og'ir vaziyatda bo'lganliklarini namoyish etishib, atrofdagilarni qo'rqitmoqchi bo'ladilar.

Tahlillarga ko'ra, dunyoda 1955 yildan (taxminan 65 yil) beri o'z joniga qasd qilish holatlari bir necha baravarga ko'paygan. Buning sabablari tahlil qilinganda, quyidalar ma'lum bo'ladi. Birinchidan, aholi, xususan, yoshlar sonining ko'payib borayotganligi, o'qish hamda ishga joylashishdagi raqobat munosabatlari, bunda "orzularning barbod bo'lishi", hayotdan qoniqishning yo'qolishi hisoblanadi.

Ikkinchidan, kundalik qiyinchiliklar oiladagi muammolar o'z-o'zidan oilaviy hamjihatlikni buzadi va a'zolarini bir-biridan uzoqlashtiradi. Natijada, oilada o'zaro nazorat qilish darajasi va ta'siri pasayadi hamda yoshlarni zararli ta'sirlar, xususan narkotik moddalar va spirtli ichimliklar iste'mol qilishiga olib keladi. Bu kabi zararli ta'sirlarga berilgan barcha shaxslar esa tushkunlikka

berilib, irodasizlikni namoyon etishadi va oxirgi chora sifatida o'z joniga qasd qilishni tanlashadi.

Ko'rsatkichlar bo'yicha dunyo bo'yicha 75% (tineyjerlar) o'smirlar narkotik va alkogolli mahsulotlar iste'mol qilishadi.

Oxirgi yillardagi mass-media, badiiy adabiyotlar va filmlar o'smirlarga namuna bo'lib, o'z joniga qasd qilishni ongiga singdirishini tezlashtirayotgan asosiy omillar sifatida namoyon bo'lmoqda.

Masalan, 1987 yilda Nyu-Djersida (AQSh) bir guruh (4 nafar bolalar) o'z joniga qasd qilishadi va o'nlab o'smirlarga "namuna" bo'lishadi. Bu voqeadan so'ng bir hafta o'tib, yana 2 nafar o'smir o'z joniga qasd qilib, vafot etadi.

Profilaktik izlanishlar va tadqiqotlar o'tkazish orqali ushbu holatlar o'rganib chiqilgan bo'lsada, o'z joniga qasd qiluvchilarning aniq sonini aniqlashga imkon bermaydi. Chunki, aksariyat hollarda bu mavhum holatda ro'y berishi bilan muammoni chuqurlashtiradi.

Olimlar o'z joniga qasd qilishning oldini olish tizimini ishlab chiqish ustida izlanishayotgan bo'lsalarda, ammo hali bir to'xtamga kelishmagan.

Shunday bo'lsada, ular bu muammoga butun jamiyatning nazarini qaratibgina qolmay, balki uning yechimini topish muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlashmoqda.

O'z joniga qasd qilishning profilaktikasi

O'tgan asrlarga nazar tashlasak, davr va zamon doimo bir muammo - o'z joniga qasd qilish fenomeni bilan to'qnashadi.

Ta'kidlash joizki, ushbu hodisalar nafaqat doimiy qiziqish yoki ko'rsatkichlarni sharhlash balki, jamiyatda, oilada yoki jamoada mehramuruvvatni, e'tiborni va shu bilan birga bu kabi hodisalarning ildizini, tag-tubini aniqlashni talab etadi.

O'z joniga qasd qilish muammosi barcha mutaxassislar, shu jumladan, shifokorlarni, psixologlarni, pedagoglarni, sotsiologlarni ham qiziqtirib kelmoqda. Qisqacha qilib aytganda, o'z joniga qasd qilish hodisalarining sabablarini o'rganish keng tus olayotganligi, ilmiy tadqiqotlar olib borish jarayonida ko'proq e'tibor berilayotganligi yangi bir fan-suitsidologiya fanini vujudga keltirmoqda. Ma'lumki, har yili suitsidologiyaga oid maqolalar jurnallarda chop etiladi, xalqaro simpoziumlar o'tkaziladi hamda ko'pgina davlatlarda o'z joniga qasd qilishni oldini olish bo'yicha assotsiatsiyalar faoliyat ko'rsatmoqda. Quyida keltirilayotgan olimlar va ekspertlar fikrlari psixologik uslub yordamida voyaga yetmaganlar orasida o'z joniga qasd qilishning oldini olishga bag'ishlangan.

O'z joniga qasd qilishning murakkabligi va har tomonlama fenomeni uning qay tarzda vujudga kelishini o'rganish va tushuntirishni nazarda tutadi.

Masalan, andropologik yondashuvda E.Krechmer va U.Sheldonning "Konstitusional" fikri berilib, u o'z joniga qasd qiluvchining xarakterologik xususiyatini nazarda tutadi.

Muammoni psixologik yondashuv bilan hal etishda Z.Freydning "Vlecheniya k smerti", ya'ni "O'limga yo'naltirish" ortiqcha asabbuzarlik natijasida vujudga

keltirilishi ta'kidlangan. "Tushkunlik va melanxoliya" nomli ilmiy ishida Z.Freyd o'z joniga qasd qiluvchilarning xulqini yoritgan. Uning fikricha, barcha o'z joniga qasd qiluvchilar o'z xulqi bilan shuni ko'rsatadiki, ularning muammolari hal etilmaydi va shu muammolar ularni oxiratga olib keladi. Faqatgina sadizm o'z joniga qasd qiluvchilarning sirini fosh etishga qodir va o'z navbatida melanxoliya (qorong'ulik, yopiqlik) ni ham qiziqarli, ham xavfli qiladi. Ma'lumki, nevrotik (asabiy) voyaga yetmagan bolalar hech qachon bironing joniga qasd qilishmaydi, aksincha, shu haqda o'ylasalar ham aynan o'z joniga qasd qilishadi.

Yana bir nazariya - "Geshtalterapiya" o'z ichiga insonning hayotiy faolligini uzluksiz jarayon va atrof-muhit bilan chambarchas bog'liqligini oladi. Lekin, muloqotga bir necha fenomen to'sqinlik qiladi.

Bular har bir bosqichda paydo bo'lgan fenomenlar. Inson muloqot o'rnatmaslik uchun unga to'sqinlik qiladi.

Ular bizga himoyalovchi mexanizmlar orqali, ya'ni introeksiya, proeksiya, retrofleksiya va konflyuensiya berilgan.

Introektor odam boshqalar xohlaganini qilsa, aksincha, introektor-vektor o'z o'ziga qasd qilishga ko'proq qodirligi, biror kishi yoki avtoritetning unga nisbatan kamsitilishi sezilganda, u o'zini qurbonlikka undaydi.

Bu toifadagilar ushbu holatlarni atrof-muhit bilan bog'lashadi va odatda o'z xohish va emotsiyalari uchun javob bermasligi uchun qilishadi. Shunday qilib, inson shaxsiy "Men"ni olib tashlaydi, asab tizimidagi destruksiyaga (buzilish) olib keladi va o'z joniga qasd qiluvchi shu qismlarni topmagan holda ularni yechimini izlashni boshlaydi. Eng achinarlisi, uning yechimi aksariyat hollarda suitsid (o'z joniga qasd qilish) bilan tugaydi.

Shunga qarab, u odamlardan asta-sekin uzoqlasha boshlaydi, chunki uning fikricha, boshqa kishilar unga nisbatan sovuqqonligini his eta boshlaydi, boshqalar uni yomon ko'rishi, nafratlanishi, yomonlik tilashini juda ko'p o'ylaydi va shu tufayli tushkunlikka tushadi.

Retrofleksiyada (insonga berilgan barcha imkoniyat va hayoti) odam o'z mohiyatini to'xtatadi. Uning iztiroblari ichida qolib, o'zini yaxshi ko'rishni boshlaydi yoki nafratlanadi va tugallanmas ichki dialog olib boradi.

Ushbu hatti-harakatning ma'nosi shundaki, bu shaxsga nisbatan atrof-dagilarning munosabati aynan qanday ekanligini juda chuqur tahlil qiladi.

Bu toifadagi bolalar aynan 13-18 yoshga kirganlarni tashkil etib, ta'lim tizimi xodimlari va mutasaddilaridan ushbu toifadagilar bilan aniq va manzilli profilaktik va tushuntirish olib borishni tashkil etishni talab qiladi. Asosiysi, tushkunlikka tushgan ushbu toifadagi bolalarning har kunlik taxminiy ro'yxatini yuritish orqali ularni xulq-atvori hamda davriy harakatlaridagi (masalan oxirgi 1 oy yoki 10 kun va hok.) o'zgarishlar haqida ota-onasi va huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan tezkor axborot almashinuvi o'rnatishni taqozo etadi.

Masalaning murakkabligi shundaki, ko'pincha bu toifadagi bolalar boshqalarga nisbatan agressiv holatlarni namoyish etishmaydi va o'z o'zi bilan kurashadi.

O'rganishlar shuni ko'rsatmoqdaki, o'z joniga qasd qilish ko'p holatlarda qizlarga xos bo'lyapti va bu holatlar atrofdagi tengdoshlariga juda ham tez va kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Viloyat bo'yicha oxirgi 5 yil ichida sodir qilingan 92 ta o'z joniga qasd qilish holatlarining 52 tasi yoki 63 % aynan qizlar tomonidan sodir qilingan. Shu bilan birga o'z joniga qasd qilish hodisasi boshqalar uchun "yuqumli" bo'lib, boshqalar uchun "o'rnak" bo'ladi va kelgusida boshqa tengdoshlar orasida ham bunday ayanchli holatlarni keltirib chiqaradi. Ilmiy tilda aytganda, voyaga yetmaganlar orasida "suitsidik to'lqin" paydo bo'ladi.

Bundan tashqari, yana bir nazariya-psixonatologik yondashishda shaxs o'z joniga qasd qilishni ruhiy tushkunlik deb biladi. Masalan, shu sohada yirik ekspert A.Lichko "O'z joniga qasd qilishni o'smirlarning chegarali ruhiylik muammosi" deb baholaydi. Unga ko'ra, 10% o'smirlarning o'z joniga qasd qilishga xohishi bor, 90% yordam berishga chaqiradi va bu hodisalarning 80% ularning yashash uylarida sodir bo'ladi. Suitsidal holat o'smirlarning psixonatik va nopsixonatik shakllarining buzilishidan kelib chiqqan yoki tarqalgan holdir. A.Lichko tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar jarayonida o'rganishga jalb qilingan 300 nafar o'smir yigitlardan 34% da o'z joniga qasd qilish belgilari kuzatilgan, ulardan aynan qasd qilish niyatida bo'lganlari 20%, urinishlar 11%, avvaldan rejalashtirganlar 3% ni tashkil etgan. Shundan kelib chiqib, A.Lichko 3 ko'rinishdagi: aniq, ko'rsatuvchan va affekt holatida sodir bo'ladigan suitsid holatlari mavjudligi haqida fikr yuritadi.

Demonstrativ suiqaqd (ko'rsatuvchan) - teatrlashtirilgan sahna ko'rsatib, o'zini o'ldirishni namoyish etganday bo'lib, lekin haqiqatda hech qanday qasd qilmaslik. Barcha hatti-harakatlar o'ziga boshqalarning diqqatini jalb qilishdan iborat bo'lib, o'ziga boshqalar tomonidan rahm-shafqat keltirib, uni xafa qilganlarni shu tariqa jazolashdan iborat.

Affekt suiqaqd - kuchli affekt (kuchli ruhiy hayajonlanish) holatiga tushgan odamning harakati soatlab yoki sutkalab davom etishi mumkin. Bunday toifadagilarda haqiqatdan ham o'z joniga qasd qilish ehtimoli juda ham yuqori bo'ladi.

O'z joniga qasd qilishda birinchi navbatda tushkunlik turtki bo'ladi va suitsid muammosi bolaning ongida "hal qilinishi lozim bo'lgan" masalalar ichida eng birinchi navbatda turadi. Tushkunlik, yomon kayfiyat, umidsizlik, yordamga muhtojlikda ko'rinadi. Tushkunlikka tushish 3 ta ko'rinishda bo'ladi:

-biror-bir faoliyatga bo'lgan qiziqishning yo'qolib borishi;

- "ishtahaning tushib ketishi" (asosan o'tish davridagi jinsiy rivojlanishdagi nuqson yoki kamchiliklar, shu boradagi kamsitilish, turli ko'rinishdagi ijtimoiy yoki boshqa muammolar);

- hayotga bo'lgan qiziqishning pasayishi.

Ekspertlar o'z tahlillarida, o'z joniga qasd qiluvchilar orasida nafaqat ruhiy kasalikka chalinganlar, balki sog'lom o'smirlar ham uchrab turishini ta'kidlashadi. Ularning fikricha, moliyaviy inqiroz yillarida kuzatilgan

depressiya va ishsizlik davrida o'z joniga qasd etish holatlari ko'payadi. Misol tariqasida, XX asrda AQShda o'z joniga qasd etish holatlari barqaror ekanligi kuzatilgan bo'lsa, (100.000 aholidan 10-12 ta) XXI-asrning boshidagi inqiroz yillarida bu ko'rsatkichlar 15,5 barobarga oshgan. Mashhur olim O.Dark tomonidan o'z joniga qasd qilishning falsafiy-psixologik qarashlari keltirilgan. Uning fikricha, o'z joniga qasd qilish-ijodiy muhitning o'zgarishi bo'lib, inson rassom sifatida o'z qobiliyati va mohirligini butkul ishlatib bo'lganligi uchun joniga qasd qiladi va o'z joniga qasd qilish rassomning eng oxirgi san'at asari bo'lib, rassom asarlari qaxramonlarining hayoti va o'lishini o'ziniki deb biladi.

“Oddiy qurbon” atigi bir marta o'ziga xos uslubda mahoratini ko'rsatishi mumkin.

Muallif o'z hayotidagi kamchiliklari, o'zi xohlagandek hayot kechirishi oxirgi ifodasini ana shu ko'rinishda aks ettiradi.

Ushbu ekspert tomonidan o'z joniga qasd qilishning eng asosiy sabablari sifatida tashqi dunyo bilan kelishmovchilik, qo'rquv, uyat, o'z aybining tan olinishi va impotensiya holatlari deb e'tirof etiladi.

Bu ijtimoiy holat turlari safdan chiqib qolish, o'z zamondoshlari, qarindoshlari va oilaviy rishtalariga umuman begona bo'lishda o'z aksini topadi.

Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti (JSST) tomonidan ishlab chiqilgan o'z joniga qasd qilishning 800 ta sababi mavjud bo'lib, ulardan 41 % aniq emas, 19 % jazo oldidagi qo'rquv, 18 % ruhiy kasallik, 18 % uydagi kelishmovchiliklar, 2 % ishqiy kechinmalar, 2 % moliyaviy yo'qotishlar, 4 % hayotdan to'yish, 1.2 % jismoniy kasallik tufayli ro'y beradi.

Shuningdek, JSST tomonidan o'z joniga qasd qilishning 80 ta usuli ko'rsatib berilgan.

Qayd etish kerakki, usullar qasd qiluvchilarning qaysi hududdan ekanligiga qarab o'zgaradi.

- O'zini osish usulini ko'plab (84-90%) qurbonlar tanlashadi.

- O'zini otuvchilar. (AQShda bu usuldan 60% qurbonlar foydalanadi)

- O'zini zaharlash. Dori-darmon vositalarining me'yorida ortiq iste'mol qilish natijasida 15-18 % qurbonlar olamdan o'tadi.

8.5. Suitsidal xulq-atvorning psixodiagnostikasi

O'z joniga qasd qilishning, hatti-harakatlarining psixodiagnostik metodlarning ko'pligi mavjud bo'lsa ham psixologlar ba'zi holatlarda ularni to'liq ta'riflay olishmaydi.

Umuman, inson psixologik holatlari, uning shaxsi katta sir bo'lganligi sababli bu ijtimoiy ahamiyatli muammo o'z o'zidan uni qanday yo'llar bilan yechishga undaydi.

Asosan, bunday tadbirlar yoshlar, o'smirlar orasida olib borilishi lozim.

O'z joniga qasd qilish variantlari tahlil qilganda, yoshlar va o'smirlar bunday harakatlarni ularga xos uslubda bajarganliklari namoyon bo'ladi.

Shuning uchun ruhshunoslikda bu kabi holatlar yuz berishi mumkin bo'lgan va uning oldini olish uchun kerakli psixoterapevtik yordam ko'rsatilgan

diagnostik usullar majmuasini ishlab chiqish zarurati doimiy va tuganmas muammo bo'lib hisoblanadi.

Odatda psixologlar bunday masalalarni hal qilishda juda yaxshi samara va natija beradigan testlar va metodlar majmuasi hamda metodikalardan foydalanadilar.

Misol uchun, G.Rorshax (siyoh dog'lari), Rozensveyg testlari ijtimoiy dezadaptatsiya va qiyin holatlarda o'zini boshqarishni aniqlash uchun o'tkaziladi.

Izlanuvchilar ko'p holatlarda piktogrammalardan foydalanadilar.

Yuqorida sanab o'tilgan uslublardan tashqari ruhshunoslar va psixoterapevtlar o'tkazilgan uslublarning qay darajada samaradorligini tekshirish uchun turli xil usul va muolajalardan foydalanishadi.

Masalan, V. Frankl o'z mijozlariga asosiy hodisalarni o'tmishda va kelajakda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan hollarni bir tekisda qo'yib chiqish kerakligini aytganda, ularning bu vazifa oldida o'zini yo'qotishi va dovdirashi kuzatilgan.

Shu masalalarni yechish uchun qo'llanadigan skrining holatlar va usullar juda ixcham bo'lishi kerak, ular tez va qulay ishlab chiqiladigan holatda bo'lishi shart.

Suitsidolog M.Xaykina "Psixologik holatni baholash" metodikalar majmuasidan foydalanib, bexavotirlik darajasi va johillikni aniqlashni tavsiya etadi.

Test natijalarini tahlil qilishda quyidagi tavsiyanomalar ko'zda tutilgan.

- Shaxsiy bexavotirlik yoki shaxsning xavotirga moyilligi.
- Frustratsiya - orzuga intilish yo'lida ro'y beradigan real va noreal to'siqlar.
- Johillik - ko'tarinki ruhiy aktivlik, zo'ravonlik yo'li bilan yetakchilik qilish.
- Rigid holat - taqdirini o'zgartirishi kerak bo'lgan holatlarda qaror qabul qilish oldidagi xavf.

M.Xaykina tomonidan ishlangan uslublarni to'g'riligini isbotlash uchun 3 yil oldin o'z joniga qasd qilmoqchi bo'lgan 16-17 yoshli qizlarni fe'l-atvorini o'rganish tadbirlari o'tkazilgan.

Bu o'z joniga qasd qiluvchilarning xavotirlik darajasi nazorat guruhidagilarga nisbatan pastroq.

Frustratsiya ("aldanish", «"omadni kutib yashash yoki uni kelishiga umidsizlik") shkalasida aniq farqlar kuzatiladi.

O'z joniga qasd qiluvchilar guruhida frustratsiya darajasi yuqoridir.

Tashxisiy ishlarning ikkinchi bosqichida M.Xaykina "tugallanmagan gap" metodikasini qo'llashni tavsiya etadi. Bu uslub sinaluvchining dunyoga, odamlarga bo'lgan munosabatini o'rganishga yo'naltirilgan.

Sinaluvchi quyidagi gaplarni davom ettirishi kerak.

"Ertaga men..."

"Men maktabni tugatganimda..."

"Bir kuni kelib..."

"Men yashashni xohlayman, chunki..."

Natijalarni qayta ishlashda ruhshunoslar o‘smir tomonidan atrof-muhit va odamlarni qabul qilish, munosabat bildirish xususiyatlarini o‘rganishga e‘tibor berishgan.

Ushbu “Tugallanmagan gaplar” metodikasini tadqiqot sifatida o‘tkazganda, 2-3 yildan keyin ham sinaluvchilarning atrof-muhitni qabul qilish xususiyatlari isbotlangan.

O‘z joniga qasd qiluvchilardan farqli o‘laroq nazorat guruhini tashkil etuvchilar optimalistik ruhiyat bilan o‘zlarini namoyon etadilar.

8.6. Tibbiy-psixologik qayta tiklanish o‘z joniga qasd qilishni profilaktika qilish omili

Ushbu uslublar “O‘z joniga qasd qiluvchilar xavfi guruhi”ning kompleks qayta tiklanish tadbirlari asosini tashkil etadi. Bu dasturlar mijozlarning umumiy holatini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan.

Ma‘lumki, bunday dasturlarga aholining eng zaif bo‘g‘ini: bolalar, o‘smirlar va nogironlar ehtiyoj sezadilar.

O‘z joniga qasd qilish xulqining profilaktikasiga yo‘g‘rilgan ikkita dasturni misol tariqasida keltiramiz.

Ulardan biri bolalar va o‘smirlarga mo‘ljallangan bo‘lib, ular hayotining sezilarli qismini qamrab oladi.

Boshqasi esa jangovar harakatlar olib borilgan joylardan qaytgan harbiy xizmatchilar uchun mo‘ljallangan.

Psixolog olimlar N.Morozova va M.Ovchinnikovalar bolalar uchun tibbiy-psixologik yordam va ularni qo‘llab-quvvatlash uchun kompleksli dasturning asosiy yo‘nalishlarini ishlab chiqishgan. Bunda asosiy e‘tibor profilaktikaga qaratilgan.

Ularning ta‘kidlashicha, bolalarning asosiy qatlami uchun kompleksli tibbiy-psixologik xizmatni shakllantirish o‘sib kelayotgan avlodni sog‘lomlashtirish yo‘lida tashlangan ishonchli qadamdir.

Xizmat jarayonining bosh yo‘nalishi-ruhiy gigienik bo‘lib, bolalar va o‘smirlarning ruhiy sog‘lomligini mustahkamlash va ko‘riqlashga qaratilgandir.

Xizmatning ajratib ko‘rsatiladigan jihatlaridan biri bu 3 tomonlama yondashish:

Ruhiy-pedagogik, tibbiy va ijtimoiy ya‘ni, har xil mutaxassislarning hamkorlikda faoliyat olib borishi.

Ish yo‘nalishlarining ikkita asosiy mezonini ajratish mumkin:

-o‘qitish va tarbiyalash sharoitlarini optimallashtirish.

Bunda o‘kuvchilar shaxsiyatini shakllantirishda ularning to‘laqonli shaxs bo‘lib rivojlantirishga ko‘maklashuvchi vositalarga e‘tibor qaratiladi. Bunda tashqi muhit ta‘siridan asrash ham muhim ahamiyatga ega.

O‘quvchilar shaxsiyatini rivojlantirishda bolalarning ruhiy-asab tizimining barvaqt shikaslanishining oldini olish bo‘yicha ogohlantirish.

Bu yo‘nalishning asosiy yo‘nalish va dasturlari ruhiy profilaktikadir.

Bu yoʻnalishning asosiy maqsadi bolaning ruhiyatiga ratogen taʼsirning oldini olish va uni yoʻqotishga qaratiladi. Bu birinchi navbatda bola rivojlanishining ruhiy-ijtimoiy muhitini sogʻlomlashtirish, yaʼni ota-onalar va pedagoglar bilan ishlashni jadallashtirishdan iboratdir.

Bundan tashqari, ota-onalarga ixtisoslashtirilgan yordam koʻrsatilib, tarbiyaviy koʻnikmalarini shakllantirish, muammoli oilalar bilan ishlashga asosiy eʼtibor qaratiladi.

Bolalarning oʻz tengqurlari, ulardan kattalar bilan muloqot qilishida yuzaga keladigan noqulayliklar, oʻz harakatlarini noadekvat baholashni cheklash uchun ijtimoiy treninglar guruhiiy tartibda oʻtkaziladi. Tajribalar shuni koʻrsatmoqdaki, muammoli vaziyatlarda bolalarda stressli holatlarni yumshatishga ularni ruhiy-emotsional zoʻriqishlardan xalos etish juda muhim rol oʻynaydi.

Individual yondashuvni amalga oshirish negizi-bu oʻquvchilarning ruhiy va psixomatik buzilishlarini, intellektual va shaxsiy rivojlanishning kamchiliklarini oʻz vaqtida aniqlashdir. Bu oʻquvchilarning ruhiy rivojlanishi va sogʻligʻi holatining tashxisi hisoblanadi.

Tibbiy tashxis orqali oʻquvchilarda umumiy somatik va psixonervologik tekshirishlar oʻtkazilib, ular orasidan xafli guruhlar kontengenti aniqlanadi.

Oʻz joniga qasd qilish holatlarning yuqori darajasida psixologik maslahat va psixoterapiyatavsiya etiladi. Bunday davolashda mijozning soʻzlarini tinglash va uning yolgʻiz emasligi hissi va tushunishi asosiy natijalardan biridir.

Bu borada viloyatdagi taʼlim muassasalarida bolani maʼnaviy, ruhiy va jismoniy sogʻlomlashtirishga qaratilgan mavjud shtat birliklari doirasida tibbiy-ruhiy markazlarni tashkil etib, ularning oldiga aniq vazifalarni qoʻyib, ijrosini nazorat qilish maqsadga muvofiq.

Chunki, oʻtish davridagi bolani hayot bilan bogʻlovchi ishlar va tadbirlar qancha koʻp boʻlsa oʻz joniga qasd qilish ehtimoli shuncha kam boʻladi.

Bolalarda maxsus dastur oshkor qilmagan holda oʻz joniga qasd qilish holatlariga qarshi tura olish kayfiyati va ruhiyatini shakllantirish zarur. Bunda asosiysi, ularda hayotiy muloqotni rivojlantirish, bir-birini tushunish, yangi ijtimoiy aloqalar va koʻnikmalarni rivojlantirish, stress holatlarini yengish qobiliyatini test yoki boshqa usullarda tekshirish hisoblanadi.

Zamonaviy hayotda oʻz joniga qasd qilish-noxush ijtimoiy holat boʻlib hisoblanadi.

Bizning madaniyatimiz va milliy odatlarimizda oʻz joniga qasd qilish qaxramonlik yoki gunohni yuvuvchi qurbonlik sanalmasligini voyaga yetmaganlarga chuqur va har tomonlama tushuntirish lozim boʻladi.

Oʻz joniga qasd qilish holatlarining har birida oʻz sabablari bor. Faqat ular oʻz joniga qasd qiluvchilar oʻrab olgan kishilarga tushunarli emas. Suiqasdnning asosiy sabablari-jazodan qoʻrqish, ruhiy kasallik, uyda va ishdagi noxush holatlar, pul yoʻqotishlar va kambagʻallik, hayotdan “toʻyishlik”, somatik kasalliklar boʻlib hisoblanadi.

Suiqasd qiluvchilarning bu dunyodan oʻtish yoʻllari koʻpgina omillarga bogʻliq: madaniy, tasnifiy va boshqalar.

O'z joniga qasd qilishning eng ko'p tarqalgani o'zini osishdir.

Suiqasd holatining rivojlanishiga ko'pgina omillar ta'sir etadi va ko'p holatlarda qaysi bir omil hal qiluvchi ekanligi noma'lum bo'ladi.

Suiqasdning kelib chiqishiga sabab bo'luvchi omillarga psixologik, ekologik, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy omillar kiradi.

O'z joniga qasd qilmoqchi bo'lib, qasd qilolmaganlar bilan psixologlar kamroq ishlashi uchun suiqasd holatidagi kishilar guruhi bilan reabilitatsiya va readaptatsiya maxsus dasturlari asosida ishlashi zarur.

Bu dasturlar asosan muloqotni, bir-birini tushunish, yangi ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish hamda stress holatlarni yengib o'tishga yo'naltirilgan.

Psixolog mutaxassislarning ko'payishi va mijozlar bilan ishlash texnologiyasining rivojlanishi bilan suiqasdli holatlarning paydo bo'lishi muammolarini ko'p hollarda hal qilish mumkin.

Ayrim chet davlatlar statistikasi tahlil qilinganda, masalan, oxirgi o'n yil ichida Rossiyada yoshlar o'rtasida o'z joniga qasd etish holatlari ko'payganligini ko'rsatadi.

12-14 yoshdagi shaxslarning 30%ga suiqasd haqidagi fikrlar, 6% o'g'il bolalar, 10% qiz bolalarda suiqasd qilish bilan bog'liq harakatlar kuzatilmoqda.

Mutaxassislar fikricha, 10% suiqasd harakatlarning maqsadi o'z joniga qasd etish, 90% boshqalar diqqatini o'ziga jalb qilishdan iborat.

Statistika bo'yicha har bir vaqtda shaxsiy fojea, halokat, muammolarga yechim topmaslik, hayot oldidagi qo'rquvdan kelib chiqadi.

O'z joniga qasd etish sabablarini tekshirish natijalari 62% o'smirlarning o'z joniga qasd etishi oilaviy mojarolar va yetishmaslikda, kattalar tomonidan zo'ravonlik, qo'rquv, ba'zi pedagoglar tomonidan nojo'ya hatti-harakatlar, o'qituvchilar, sinfdoshlar, o'rtoqlari orasidagi mojarolar, atrofdagilarning befarqligi ekanligi aniqlangan.

8.7. Suiqasdning turlari, haqiqiy suiqasdlik xulqi va suiqasdlik holatining dinamik rivojlanishi

O'z fe'l-atvorini ochiq oydin namoyon etish. Bu turdagi o'smirlar hayot qiyinchiliklarning muammolarini yecha olmaslik va o'zlariga boshqalarning diqqatini qaratish orqali o'z joniga qasd qiladilar. Bu yordam so'rash usuli o'z joniga qasd qilish o'ziga real zarar yetkazish emas, atrofdagilarni qo'rqitish maqsadida, o'smirlarning muammolari ustida o'ylanib qolish, kattalarning ularga adolatsiz munosabatlarini namoyon etish maqsadida bo'ladi.

O'z xulqini namoyish etish, tomirlarni kesish, dori-darmonlar orqali zaharlanish, yoki o'zini osish orqali namoyon etiladi.

Bu turdagi harakatlar yorqin namoyish etiladi. Bu paytda o'smir impulsiv, aniq rejasiz harakat qiladi. Affektiv suiqasdlik holatda o'smirlar o'zlarini osadilar yoki zararli vositalar orqali o'zlarini zaharlantiradilar.

Bu turda aniq o'ylangan reja tuziladi. O'smir o'z joniga haqiqiy qasd qilishga tayyorlanadi va qarindoshlariga, do'stlariga o'zining harakatlarining sabablari va ularni kechirishlarini so'rab xat qoldiradi.

Bu harakatlar rejalashtirilgan bo'lib, ko'pincha o'lim bilan tugaydi. Haqiqiy suiqasdlikka o'zini balandlikdan sakrash yoki osish orqali o'tadi. O'z joniga qasd qilish juda g'ayritabiiy va keskin qadam bo'lib hisoblanadi va shuning uchun uni ijro etish tezkorlik bilan hal etilmaydi. Bunda uzoq vaqtdagi kechinmalar va bu holatdan chiqish yo'llari izlanadi.

Suiqasdlik holatining dinamik rivojlanishi:

Birinchi bosqich - o'lim haqida savollar bosqichi va hayot mazmuni. Bu suiqasdlik harakatini bajarishda moslashish xususiyati (o'qishga qiziqishning pasayishi, muloqotning chegaralanishi, yuqori darajadagi asabiylashish).

Bu paytda suiqasdlik fikrlari paydo bo'ladi, ya'ni "men bu hayotdan bezor bo'ldim", "yotsamda, uyg'onmasam" va boshqalar.

Oxirgi bosqichda o'smirda passiv fikrlar paydo bo'ladi, ya'ni o'z hayotidan mahrum etish, o'z joniga qasd etish. Bu bosqichda o'lim haqida faraz qilish, fantazyalar paydo bo'ladi.

Tadqiqotlar natijasiga ko'ra, 75% o'smirlar o'rtasida o'z joniga qasd qilish, suiqasdlik holatlari bo'lgan. Bunaqa turdagi fikrlar baholanmaydi yoki "qo'rqitish" sifatida qabul qilinadi. Har bir o'z joniga jiddiy qasd etuvchi kishilar bu haqida atrofdagilarga o'zining harakatlari haqida bildiradi.

O'z joniga qasd etish asta-sekin paydo bo'ladi va 70% voyaga yetmaganlar o'z joniga suiqasd etadi.

O'z joniga qasd etuvchilar ularni boshqalar eshitishini va ularga so'z berishlarini xohlaydilar. Lekin ko'pincha bunga erisha olmaydilar.

Ikkinchi bosqich - bu suiqasdlik fikrlari.

O'z joniga qasd qilish, reja tuzish, rejani amalga oshirish uchun uning vaqtini, joyini aniqlash.

Uchinchi bosqich - suiqasdni amalga oshirish. Suiqasdning paydo bo'lish fikridan uni amalga oshirish vaqtigacha presuitsid deyiladi.

Davomiyligini daqiqalar va oylar orqali sanash mumkin. Agar bola bir marta o'z joniga suiqasd qilsa, o'sha bolaga e'tibor qaratiladi.

Bu paytda suiqasdlik harakatlari kamroq bo'ladi. Biroq, taxminan 3 oydan keyin bolaning tashqi ko'rinishdan tinchligini ko'rib unga e'tibor bermay qo'yishadi va doimiy hayot tarzini davom ettiradilar, chunki bolada o'sha holat o'tdi degan fikr paydo bo'ladi. Shu paytda katta yoshdagi kishilar bola holatiga qayg'urmasligini sezib, u yana o'z joniga qasd etishi mumkin.

Shuning uchun uzoq va davomli tarzda bolani kuzatish, u bilan suhbatlashish va boshqa profilaktik ishlarni olib borish zarur.

O'z joniga qasd etish kattalar bo'lmagan paytida, mavhum holatda maktabgacha va boshlang'ich sinf yoshi paytida bo'lib o'tishi mumkin.

Bola ochlik e'lon qilishi, uzoq vaqt davomida vannani sovuq suv bilan to'ldirib o'tirishi, derazadan sovuq havo bilan nafas olishi yoki qor va muzqaymoq yeb shamollashi va hokazolar kuzatiladi.

Bolalar va o'smirlar yoshida suiqasdning sabablari:

1. O'lim haqida tushunchaga ega emaslik. Bolalar ongida o'lim hayotning tugashi emas, hamma narsani orqaga qaytarish mumkin degan tor tushuncha bo'ladi.

2. O'smirlar o'rtasida o'lim haqida tushunchaning (o'rtacha 18 yoshda) kech shakllanishi.
Ular "Vatansiz va bayroqsiz" odatda hech kimga kerak emasliklarni his etadilar.
3. Erta jinsiy hayotga kirishish. Bu paytda o'smir o'ziga "hayotni qanday davom ettirish kerak" degan ma'noda uzluksiz savol beradi (sevgilisini yo'qotish, homiladorlik va boshqalar), ya'ni maqsadsiz yashayotganligini o'ylashadi.
4. Oiladagi yetishmovchilik.
5. O'z-o'zidan buziladigan xulq (ichkilikbozlik, giyohvandlik, jinoyatchilik) ko'p hollarda suiqasdlik xulqi 15 yoshgacha bo'lgan yoshlarda oilaviy, maktab ichida yoki guruhlar ichida munosabatlar bilan bog'liq.
6. Tushkunlikka tushish.
Tushkunlikning psixogen sabablari yo'qotishlar bilan bog'liq bo'lib, do'stlari, yaqinlari, sog'ligi yoki boshqa odatiy narsalar (masalan, uy-joyning almashishi) tufayli yuzaga keladi.
Lekin uning hayotidagi oxirgi kun yaqinlashayotganligini bilmaydi. Shuni esda tutish kerakki, tushkunlikning fiziologik va psixologik tushuntirish mumkin. Ko'pgina tushkunlik holatiga tushgan bolalar borliq bilan uzviy uzilishlar bo'lmaydi, o'zlari haqida qayg'uradi va davolanish uchun yotqizilmaydi.
O'z joniga qasd qilishiga urinishlariga jiddiy qarash kerak. Yordam haqidagi chaqirish, albatta, inobatga olinib, yolg'izlik krizisiga (inqiroz) yordam qo'lini cho'zish kerak.
O'smirlarning ruhiy profilaktikasi o'z-o'ziga qasd qilish profilaktikasining asosi hisoblanadi. O'z-o'ziga qasd qilishni oldini olishda ota-onalar muhim rol o'ynaydi.
Bolada tushkun kayfiyat sezilganda, ota-onalar darhol bolani bu kayfiyatdan chiqarishlari lozim.
Birinchiidan, bola bilan suhbatlashish kerak, uning holati haqida savollar berib, kelajak to'g'risida maqsadli rejalar tuzishiga yordamlashish lozim. Bolada ijobiy kayfiyatni uyg'otish, o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlash lozim.
Ta'kidlash joizki, bolani boshqa ijobiy bolalar bilan qiyoslash ularning o'ziga beradigan bahosini pasaytirish mumkin.
Bunda ilgari davr o'smirlari bilan hozirgi o'smirni qiyoslab, ijobiy kelajak o'smiri obrazini ko'rsatish lozim.
Ikkinchiidan, bola uchun qiziqarli bo'lgan yangi va foydali mashg'ulotlar bilan shug'ullantirish, har kuni biror yangilikdan xabardor etish, avval bajarmagan ish yoki mashg'ulotiga jalb etish, kundalik hayotiga yangilik kiritish, sport to'garagiga qatnashtirish yoki hech bo'lmaganda ertalabki jismoniy mashg'ulotlarni qilishga odatlantirish, yangi sayohat marshrutlarini tuzish, dam olish kunlarida qiziqarli sayohatga olib borish, uy ishlarini bajarishda yangi usullarni topish, kino, teatr va ko'rgazmalarga olib borish mumkin.
Uchinchiidan, o'smirga kun tartibiga rioya qilishni o'rgatish muhimdir. Uning to'g'ri ovqatlanishiga, dam olishiga, toza havoda sayr qilishiga, harakatchan sport to'garaklari bilan shug'ulanishiga e'tibor berish lozim.

Bu davrda o‘smirning jismoniy holati va tayyorgarligiga alohida e‘tibor berish lozim.

To‘rtinchidan, psixolog va psixoterapevt yordamidan foydalanish lozim.

Ta‘lim muassasalarida munosabatlarni optimallashtirish

O‘smirlar orasida o‘z joniga qasd qilishning yana bir sababi shaxslararo munosabatlarning buzilishi bo‘lganligi bois sinf jamoalarining shakllan-tirish, pedagoglar va o‘quvchilar orasidagi muloqotni normallashtirish lozim bo‘ladi.

O‘quvchilarning o‘quv jarayonini optimallashtirishni, o‘quvchilarni jamoat ishlariga jalb qilish, maktabda o‘z-o‘ziniboshqarishni tahlil qilish, madaniyat, sport, fan sohalarida o‘quvchining faoliyatini shakllantirish choralarini topish zarur.

Shuningdek, o‘quvchilar bilan muloqot hurmat va ishonch asosida qurilishi lozim. O‘quvchilar orasida o‘z joniga qasd qilishning oldini olish uchun o‘qituvchi quyidagilarni bajarishi lozim:

Bolalarda o‘z kuchiga ishonchni kuchaytirish;

Ularda ishonch va umidni singdirish;

Ularning xulqini nazorat qilishi, o‘quvchilar bilan munosabatni tahlil qilishi.

Ba‘zi sinf rahbarlarining davomati va o‘zlashtirishini nazoratdan chetda qoldirishi bolalarga o‘z vaqtida yordam berish choralarini tashkil qilishga xalaqit beradi.

Bu borada maktab ma‘muriyatining o‘qituvchilarning o‘quvchilarga bo‘lgan muomalasi doimiy nazoratga olinishi alohida ahamiyatga egadir. O‘quvchini shaxsiyatiga tegish, kamsitish, psixologik va jismoniy kuch ishlatmaslikning oldini olish maqsadida alohida choralar ko‘rish lozim.

Oxirgi tahlillar, jamiyatning asosiy tibbiy muammolaridan biri o‘z joniga qasd qilish bo‘lib, ta‘lim muassasalari o‘quvchilari orasida o‘z joniga suiqasd qilish jahondagi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda o‘limning birinchi o‘ntaligiga kirishini ko‘rsatmoqda.

Ko‘pincha o‘z joniga qasd qilish ruhiy kasallik natijasida yuzaga keladi. Ruhshunoslar ham jamiyat loqaydligi oldida ojiz bo‘lib qolishadi. Afsuski, yetarli tayyorgarliksiz fojeaviy xatolarga yo‘l qo‘yilmokda.

Suitsid – faqat insonga xos bo‘lgan holat bo‘lib, yer yuzida boshqa biror-bir tirik mavjudot o‘z hayotini anglagan holda to‘xtatmaydi.

2009 yilda Rossiyada notabiiy o‘limda 20,6 ming bola va o‘smir oxirgi 5 yillikda esa 112 ming bola va o‘smir dunyodan ko‘z yumgan.

Oxirgi o‘n yilda o‘z uyidan, ota-onasidan va ta‘lim-tarbiya maskanlaridan qochgan bolalar soni 3 barobarga oshgan.

Ruhiy va jismoniy zo‘ravonlik, inson shaxsiyatini kamsitish, ta‘lim-tarbiya jarayonida internatlarida, bolalar uylaridagi zo‘ravonliklar ko‘p bolalar hayotida uchraydi.

Ma‘lumki, mehribonlik, mehr-oqibatning susayib borayotganligi jamiyatda eng avvalo bolalarga ta‘sir qiladi. Ularning kechinmalari, muammolariga oilada ota-ona tomonidan, maktabda esa o‘qituvchilar tomonidan kam e‘tibor beriladi, aksariyat hollarda tarbiyasi og‘ir bolalar va o‘smirlardan maktablar “tezroq qutulish” choralarini ko‘riladi.

Dunyo bo'yicha sinflardan chiqib ketgan o'quvchilar so'rovnomasi shuni ko'rsatadiki, 43% maktabdan chiqib ketgan o'quvchilar o'qituvchilar bilan bo'lgan kelishmovchiliklarni sabab qilib ko'rsatishgan.

Ayrim hollarda bolalar ta'lim maskanlarida o'z ishiga mas'uliyatsiz, shu o'ringa noloyiq bolalar hayotiga qiziqmaydigan rahbar xodimlar tayinlanganligi ham muammoni chuqurlashtiradi.

Kattalarning yoshlarga bo'lgan vahshiy munosabati o'smirlarni tushkunlikka olib keladi, depressiyalar natijasida ular o'z joniga qasd qiladilar.

JSST ma'lumotlariga ko'ra, yoshlar orasida o'z joniga qasd qiluvchilar soni oxirgi 20 yilda ikki baravarga ko'paygan. Tadqiqotchilar 10% o'z joniga qasd qiluvchilar o'zini o'ldirish maqsadida, 90% esa o'ziga e'tiborni qaratish maqsadida qilinishini ma'lum qilishmoqda.

8.8. Bolalar va o'smirlar suitsidining sabab va motivlari

Keyingi yillarda bolalar va o'smirlar o'rtasida o'z joniga qasd qilish hodisasining ko'payib borayotganligi kuzatilmoqda. Tabiiyki, bu o'z navbatida insoniyat va jamiyat uchun yot bo'lgan o'z joniga qasd qilishdek illatning oldini olishga qaratilgan chora tadbirlarni ishlab chiqishni takozo etadi. Barcha salbiy illatlar singari o'z joniga qasd qilish hodisasining oldini olish uchun esa uning kelib chiqish sababini aniqlash lozim bo'ladi.

Suitsidal xulqning sabab va motivlari o'rganish yuzasidan turli yillarda qator tadqiqotchilar tomonidan samarali ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lib, ularda har bir yosh davrida suitsidga sabab buluvchi omillarni tahlil qilishga harakat qilinadi. Jumladan, bolalar va o'smirlarda o'qituvchisining kundalik daftariga yomon baho qo'yish, ota-onasi va yaqinlarining tanbehi, so'rab tergashi, maktab o'quv dasturlarini o'zlashtirolmilik, ruhiy nosog'lomlik va o'smirlik yoshiga xos bo'lgan emotsional beqarorlik tufayli suitsidal urinishga qo'l urilsa, ayni kuch g'ayratga to'lgan yetuklik chog'ida yoshlikdagi orzu umidlarining ruyobga chiqmaganligi, oilaviy nizolar va azob uqubatdan qutulish uchun o'z joniga qasd qilishni tanlashligi qarilik yoshi davrida esa keksalik azobidan va birovga og'irligi tushayotganligidan suitsidal urinishga qo'l uriladi.

Ma'lumki, suitsidal urinishni amalga oshirish uchun ma'lum shart-sharoit, vaziyat bo'lishligi zarur bo'ladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, suitsidal xulqning sabab va bahonasidan shart-sharoit omilni ajrata bilish muhimdir. Omil deyilganda shunday voqea hodisalar majmuasi tushuniladiki, garchand konkret oqibatni yuzaga keltirmasada, suitsidal xulqning rivojlanishi uchun qulay va zarur imkoniyat, sharoit yaratiladi. Biror bir voqea-hodisa yo'qki, u shart-sharoitsiz rivojlansa va amalga ohsa. Ba'zan bir xil sabab turlicha voqea va hodisalarga olib kelishi mumkin. Bu shart-sharoit omilga bog'liqdir.

Bahona esa voqea-hodisalarning amalga oshirilishi uchun sababga turtki bo'ladi. Bahona tashqi va tasodifiy xarakterga ega bo'lib, u voqea-hodisalar o'rtasidagi sababiy bog'liqlik yoki o'zaro aloqani ta'minlash xizmatini bajaradi. O'z navbatida bahona suitsidning motivi haqida ayrim ma'lumotlarni

ham berishi mumkin. Baʼzan esa bahona, shart-sharoit hamda suitsidal xulq motivi bilan bir qatorda suitsidning sababini ochib berishi mumkin.

Maʼlum boʻlishicha, bolalar va oʻsmirlar suitsidining maqsadini aniqlash har doim muvaffaqiyatli kechavermas ekan. Bunga birinchidan ota-onalar va yaqin kishilarning “boʻlgan ish boʻldi, baribir oʻlganni tiriltirib boʻlmaydi” qabilida ish tutishlari natijasida toʻla haqiqatni aytishdan bosh tortishlari sabab boʻlsa, ikkinchidan suitsidal urinish baʼzan intim munosabatlar tufayli sodir etilganligi uchun suitsidentlarning oʻz hatti-harakatlari haqida suz yuritishdan bosh tortishi suitsidal urinishning haqiqiy sabab va motivlarini aniqlash jarayonini qiyinlashtiradi. Shuning uchun bolalar va oʻsmirlar suitsidining sabab va motivlarini aniqlash bir qator kompleks fazifalarni amalga oshirishni taqazo qiladi. Suitsident shaxsi xususiyatlari jumladan, xarakter, temperament va xulq atvoridagi oʻzgarishlar, emotsional irodaviy va yosh xususiyatlari, maktab faoliyati tahlili, hamda oilada va oʻrtoqlari davrasida tutgan mavqei, psixologik muhit va shu kabilarni oʻrganish shular jumlasidandir. Biroq, bu singari suitsidogen omillar doimo tashqi olam va shaxs ichki dunyosi bilan murakkab oʻzaro bogʻlanishga ega boʻlganligi, hamda bir xil ahamiyatli va bir-biriga bogʻlangan biologik, psixologik va ijtimoiy komponentlar majmuasidan tashkil topganligi tufayli har doim ham yaxshi va tulakonli natija beravermasligi kuzatiladi.

Oʻzbekistonda olib borilgan ijtimoiy psixologik tadqiqotlardan maʼlum boʻlishicha, bolalar va oʻsmirlar suitsidining sabab va motivlari turlicha va xilma-xil boʻlib, jumladan pubertat oldi va kichik pubertat (jinsiy yetilish davri) yoshi davrlarida suitsidal xulqning asosiy motivi boʻlib, sogʻlomlik (asosiy ruhiy nosogʻlomlik) va qoʻrqinch holatlariga bogʻliq boʻlgan nizolar, kechinmalar xizmat qilsa, pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida shaxsiy oilaviy, oʻqituvchi va oʻquvchi oʻrtasidagi nizolar hamda ijtimoiy ahloq normalari bilan bogʻliq boʻlgan nizolar asosiy motivlarini tashkil qiladi.

Pubertat oldi va kichik pubertat yoshida sogʻlomlik holatining asosiy motiv sifatida namoyon boʻlishi, bizningcha, suitsidentlarning yosh boʻlganliklari uchun shaxsiy, oilaviy va ijtimoiy ahloq normalariga bogʻliq boʻlgan nizolarga duch kelmaganliklari bilan belgilanadi. Pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida esa suitsidentlarning yoshi, bio-psixologik va ijtimoiy eʼtiyojlarining ortib borishi, ularni oilaviy munosabatlariga hamda, oʻqituvchi va oʻquvchi oʻrtasida, moddiy-maishiy taʼminotga bogʻliq boʻlgan nizolarga nisbatan munosabatga kirishishni undaydi. Bu singari munosabatlarning paydo boʻlishi nizoli vaziyatlarning kelib chiqishiga va ularning asosiy motivi sifatida namoyon boʻlishiga olib keladi.

Koʻp holatlarda suitsidal xulqning sabab, bahona va motivlari bir-biriga korishib ketganligi tufayli bolalar va oʻsmirlar suitsidining sabab, bahona va motivlarini yakka hodisa sifatida oʻrganishda qator qiyinchiliklarga duch kelinadi. Shu sababli oʻz tadqiqotimiz natijalari asosida bolalar va oʻsmirlarda suitsidal xulqning sabab, bahona va motivlarining shartli klassifikatsiyasi tuzildi. Bunga koʻra bolalar va oʻsmirlar suitsidining bahona va motivlari kuyidagicha ifodalaniladi:

1. Oilaviy nizolar.
 - a. yolg'izlik.
 - b. yaqin kishisining o'limi.
 - c. muvaffaqiyatsiz sevgi va muhabbat bilan bog'liq bo'lgan nizolar.
 - d. ota-ona yoki oilaning boshqa a'zolari tomonidan bolalarni jismoniy va ma'naviy xo'rlash.
2. Salomatlik bilan bog'liq bo'lgan nizolar.
 - a. ruhiy kasalliklar.
 - b. somatik kasalliklar.
 - c. tug'ma yoki hayot davomida orttirilgan nogironlik.
3. Ijtimoiy ahloq normalari bilan bog'liq bo'lgan nizolar.
 - a. jinoiy javobgarlikdan qochish.
 - b. boshqa xildagi jazolanish va sharmandalikdan qutulish.
 - c. uyushgan jinoyatchilik guruhlariga tushib qolish.
4. O'qish jarayoniga bog'liq nizolar.
 - a. o'quv dasturlarini o'zlashtira olmaslik.
 - b. sinfda ikkinchi yilga qoldirilishi.
 - c. maktabdan chetlashtirish.
5. Moddiy-maishiy ta'minot bilan bog'liq bo'lgan nizolar.
 - a. moddiy yetishmovchilik tufayli kerakli shart-sharoit bilan yetarlicha ta'minlamaslik (kiyim-bosh, stol-stul, oziq-ovqat va boshqalar).
 - b. bolalar va o'smirlar tomonidan noo'rin (sharoitni hisobga olmasdan) qo'yilgan talablar.

Bolalar va o'smirlar suitsidining motivlarini o'rganish natijalariga ko'ra oilaviy nizolar boshqa nizolar o'rtasida asosiy motiv sifatida namoyon bo'lganligini ko'rishimiz mumkin.

Oilaviy nizolarga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar ko'pincha yolg'izlik, yaqin kishisini yo'qotish, ota-onalarning bolalar ruhiy olamini, ularning yosh xususiyatlarini tushunmasliklari, yoshlarning sevgi-muhabbat bilan bog'liq bo'lgan hissiy kechinmalariga qo'pol ravishda aralashuvi, ba'zi yoshlarning barvaqt nikohgacha jinsiy aloqaga kirishishi va sevgan kishisining bevafoqlik qilishi, ayrim yoshlarda gigienik bilimlarni tanqislashi tufayli sodir etilmoqda. Oilaviy nizolar asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar yosh davriga ko'ra suitsidentlarning yoshi ortib borishi bilan bu motiv darajasining yaqqol ifodalanib borganligini ko'rsatadi. Bunday kurinishning namoyon bo'lishining asosiy sababi, bolalarning yoshi ortib borishi bilan ulardagi hayotiy, ruhiy va biologik ehtiyojlarni o'sib borish jarayoni bilan bog'liqdir. Qolaversa o'smirlik va o'spirinlik yoshi davrida xos bo'lgan emotsional beqarorlik, yosh xususiyatlari, hayotiy tajribalarning yetishmasligi oilaviy nizolarga bog'liq bo'lgan motiv asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar darajasining yuqoriligiga sabab bo'ladi.

Bolalar va o'smirlar o'rtasida yaqin kishisining o'limiga bog'liq bo'lgan motiv asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar ham mavjud bo'lib, bunday suitsidal urinishlar bolalar va o'smirlarning biror kishiga (ota, ona, buvi, bobo, aka va boshqalar) o'rganib qolishlari va o'sha kishining to'satdan vafot etishi bolada

kuchli qayg'uli holatni keltirib chiqarib, suitsidal xulqning kelib chiqishiga sabab bo'lganligi kuzatiladi. Yosh davri ko'rsatgichlariga ko'ra bu motiv bilan bog'liq suitsidal urinishlar asosan kichik va o'rta pubertat yosh davrlariga to'g'ri keladi.

Oilaviy motivga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlarning tugallananlik va tugallanmaganlik darajasiga ko'ra bolalar va o'smirlar o'rtasida sodir etilayotgan suitsidal urinishlar asosan o'zini hayotdan mahrum etishga qaratilgan haqiqiy suitsidal xulq, mazmuniga emas balki, izdan chiqqan ijtimoiy psixologik munosabatlarni qayta tiklash va ijtimoiy muhitdagi nomutanosbliklarga nisbatan o'z norozichiligini bildirishga qaratilgan "chaqiriq", "namoyishkorona" mazmunga ega ekanligini ko'rsatdi. Suitsidal urinishning tugallanganlik darajasining yuqoriligi bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning haqiqiy mazmunga ega ekanligidan dalolat beradi. Shuningdek, suitsidning tugallanganlik darajasining yuqoriligi ba'zan suitsidal urinish usulini tanlashga ham ko'p jihatdan bog'liqdir.

Oilaviy nizolar asosida suitsidal urinishni amalga oshirgan suitsidentlarning 62,4 foizi ijobiy xulqli bo'lib, ular oilada va maktabda yaxshi obro'ga ega bo'lgan, jamoatchilik ishlarida faol, odobli, ahloqli va fanlarni "a'lo" va "yaxshi" baholarga o'zlashtiruvchi bolalar va o'smirlardir. Bu motivga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishning amalga oshirgan suitsidentlarning 47,6 foizi salbiy xulqqa ega bo'lgan bolalar va o'smirlarni tashkil qiladi. Salbiy xulqli bolalar va o'smirlar asosan sevgi-muhabbatga bog'liq bo'lgan nizolar va barvaqt jinsiy aloqaga kirishish bilan bog'liq bo'lgan nizolar tufayli suitsidal urinishni sodir etishgan.

Bolalar va o'smirlarni o'rtasida salomatlik bilan bog'liq bo'lgan motiv asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar ruhiy, somatik kasalliklar va orttirilgan majruhlik tufayli sodir etilgan. Yosh ko'rsatgichlariga ko'ra bunday suitsidal urinishlar turlicha bo'lib, ular quyidagichadir: ruhiy kasallik asosida sodir etilgan suitsidal pubertat oldi yoshi davrida 35,71% ga teng bo'lsa, kichik pubertat yoshida 17,18% tashkil qiladi. Pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida 7,56%, 4,36 foizga tengdir. Ushbu foizlar ruhiy nosog'lomlikka bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar ko'rsatgichi suitsident yoshining ortib borishi bilan uning darajasi pasayib borganligini ko'rsatadi. Somatik kasalliklar va orttirilgan majruhlik tufayli sodir etilgan suitsidlar esa u yoki bu yosh davrida turg'un ko'rinishga ega emas.

Tadqiqotlar natijalaridan ma'lum bo'lishicha, ruhiy nosog'lomlik asosida sodir etilgan suitsidal urinishlarni amalga oshirgan suitsidentlarning katta qismi ruhiy kasalliklar dispanseridan hisobdan o'tkazilmagan. Joylarda ruhiy nosog'lom bolalar va o'smirlarni ruhiy kasalliklar dispanseri ko'rigidan o'tkazish va hisobga olishni tashkillashtirish bu omilga bog'liq bo'lgan suitsidallarning oldini olishda muhimligini e'tiborga olib, unutmazlik kerak. Shuningdek, somatik va orttirilgan majruhlik tufayli ham suitsidal urinishlarning sodir etilayotganligi bunday bolalar va o'smirlar bilan psixologik va psixiatrik tadbirlarni olib borish zarurligini ko'rsatadi. Tug'ma va orttirilgan majruhlik tufayli sodir etilgan suitsidal urinishlar hayot uchun

zararli bo'lmada, biroq yaqin kishilari, sinfdosh o'rtoqlari va boshqa kishilar tomonidan uning majruhligini yuziga solish yoki izza qilish bu motivga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlarni keltirib chiqarganligining guvohi bo'lamiz.

Somatik nosog'lomlik va orttirilgan yoki tug'ma majruhlik holatiga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar (esa ko'prok katta yosh davriga pubertat va pubertatdan keyingi yosh) to'g'ri kelayotganligi kuzatiladi.

Axloq normalariga zid bo'lgan xulq asosida sodir etilgan suitsidal urinishlarning kelib chiqish jarayonini o'rganish bolalar va o'smirlarning o'z qilmishlariga yarsha jazolanishdan qo'rqish, sirlari fosh bo'lib, sharmanda bo'lishdan uyalish tufayli amalga oshirilayotganligini ko'rsatadi. Shuningdek, ba'zan katta kishilar tomonidan no'rin jazolashlar ham bu motivga bog'liq bo'lgan suitsidlarning sodir yetilishicha sabab bo'lgan. Ayrim hollarda esa yoshlarning uyushgan guruhlar tudasiga tushib qolishi holatlari ahloq normalariga zid bo'lgan xulqqa bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar keltirib chiqargan. Yoshlarning, ayniksa qiz bolalarning jinsiy munosabatlardagi no'rin hatti-harakati bu motivga bog'liq bo'lgan suitsidlarga sabab bulayotganligining guvohi bo'lamiz.

Tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'lishicha ijtimoiy ahloq normalariga zid bo'lgan xulq asosida o'z joniga qasd qilgan bolalar va o'smirlar tarbiyalanayotgan oilalarda nosog'lom psixologik muhitning mavjudligi kuzatildi. Bunday oilalarda ota-onalarning farzandlari oldida o'z obro'yiga ega emasliklari yoki yo'qolish arafasida ekanligi ko'zga tashlanadi.

Noahloqiy xulqqa bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlarning psixologik ma'nosi azob uqubat va sharmandalikdan qochish va chorasizlikka borib taqaladi. Bunday suitsidlar ko'pincha o'zini hayotdan mahrum etishga qaratilgan haqiqiy suitsidal xulq mazmuniga ega bo'lsada, biroq pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida suitsidal xulqning haqiqiy turi mazmuniga ko'ra namoyishkorona mazmuni yaqqol namoyon bo'la boshlaganligi kuzatildi.

Bu motiv asosida sodir etilgan suitsidlarni amalga oshirgan suitsidentlar shaxs xususiyatlariga ko'ra ularning katta qismi salbiy xulqqa ega ekanliklari kuzatildi. O'qish faoliyatlari ham o'rtacha bo'lib, ayrimlari esa sinfdan koldirilgan, maktabga kelmaslik, o'qituvchilarni pisand qilmaslik odatlariga ega bo'lgan bolalar va o'smirlardir. Psixologik, akliy tarakkiyot darajasiga ko'ra ular emotsional beqaror, serzarda, irodasiz, manman, egoist va ruhiy beqarorlik xususiyatlariga ega bo'lib, konformlik, isterik shaxs tiplarini yaqqol namoyon qilganligi kuzatiladi. Shuningdek, ularga o'tkir qobiliyatga ega emaslik, chuqur mulohaza yuritmaslik kabi xususiyatlarning ham mavjudligi ko'zga tashlandi.

O'qish faoliyatiga bog'liq bo'lgan nizolar asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar asosan o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi nizolar tufayli sodir etilgan bo'lib, ko'pincha ular namoyishkorona mazmunga egaligi bilan xarakterlidir.

Bu motiv asosida sodir etilgan suitsidal urinishlarni amalga oshirgan suitsidentlar suitsidoldi holatida barcha suitsidentlar singari emotsional beqaror, ko'zg'aluvchan, o'z-o'zini past baholashlik xususiyatlarini namoyon qilib, bunday suitsidal urinishlar kuyidagichadir: o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi nizolar asosida amalga oshirilgan suitsidlar pubertat va pubertatdan

keyingi yosh davrlarida 24,39 va 14,07% ga teng bo'lsa, kichik pubertat yoshida 24,21 % ni tashkil qiladi.

O'qish faoliyatiga bog'liq bo'lgan nizolar asosida o'z joniga qasd qilgan suitsidentlar shaxs xususiyatlariga ko'ra 27,41% ijobiy sifatli va 72,59% salbiy xulqli bolalar va o'smirlardir. Oilada nosog'lom psixologik muhitning mavjudligi bolalar va o'smirlarga salbiy ta'sir qilib, ularning o'qishdan bezib ketishlariga sabab bo'lgan. Shuningdek, bunday oilalarda ota-onalarning bola o'qishi bilan qiziqmasliklari, nazorat kilmaslik holatlari ijtimoiy ahloq normalari va o'qish faoliyatiga bog'liq bo'lgan nizolarning kelib chiqishiga olib kelgan. O'quvchilardagi ayrim individual psixologik xususiyatlar va akliy taraqqiyot orqada qolishlik holatlari ham o'qish faoliyatiga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlarni keltirib chiqarganligi kuzatildi. Bunday suitsidlar ko'pincha o'quvchilarning o'quv dasturlarini o'zgartirishdagi muvaffaqiyatsizliklarga duch kelishlari natijasida o'qituvchilarning bu xususiyatni dars tayyorlab kelmaslikka bog'lashi, ulardagi aqliy tarakkiyotning orqadagi qolganligini anglab yetmasliklari tufayli sodir etilgan.

Moddiy-maishiy ta'minotga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar bolalar va o'smirlarga oilada yetarlicha shart-sharoitlarning yaratib berilmaganligi, ayrim holatlarda esa bolalar va o'smirlarning oilaviy ahvoli etiborga olmasdan turib, noo'rin qilgan talablari natijasida ham sodir etilganligi kuzatildi. Bunday noo'rin talablar ayniqsa o'smir qizlar o'rtasida ko'proq kuzatilib, ular kiyim bosh ustidan ota-onasi va oiladagi boshqa a'zolar bilan tortishuvlar, turli xil janjallarni keltirib chiqarib, oqibatda suitsidal urinishni amalga oshirganligining guvohi bo'ldik. Yosh ko'rsatgichlariga ko'ra bu motivga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar ayniqsa pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida ko'proq kuzatiladi.

Moddiy-maishiy taminotga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlarning oldini olish maqsadida kam taminlangan, nochor oilalarga va ota-onasiz tarbiyalanayotgan bolalar va o'smirlarga turli xil jamg'arma fondlari, ijtimoiy taminot bo'limlari, hamda mahalla xayriya jamg'armalari tomonidan moddiy-maishiy yordam berish maqsadga muvofiqdir deb uylaymiz.

Shunday qilib, bolalar va o'smirlar suitsidining bahona va motivini o'rganish natijalariga ko'ra bahonahar doim ham suitsidal xulq motivi bilan mos kelavermasligi namoyon bo'ladi. Masalan, ota-ona yoki oilaning boshqa azolari, o'qituvchilar o'rtasidagi nizoli vaziyatlar suitsidal urinish uchun bahona bo'lib, xizmat qilsa, surunkali kasallik, yaqin kishisini yo'qotish, ota yoki onalardan birining noahloqiy xulqi kabilar motiv sifatida namoyon bo'ladi. Yoki surunkali kasallikka chalinish, yaqin kishini yo'qotish suitsidal urinish uchun bahona bo'lib xizmat qilsa, ota-ona yoki o'qituvchilari o'rtasidagi surunkali nizoli vaziyatlar motiv rolini uynaganligini ko'ramiz. Ayrim holatlarda esa bahona suitsidal xulq motivi bilan mos kelishi kuzatiladi. Masalan, nizoli vaziyatlarning uzoq muddatli davom etishi, uning murakkablashuvi suitsidal urinish uchun bahona bo'lib xizmat qilsa, nizoli vaziyatga barham berish va undan qutulish motiv rolini o'ynaganligining guvohi bo'lamiz.

Tadqiqotlardan malum bo'lishicha, suitsidal xulq motivlari faqat suitsidentlarni urab turgan ijtimoiy, ma'naviy, tasiri ostida, balki ularning yosh, individual psixologik xususiyatlariga ham bog'liq ravishda o'zgarib boradi. Chunki, har bir yosh davrining o'ziga xos inqirozli davrlari, qiyinchiliklari mavjuddirki, ular suitsidal xulq motiviga o'z tasirini o'tkazmasdan qolmaydi.

Masalan, o'qituvchilarda maktab muammolari, o'smirlarda shaxs erkinligiga erishish va o'smirlilik yoshi davridagi yosh "inqirozlari" shular jumlasidandir.

Bolalar va o'smirlar suitsidining motivlarini o'rganish natijalarining ko'rsatishicha, u yoki bu motiv har doim ham suitsidogen omil rolini uynamaydi.

Jumladan, moddiy-maishiy ta'minotning yetarli emasligi ayrim holatlarda suitsidogen omil rolini uynagan bo'lsa, ba'zan esa umuman uynamagan. Bu ko'pincha suitsidentning shu omillarga nisbatan bo'lgan munosabatiga bog'liqdir. Masalan, ayrim bolalar va o'smirlarda egoistik, maqtanchoqlik, qo'zg'aluvchanlik, emotsional beqarorlik kabi hislatlarning mavjudligi ularda moddiy-maishiy ta'minotning yetarli emasligi vaziyatni okilona tushunish imkoniyatini cheklab, turli xil, jumladan o'zining kamsitilishini his etish, boshqalarga o'xshab kiyina olmasligi haqidagi kabi noto'g'ri xulosalarga kelishiga olib keladi va suitsidal xulqning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, yaqin kishisining o'limi ruhiy va jismoniy xo'rlanish yoki maktabda yomon baho qo'yish holatlari ham har doim suitsidogen omil rolini uynamaganligini ko'ramiz. Bu omillarga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar maxsus holatlarda, ya'ni suitsidentning suitsidogen vaziyatga nisbatan bo'lgan individual psixologik munosabati asosida vujudga keladi. Jumladan, yaqin kishining o'limiga bog'liq bo'lgan suitsidal urinish ta'sirlanuvchanlik, emotsional beqarorlik xususiyatlariga ega bo'lgan bolalarda sodir etilgan bo'lsa, boshqalarga bu hol unchalik ta'sir etmagan.

Bolalar va o'smirlar suitsidining motivini aniqlash ko'p jihatdan suitsidal xulqni keltirib chiqaruvchi sababga bog'liqdir.

A.A.Sultonov bir guruh ruhiy sog'lom o'smirlarda olib borgan tadqiqotlari natijasida bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning quyidagi sabablari mavjudligini ta'kidlaydi:

1. Ijtimoiy shart-sharoitga va turmush tarziga nisbatan dezadaptatsiyalanish.
2. Oilaviy nizolar.
3. Spirtli ichimliklar va narkotik moddalarni iste'mol qilish.
4. Jinsiy munosabatlarga bog'liq bo'lgan nizolar.

A.E.Lichko esa o'z tadqiqotlarida o'smirlar suitsidal xulqning quyidagi sabablarini keltirib o'tadi:

1. Sevimli kishisini yo'qotish.
2. Toliqish va kuchli ruhiy ta'sirlanish.
3. Shaxs qadr-qimmatini va nafsoniyatining yerga urilishi.
4. Spirtli ichimliklar va giyohvandlikka berilish.
5. O'zini o'z joniga qasd qilgan kishi o'rniga qo'yib ko'rish.
6. His hayajon, qo'rquv va g'am-g'ussalar va boshqalar.

Bolalar va o'smirlarning ijtimoiy psixologik moslanish-larining izdan chiqishi jarayonini o'rganishdan avval moslashish jarayonining o'zini tushuntirib o'tish maqsadga muvofiqdir. Moslashish (adaptatsiya) tushunchasi falsafiy manbalarda ta'kidlanishicha jonli tabiatning tashqi muhit bilan o'zaro muvofiqlashuvi natijasida vujudga keladigan jarayon bo'lib, u insoning barcha psixik faoliyatida yotadi va ularning nazariy asoslarini belgilaydi. Inson adaptatsiya jarayoni orqali ijtimoiy muhit voqea-hodisalariga nisbatan moslashish yo'lini bosib o'tadi. Individ va tabiat o'rtasidagi muvofiqlikni izdan chiqishi ijtimoiy psixologik moslashishning izdan chiqishiga (dezadaptatsiya) olib keladi. Ijtimoiy psixologik moslashishning izdan chiqishi inson xulq atvorida vujudga kelib, u patologik, ijtimoiy psixologik va biologik ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Shuning uchun dezadaptatsiya jarayonini birgina omilga bog'lab tushuntirishga urinish noto'g'ri bo'lur edi.

Bolalar va o'smirlarda dezadaptatsiyaning dastlabki belgilari sifatida oila a'zolari o'rtasida nizoli vaziyatlarning tez-tez kelib chiqishi, o'qish faoliyatiga nisbatan ko'ngil sovishlik, fanlarni o'zlashtirishda qiyinchilikka uchrash, hamda sinfdoshlari va boshqalar bilan muloqotga kirishishda tez-tez nizoli vaziyatlarga duch kelish, ruhiy beqarorlik, serzardalik, somatik va ruhiy kasallik kabilar namoyon bo'ladi.

Bolalar va o'smirlarda dezadaptatsiyaning quyidagi ko'rinishlari kuzatildi:

1. Shaxs xususiyatlariga bog'liq bo'lgan dezadaptatsiya.
2. Psixogen ta'sirlanish natijasida vujudga keladigan dezadaptatsiya.
3. Somatik va ruhiy nosog'lomlikka bog'liq bo'lgan dezadaptatsiya.

Shaxs xususiyatlariga bog'liq bo'lgan dezadaptatsiya jarayoni xulq og'ishi, emotsional beqarorlik, impusivlik, aqliy qobiliyatning yetarlicha rivojlanmaganligi, yosh davri xususiyatlari va jinsiy yetishishlikka bog'liq asosida vujudga kelsa, psixogen ta'sirlanishlar natijasida yuzaga keladigan dezadaptatsiya ota-onalar va oilaning boshqa a'zolari, o'qituvchilar, sinfdosh o'rtoqlari o'rtasidagi nizolar, ota-ona yoki kishisining o'limi, ularning turli xil kasalliklarga chalinishi tufayli vujudga keladi. Somatik va ruhiy nosog'lomlikka bog'liq bo'lgan dezadaptatsiya esa kuchli gripp, oshqozon-ichak kasalliklari, teri, nafas olish organlari kasalliklari tufayli yuzaga kelganligi kuzatiladi.

Bolalar va o'smirlarda ijtimoiy psixologik moslashishning izdan chiqish jarayonini o'rganish natijalariga ko'ra oilaviy munosabatlarda ota-onalar hamda oilaning boshqa a'zolarining bolalar va o'smirlar his-tuyg'ulari, ruhiy kechinmalari bilan hisoblashmasliklari, bolalar va o'smirlarning o'z oilasida emotsional izolyatsiyaga (yakkalanish) tushib qolishi, oilada moddiy-maishiy shart-sharoitning yetarli emasligi suitsidentning sub'ektiv bahosiga ko'ra, ota-onalardan birining spirtli ichimlik va giyohvandlikka berilishi, noahloqiy xulqi kabi holatlar dezadaptatsiya jarayonining vujudga kelishiga sabab bo'lgan. O'qish faoliyatida esa o'qituvchilarning adolatsiz munosabati, sinfdoshlari o'rtasida o'z mavqeiga ega emaslik va guruhda izolyatsiyaga (yakkalanish) tushib qolishlik, hamda sinfdoshlari o'rtasidagi shaxslararo nizolar dezadaptatsiyaning uchun asos bo'lib xizmat qilganligini ko'ramiz.

Ma'lum bo'lishicha o'z joniga qasd qilish dezadaptatsiyaning eng yuqori cho'qqisiga yetganda emas, balki dezadaptatsiyaning yengil formalarida ham sodir etilishi mumkin. Bunday holatlarda amalga oshirilgan suitsidal urinishlar namoyishkorona mazmunga ega ekanligi bilan xarakterlidir.

Bolalar va o'smirlar suitsidal xulq sabablari orasida shaxslararo nizolar jumladan, o'qituvchi o'quvchi hamda ota-ona va oilaning boshqa a'zolari o'rtasidagi nizolar asosiy sabablardan biri sifatida namoyon bo'lib, bolalar va o'smirlar suitsidining eng katta qismi shu sabablar asosida sodir etilayotganligini ko'rsatadi. Bu sabablar asosida amalga oshirilgan suitsidlar ota-onalar va o'qituvchilarning bolalar va o'smirlar bilan muloqotga kirishishlarida yo'l qo'ygan qo'polliklari, ularning his-tuyg'ulari bilan hisoblashmaslik, adolatsizlik qilishlari tufayli sodir etilayotganligi kuzatildi.

Suitsidal urinishning yosh davrlariga ko'ra ko'rsatgichi shaxslararo nizolar tufayli sodir etilgan suitsidal urinishlar yosh davrining ortib borishi bilan suitsidlar miqdorining ham ortib borganligini ko'rsatadi.

Ma'lum bo'lishicha shaxslararo nizolar tufayli sodir etilgan suitsidal urinishlar asosan katta yosh davrlariga (pubertat va pubertatdan keyingi yosh) to'g'ri keladi. Suitsidal urinishning katta yosh davrlariga to'g'ri kelishligi o'smirlik yoshiga xos bo'lgan emotsional beqarorlik, yosh davri inqirozlari va hayotiy tajribalarning yetishmasligi, hamda voqea-hodisalarni kitobiy idrok etish, romantiklik xususiyatlariga bog'liqdir. Bolalar va o'smirlardagi bu singari xususiyatlarni ko'pchilik kattalar anglab yetmaydilar. Bu esa ko'pincha kattalar bilan o'smirlar o'rtasidagi nizoli vaziyatlarga sabab bo'ladi.

Ota-onalarning bolalar va o'smirlar psixologiyasini bilmasliklari, oilada o'z farzandlarini o'ta erkatoy qilib o'stirishlari, hamda ularni haddan tashqari asrab-avaylab ardoqlashi bu sabab asosidagi suitsidal urinishlarning kelib chiqishiga olib kelgan. Bunday tarbiyalangan bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi ko'rinishlari tez shakllanib, mustaqil fikr yuritish va moslashuvchanlik qobiliyatlari yaxshi rivojlanmaganligi tufayli ular unchalik murakkab bulmagan oddiy nizoli vaziyatlarda ham o'zini yo'qotib qo'yadi va nizoli vaziyatlarda barham berishda turli xil qiyinchiliklarga uchraydi.

Oiladagi uy-ruzg'or yumushlarining yoshiga, jinsiga va quvvatiga qarab taqsimlanmasligi ham shaxslararo nizolarga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlarni keltirib chiqarganligi kuzatiladi.

Sevgi-muhabbatga bog'liq bo'lgan nizolar, nikohsiz jinsiy aloqaga kirishish ham bolalar va o'smirlar o'rtasidagi suitsidal urinishning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bu sababga bog'liq bo'lgan suitsidlarda suitsidentlarning yoshi ortib borishi bilan suitsidlar darajasining ham ortib borganligi ko'zga tashlanadi. Sevgi-muhabbatga bog'liq bo'lgan nizolar asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar o'smirlarning sevgan yigiti (qizi) dan ajralish, sevgan yigit (qiz)ning bevafoqlik qilishi, hamda nikohsiz qilingan jinsiy aloqa kabilar tufayli ham sodir etilib, bunday suitsidal urinishlar ko'pincha o'zini hayotdan ketkazishga qaratilgan oldindan uylangan haqiqiy mazmunga emas, balki to'satdan kuchli qo'zg'alish tufayli sodir etilgan impulsiv xarakterga egadir.

Nikohsiz jinsiy aloqaga kirishish ba'zan o'smir qizlarda suitsidal urinishlarga sabab bo'lganligi kuzatiladi. Bunday suitsidal urinishlar o'smir qizlarning yoshlik his-tuyg'ulariga berilib, yoki yigitlarning aldov-siylovlariga uchib, jinsiy aloqaga kirishlari tufayli sodir etilgan. Bu sabab asosida amalga oshirilgan suitsidal urinishlarning tugallanganlik va tugallanmaganlik darajasiga ko'ra tugallanganlik darajasi ustunligi bunday suitsidal urinishlar o'zini hayotdan ketkazishga qaratilgan haqiqiy mazmunga egadir degan xulosani beradi.

Ba'zan yosh qizlarning (9-11 yosh) o'zidan katta yoshdagi shaxslar tomonidan qizlik sha'niga (nomus) tegishi ham suitsidal urinishga sabab bo'lgan. Tadqiqotchilarning ko'rsatishicha bunday hodisalar faqat ruhiy nosog'lom va nosog'lomlik chegarasidagi shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Biroq, bunday hodisalar butkul sog'lom, esli-hushli kishilar tomonidan sodir etilganligini ko'ramiz. Bu sababga bog'liq bo'lgan suitsidlar odatda qizlarning yoshi ulg'ayib, o'zining qizlik sha'niga putur yetganligini anglab, tushunib yetganliklaridan so'ng, bu hodisani psixologik hal qilib bo'lmas darajada his etishlari natijasida amalga oshirilgan.

Spirтли ichimlik va giyohvandlikka berilish holati ham bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning kelib chiqishiga ta'sir etilishligi kuzatiladi. Bu sababga bog'liq bo'lgan suitsidlar bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi natijasida sodir etilib, bunday xulq og'ishlari oilaviy tarbiyada yo'l qo'yilgan nuqsonlar va oilada hukm surgan nosog'lom psixologik iqlimning mavjudligi tufayli yuzaga kelgan. Spirтли ichimlik va giyohvandlikka berilish tufayli sodir etilgan suitsidal urinishlarni amalga oshirgan suitsidentlar tarbiyalanayotgan oilalarning 84,6% ni noto'liq va noahloqiy xulqqa ega bo'lgan, hamda nosog'lom psixiatrik muhit hukm surayotgan oilalar bo'lsa, 15,4% sog'lom muhitli oilalar ekanligi kuzatiladi. Bu sababga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar pubertat va pubertat yoshidan keyingi davrga to'g'ri keladi.

Toliqish, his-hayajon, qo'rquv, g'am-g'ussalar ham bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning kelib chiqishiga sabab bo'lganligi kuzatiladi. Yosh davrlarida ko'ra asosan kichik yosh davrlariga to'g'ri keladi. Kichik yosh davrida to'g'ri kelishi bizning fikrimizcha bolalarning yosh psixologik xususiyatlari va hayotiy tajribalarining yetishmasligiga bog'liqdir. Shunday qilib, bolalar va o'smirlar suitsidining sabab va motivlarini o'rganish natijalari quyidagi xulosaga kelish mumkin:

- bolalar va o'smirlar suitsidining asosiy motivi sifatida oilaviy, o'quvchi va o'qituvchi nizolar namoyon bo'ladi;
- shaxslararo nizolar, toliqish, his-hayajon, qo'rquv, g'am-g'ussa, hamda sevgi-muhabbatga bog'liq bo'lgan kelishmovchiliklar bolalar va o'smirlar suitsidining asosiy sabablaridan biri bo'lib hisoblanadi;
- bolalar va o'smirlar suitsidi turli xil sabablar asosida sodir etilishidan qat'iy nazar uning tub ildizi mikroijtimoiy muhitdagi nizolarga bog'liqdir;
- ijtimoiy psixologik moslashishning izdan chiqishi suitsidal xulq vujudga kelishining boshlang'ich bosqichi bo'lib hisoblanadi;

- suitsidentning suitsidogen vaziyatiga nisbatan bo'lgan munosabati suitsidal urinishning amalga oshirilishini belgilaydi;
- suitsidalning xulqning kelib chiqishiga shaxsning yosh va individual psixologik xususiyalari qadriyatlar orientatsiyasi va tarbiyalanganlik darajasi ta'sir qiladi.

8.9. O'smirlik davridagi ijtimoiy psixologik xususiyatlari xulq-atvordagi buzilishlarning namoyon bo'lish formalari

Bugungi kunda jamiyatning dolzarb muammolaridan biri o'z joniga qasd qilish hodisasining psixologik ma'nosini o'rganish bo'lib, hisoblanadi. Zotan, suitsidal urinishning psixologik ma'nosini o'rganmasdan turib uning kelib chiqish sabablarini aniqlash va uning oldini olishga qaratilgan chora tadbirlarni ishlab chiqishga erishish mushkuldir. Keyingi yillarda katta yoshdagi kishilar suitsidning psixologik ma'nosini tadqiq qilishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarining olib borilishi bilan bir qatorda bolalar va o'smirlar suitsidining psixologik ma'nosini o'rganish yuzasidan ham qator ilmiy izlanishlar olib borildi va bu sohada qator muvaffaqiyatlarga erishildi.

Suitsidning psixologik ma'nosini o'rganish tadqiqotchiga suitsident "nima maqsadda" o'z joniga qasd qildi degan savolga javob berishga yordam beradi. Haqiqiy suitsidal xulq asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar ko'rsatkichi yillar bo'yicha taqqoslanilganda esa bu mazmunga ega bo'lgan suitsidlarning bir ko'tarilib bir pasayib turganligini ko'ramiz. Bunday ko'rinishning namoyon bo'lishligi haqiqiy suitsidal xulq mazmuniga ega bo'lgan suitsidlar ma'lum bir yoshda turgun xarakterga ega emasdir degan xulosaga kelishimizga sabab bo'ldi.

Oldindan rejalashtirilgan mazmunga ega bo'lgan suitsidal urinishlarda ota-ona va oilaning boshqa a'zolari, o'qituvchilari va yaqin qarindosh urug'lari sinfdosh o'rtoqlari o'rtasidagi nizolar hamda sevgi-muhabbatga bog'liq bo'lgan nizolar va yaqin kishisini yo'qotish kabilar motiv rolini o'ynaganligining guvohi bo'lamiz. Bunday suitsidal urinishlarda suitsidal oldi davri bir oydan besh-olti oygacha bo'lib, bu davr mobaynida passiv va tabaqalashmagan suitsidal uy va niyatlar vujudga keladi. Suitsidal xulqning passiv va tabakalashmagan pog'onasida suitsidal xulq to'la va uzil kesil shakllanmaganligi bilan xarakterlidir. Shuningdek, bu davrda suitsidal xulq o'zgaruvchanlik xususiyatiga ega bo'ladi. Suitsidal xulqning ikkinchi, ichki tayyorgarlik davri pog'onasida o'z joniga qasd qilish haqidagi o'y va niyatlar qat'iy tus ola boshlaydi. Bu davrning davomiyligi bir necha kundan bir xaftagacha cho'zilishi mumkin. Suitsidal xulqning bu pog'onasida ba'zan suitsidentlar nizoli vaziyatlarning murakkablashuvi va ta'sirchanlik kuchining ortib borishiga qarab, o'zlarining suitsidal urinishlari haqidagi niyatlarining ayrim belgilarining namoyon qilganligi kuzatiladi. Masalan, bu pog'onada ayrim suitsidentlarning "yashashdan to'yib ketdim", "yashagani qo'yasizlarmi", "bunday yashagandan ko'ra o'lganim yaxshiroq" deya ta'kidlashgan so'zlari suitsidal xulqning paydo bo'lganligidan dalolat beradi. Bunday belgilar garchand, suitsidal xulqning paydo bo'lganligi haqida xabar

bersada, biroq nizoli vaziyatning keyingi rivojiga qarab, ba'zan suitsidal urinish sodir etilmasligi va ba'zan esa sodir etilishi mumkin. Keyingi o'z joniga qasd qilish usulini tanlash pog'onasida suitsident suitsidal usulining qulayligi, o'ziga mosligi va jarohatlilik tomonlarini hisobga olgan holda suitsidal urinish usulini tanlaydi. Tanlash davri ko'pincha 1 soatdan bir necha kungacha bo'lishi mumkin. Suitsidal urinish usuli haqida ma'lum qarorga kelingan o'z suitsidal niyatini amalga oshirib qulay sharoit va imkoniyat poylaydi. Ba'zan suitsident tomonidan qulay imkoniyat va shart sharoitning yaratilishi uchun shaxsiy intilishning namoyon qilinganligining guvohi bo'lamiz.

Oldindan rejalashtirilgan haqiqiy mazmunga ega bo'lgan suitsidal xulqda suitsidal uy va niyatlarning shakllanishi ko'pincha aniq sabab va bahonalarga bog'liq bo'lganligi kuzatiladi. Bunday sabab va bahonalar asosan shaxslararo nizolar, sevgan kishisidan ajralish (bu ko'pincha pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida kuzatiladi). Kattalar tomonidan adolatsiz munosabat va boshqalar bo'lib hisoblanadi. Bu ko'rinishdagi suitsidal urinishlar suitsidentning birinchi qo'lga duch kelgan narsa bilan emas, balki oldindan tayyorlab qo'yilgan narsalar bilan amalga oshirilganligini ko'ramiz.

Bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning psixologik ma'nosi turli yosh davrlaridagi bolalar va o'smirlarda turlicha namoyon bo'ladi. Masalan, pubertat oldi yoshi davridagi suitsidal urinishning 25,0% atrofida e'tiborini o'ziga jalb qilishga yo'naltirilgan "chaqiriq" mazmuniga ega bo'lsa, 50,0% "azob uqubatdan o'zini olib qochish" mazmuniga va 25,0% "voz kechish" mazmuniga egadir. Kichik pubertat yoshi davrida 18,86% "chaqiriq", 13,21% "isyon", 22,63% - "azob uqubatdan o'zini olib qochish", 15,10% - "o'z-o'zini jazolash" va 30,18% - "voz kechish" mazmuniga egadir. Pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida 13,64% "chaqiriq", 9,09%, 10,83% "isyon", 31,82%, 52,64% - "azob uqubatdan o'zini olib qochish", 18,18%, 15,78% - "o'z-o'zini jazolash" va 27,27%, 21,05% - "voz kechish" mazmuniga ega bo'lgan suitsidal urinishlardir.

Ushbu foizlar tahlili bolalar va o'smirlarda haqiqiy suitsidal xulq mazmuniga ega bo'lgan suitsidlarning psixologik ma'nosini "azob uqubatdan qutulish", "chaqiriq", va "isyon" mazmuniga ega ekanligidan dalolat beradi. Shunisi xarakterliki, haqiqiy mazmunga ega bo'lgan suitsidal xulqning psixologik ma'nosini suitsidal xulqning har bir rivojlanish bosqichida turli xil ma'noni namoyon qiladi. Masalan, suitsidal xulq rivojlanishining birinchi bosqichida (parasuitsidal) "chaqiriq" mazmuniga ega bo'lsa, keyingi bosqichlarida ko'proq "isyon" mazmunini namoyon qiladi.

Ambivalent suitsidal xulq asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar asosan katta yosh davrlariga to'g'ri keladi. Autoagressivlik asosan kichik pubertat yosh davridagi bolalarda kuzatiladi. Yosh ortib borishi bilan esa agressivlik atrofga yo'naltirilganligining guvohi bo'lamiz. Ambivalent suitsidal urinishlarda motiv rolini ko'pincha kattalarning adolatsiz munosabatlari, shaxslararo nizolar va sevgi-muhabbatdagi muvaffaqiyatsizlik kabilar o'ynaganligini ko'ramiz. Shuningdek, ruhiy nosog'lomlik holati ham ba'zan motiv sifatida namoyon

bo'ladi. Bu ko'rinishdagi suitsidlarda suitsidal urinish usulini tanlash va uni amalga oshirish ba'zan rejani oldindan o'ylangan usul orqali amalga oshirilgan bo'lsa, ba'zan esa oldindan o'ylanmagan suitsidal urinish usuli orqali sodir etilgan.

Ambivalent suitsidal xulq asosida sodir etilgan suitsidlarda suitsidentlar suitsidoldi psixik holatlarida emotsional beqarorlik psixologik himoyalaniş funksiyasining izdan chiqishi, dil azobi, qo'rquv kabilarni namoyon qilishganligi kuzatiladi. Ambivalent suitsidal xulq asosida sodir etilgan suitsidlarning psixologik ma'nosi "azob uqubatdan o'zini olib qochish", "isyon" va "nizoli vaziyatdan qutulishga nisbatan intilish" mazmuniga ega ekanligi namoyon bo'ladi.

Bolalar va o'smirlar tomonidan sodir etilayotgan suitsidal urinishlarning uchdan biri kuchli ta'sirlanish va affektiv qo'zg'alishlar tufayli amalga oshirilgan.

Anglanilgan va shaxs tomonidan qayta ishlangan ruhiy jarohatli vaziyat reaksiyalari mu'lum tipdagi maqsadga yo'naltirilgan suitsidal xulqni yuzaga keltirsa, affektiv reaksiyalarda psixogen vaziyat shaxs tomonidan chuqur anglanilib, kayta ishlashga ulgurmaydi va ko'pincha xulqni izdan chiqaruvchi elementlar bilan to'yingan affektiv javobga olib keladi. Bunday holatlarda suitsidal xulq mexanizmining xususiyati "qisqa tutashuv reaksiyalari" deb nomlanuvchi affektning uzoq muddat yig'ilib boruvchi va bunda bahona emotsional portlashga olib keluvchi faqat "oxirgi tomchi" rolini o'ynovchi reaksiyalarga yaqin ekanligining guvohi bulamiz.

Affektiv suitsidal urinishlar individning hayotiy kechinmalarni boshdan kechirish jarayonida o'z umid va rejalarining birdaniga, to'satdan yo'qqa chiqishi okibatida nizolorni bartaraf etish imkoniyatining yo'qolishi, ya'ni frustratsiyaning negativ ta'sirini pasaytirishga erisha olmasligi natijasida sodir etilayotganligi kuzatiladi. Affektiv suitsidal urinishlarda motiv rolini asosan shaxs qadr-qimmatining pasayishi, sevgi muhabbatga bog'liq bo'lgan nizolar va kattalar tomonidan adolatsiz munosabatlar, hamda noo'rin tanbeh va jismoniy jazolashlar uynaganligining guvohi bo'lamiz. Bu xildagi suitsidal urinishlar oldindan uylanganligining suitsidal uy va niyatlari asosida sodir etilmaganligi tufayli oldindan o'ylangan suitsidal urinish usuli orqali emas, balki, kuchli ko'zg'alish holatlarida qo'lga birinchi duch kelgan narsa orqali amalga oshirilganidir.

Affektiv qo'zg'alish tufayli o'z joniga qasd qilgan bolalar va o'smirlar suitsidoldi emotsional holatida dil og'rig'i, vaziyatdan qutulishning iloji yo'qligini his etish, qo'rquv, g'azab va vajohatlilik sifatlarini namoyon qilishgan. Bunday suitsidal urinishlarda suitsidal urinishning psixologik ma'nosini nomutanosib vaziyatga nisbatan o'z norozichiligini bildirish maqsadida "isyon" "azob uqubatdan qochish" va "yordamga chaqirish" mazmuniga ega ekanligi namoyon bo'ladi. Suitsidal urinishning boshqa turlari singari affektiv suitsidal urinishlarning ham psixologik ma'nosi xilma-xil va turlichadir. Buni affektiv holatida sodir etilgan suitsidlarni psixologik ma'nosini ifodalovchi ko'rsatgichlar ham ko'rsatib turibdi. Ular

quyidagichadir: vujudga kelgan nizoli vaziyat va adolatsiz munosabatga nisbatan faol qarshilik ko'rsatish sifatidagi "isyon" pubertat oldi yoshi davrida (33,33% kichik pubertat yoshi davrida 39,63%, pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida 54,35%, 18,35%)ga tengdir. Atrofdagilarni yordamga undovchi "chaqiriq" pubertat oldi yoshida 66,67% ni, kichik pubertat yoshida 45,28%, pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida esa 26,08%, 34,38% ni tashkil qiladi. "Azob uqubatdan qutulish" kichik pubertat yoshida 15,09%, pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida esa 19,57%, 46,87%ga tengdir. "O'z-o'zini jazolash" va "voz kechish" kabilar affektiv suitsidlarda suitsidal urinishning psixologik ma'nosi sifatida o'ylanmaganligini ko'ramiz.

Affektiv holatda sodir etilgan suitsidal urinishlarda suitsidal o'y va niyatlarning shakllanishi hamda amalga oshirilishida suitsidentning shaxs va individual psixologik xususiyatlari, ustanovkalari, qadriyatlari orientatsiyasining o'rni katta ekanligi namoyon bo'ladi.

Bolalar va o'smirlar affektiv reaksiyalar orqali sodir etilgan suitsidlarni tadqiq qilish natijalari ularda affektiv reaksiyalarning quyidagi ko'rinishlari mavjudligini ko'rsatish mumkin:

O'tkir birlamchi affektiv reaksiya. Bu xildagi affektiv reaksiya orqali suidsial urinishni amalga oshirgan. Suitsidentlarda affektiv holatga sabab bo'luvchi nizolar asosan shaxsiy imtent, o'quv jarayoniga va shaxslararo nizolarga bog'liq bo'lib, ular o'tkir, lokal xarakterga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Bunday holatlarda suitsidal o'y va niyatlar o'tkir emotsional ta'sirlanish natijasida vujudga kelib, suidsid oldi davri bir nechagina daqiqaga teng bo'ladi.

Ikkilamchi affektiv reaksiya. Bunda suidsidentlarning xarakterli xususiyatlardan biri bo'lgan tortinchoqlik, aqliy qobiliyatning nomutanosibligi (bir ko'tarilib, bir pasayib tushirish) o'ziga ishonmaslik, o'z-o'zini baholashning susayishi, kamgaplik, xayolparastlik kabilar namoyon bo'ladi.

Akkumlativ (bog'lanib qolganlik asosida). Affektiv reaksiya. Bunday affektiv reaksiyalar tufayli sodir etiladigan suidsidlar ko'pincha yaqin kishisini yo'qotish shaxs uchun ahamiyatli munosabatlarni izdan chiqishi, somatik nosog'lomliklar, yolg'izlik kabilar tufayli vujudga keladi. Shunday qilib, bolalar va o'smirlarda affektiv holatda sodir etilayotgan suidsial urinishlarning psixologik ma'nosi idividning o'zini hayotdan ketkazishda qaratilgan mazmunga emas, balki atrofdagilarni yordamga chaqirishdan iborat bo'lgan. "Chaqiriq", noma'qul vaziyatga nisbatan "isyon", nizoli vaziyatdan qutilishga nisbatan bo'lgan intilish va izdan chiqqan ijtimoiy psixologik munosabatlarni qayta tiklashga qaratilganlik mazmuniga ega ekanligidan dalolat beradi.

Bolalar va o'smirlar suidsidining katta qismi namoyishkorona suitsidal xulq ko'rinishiga ega ekanligini ko'rsatadi. Bunday suitsidal urinishlar ayniqsa pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrdan yanada ko'proq kuzatiladi. Namoyishkorona mazmunga ega bo'lgan suitsidal urinishlar kuchli jarohatli vaziyatlarda vujudga kelib uning psixologik ma'nosi vujudga kelgan nomunosib vaziyatga nisbatan o'z qarshiligini bildirish (isyon) bo'lib hisoblansa, motivi bo'lib esa ota-onasi, o'qituvchilari, sinfdosh o'rtoqlari va sevgan kishisi o'rtasidagi shaxslararo nizolar xizmat qiladi. Bunday suitsidal

urinishlardan suidsidal suidsidoldi psixologik holatdan o'zining qadrsizligida achinish chuqur qayg'uga tushish nizoli vaziyatlarni hal qilib darajada his etish, qo'rqish va bezovtalanishni namoyon qilishgan. Qayg'urish betoqatlik va affektiv holatlar bu holdagi suidsidal urinishlarda sezilarni namoyon bo'lmaganligi kuzatiladi. Bunday suidsidal urinishlari suidsidal urinishlarini boshqa suidsidlardan farqli o'laroq, ular doimo ma'lum ob'ektiv, ma'lum kishilarga qaratilganligi bilan xarakterlidir. Namoyishkorona suidsidal xulqning psixologik ma'nosi ham affektiv haqiqiy ambivalent suidsidal xulqning ma'nosi singari xilma-xildir va turlichadir.

Namoyishkorona suidsidal xulq psixologik ma'nosining "chaqiriq" va "isyon" mazmunga ega bo'lishligi bunday suidsidal urinishlar o'zini o'ldirish maqsadida emas, balki nomutanosib va o'zini qoniqtirmayotgan vaziyatga nisbatan o'z noroziligini bildirish maqsadidadagi "isyon" atrof dalilarni yordamga chorlash. "Chaqiriq" mazmuniga ega bo'lgan suidsidal xulq asosida sodir etilayotganligini ko'rsatadi. Namoyishkorona suidsidal xulq asosida sodir etilgan suidsidal urinishlar asosan katta yosh davrlariga to'g'ri keladi. Kichik yosh davrlarida esa bunday suidsidal urinishlar deyarli kuzatilmaydi. Namoyishkorona suidsidal xulqning psixologik ma'nosi asosan "chaqiriq" va "isyon" mazmuniga ega ekanligi namoyon bo'lsada, bazan suidsidentning "azob uqubatdan qutilish" ga nisbatan bo'lgan intilishi suidsidal urinishning psixologik ma'nosini belgilaganligining guvohi bo'lamiz. Ayrim vaziyatlarda esa "chaqiriq" va "isyon" bir-biri qo'shib ketganligi ko'zga tashlanadi. Namoyishkorona suidsidal urinishlar ko'pincha oldindan tayyorlab qo'yilgan suidsidal urinish usuli orqali, qasd olmoqchi bo'lgan kishisi ko'z o'ngida sodir etilganligi tufayli bunday suidsidal o'y va niyatlar asosida amalga oshiriladi degan xulosaga kelishimizga sabab bo'ldi. Ba'zi holatlarda esa bunday suidsidal urinishlarning kelib chiqishida affektiv qo'zg'alishlarning ishtirok etishligi oldidan o'ylangan suidsidal o'y va niyatlar asosida emas, balki to'satdan vujudga kelgan suidsidal xulq asosida qo'lga birinchi duch kelgan narsa bilan amalga oshirilgan.

Bolalar va o'smirlar suidsidining tugallanganlik va tuganllanmaganlik darajasini o'rganish natijalariga ko'ra kichik yosh davrlaridagi bolalarda suidsidal urinishning tugallanganlik darajasining yuqoriligi, ya'ni yashashdan voz kechishga qaratilgan haqiqiy mazmunga ega ekanligi, yoshi ortib borishi bilan esa suidsidal xulqning namoyishkorona tus ola boshlaganligi, ya'ni tugallanmaganlik darajasining ortib borilganligi kuzatiladi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, suidsidal xulq kichik yosh davrlarida suidsial urinish qo'rquv, his-hayajon holatida sodir etilganligini tufayli tugallanganlik darajasi yuqori bo'lsa, katta yosh davrdagi bolalar va o'smirlarda esa suidsidal xulqning namoyishkorona mazmunga ega ekanligi ularda tugallanmagan suidsidal urinish darajasining yuqoriligini belgilaydi. Bolalar va o'smirlarda suidsidal xulqning namoyishkorona mazmunga ega bo'lishligi suidsidalni o'y va niyatlarning suidsid oxiri natijasi bilan mos kelmasligini keltirib chiqadi. Shunday qilib, bolalar va o'smirlar suidsidining psixologik ma'nosini o'rganish

yuzasidan olingan natijalarga ko'ra quyidagicha xulosalarni umumlashtirish mumkin:

Bolalar va o'smirlar suidsidi o'zini hayotdan mahrum etishga emas, balki izdan chiqqan ijtimoiy psixologik munosabatlarni qayta tiklashga qaratilgandir.

Bolalar va o'smirlar tomonidan sodir etilayotgan suidsidal urinishlar asosan namoyishkorona va impulsiv xarakterdagi suidsidallardir.

Bolalar va o'smirlar suidsidining psixologik ma'nosi asosan nomaqbul vaziyatga nisbatdan o'z noroziligini bildirish maqsadidagi "isyon", "qasos" va atrofdagilar e'tiborini o'ziga qaratish yo'naltirilgan "chaqiriq" mazmunga egadir

O'quvchilarda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini hosil qilish, balog'atga yetmagan yoshlarni mustaqil xayotga tayyorlash, yoshlik imkoniyatlaridan to'laqonli foydalanish, o'z joniga qasd qilish holatlarini oldini olish hamda yoshlar o'rtasida tegishli profilaktik tadbirlarni samarali tashkil etish bo'yicha quyidagilarni amalga oshirish lozim:

- notinch oila farzanlari ro'yxatini shakllantirish, ularga malakali pedagog va psixologlarni biriktirib yakka tartibdagi profilaktik tadbirlarni olib borish;

- ta'lim muassasalarida psixologlar faoliyati samaradorligini oshirish;

- ta'lim muassasalarida doimiy ravishda o'quvchilar bilan o'z joniga qasd qilishni oldini olish bo'yicha psixologik testlar, davra suxbatlari olib borish;

- notinch oilalardagi muxitni o'rganish hamda mavjud muammolarni mahalla fuqarolar yig'inlari va hududiy hokimliklar bilan hamkorlikda bartaraf etish choralarini ko'rish;

- o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, ularning iste'dodlarini yanada rivojlantirish, o'quvchilar orasida zararli odatlarga qarshi profilaktik tadbirlarni tashkil etishga qaratilgan seminarlarni tashkil etish;

- ta'lim muassasalarida, shuningdek sinf xonalarini o'quvchilarning o'z joniga qasd qilishning fojiiyali oqibati va uni oldini olish bo'yicha ko'rgazmali vositalar (bukletlar, plakatlar) bilan jihozlash;

- o'quvchilar orasida o'z joniga qasd qilish holatlarining oldini olish va uning og'ir oqibatlari haqida shifokorlar, psixologlar va huquqni muhofaza qiluvchi idoralar xodimlari ishtirokida profilaktik tushuntiruv ishlarini olib borish;

- yoshlar o'rtasida o'z joniga qasd qilish holarining oldini olish, balog'atga yetmaganlarni kelgusi hayotga tayyorlash va ular o'rtasida sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini hosil qilishga qaratilgan tadbirlar va sahna ko'rinishlari tayyorlash.

Voyaga yetmaganlar tomonidan o'z joniga qasd qilish holatlari bo'yicha tergovoldi tekshiruvi sinchkovlik bilan, har tomonlama, to'la va xolisona o'tkazilishi va qonuniy qaror qabul qilinishini ta'minlash lozim.

Bunday hodisalar yuzasidan voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiyalarga, zarur hollarda esa ichki ishlar organlariga, ta'lim muassasalariga, xotin-qizlar qo'mitalariga tekshiruvlar tayinlab, bolalarning o'z joniga qasd va suiqasd qilishiga imkon bergan shart-sharoitlarni bartaraf etish, aybdor shaxslarning javobgarlik masalasini qat'iyatlik bilan hal qilish lozim bo'ladi.

1. Suitsidal xulq-atvor deganda nima tushuniladi?

- A) Faqat ruhiy kasallik natijasi
- B) Ijtimoiy moslashuv jarayoni
- C) Ongli ravishda hayotdan voz kechishga qaratilgan xatti-harakat
- D) Tasodifiy psixik holat

To'g'ri javob: C

2. "O'z-o'zini o'ldirish" asari muallifi kim?

- A) Z. Freyd
- B) E. Dyurkgeym
- C) A.F.Koni
- D) I.A.Sikorskiy

To'g'ri javob: B

3. Dyurkgeym nazariyasiga ko'ra suitsid nimaga bog'liq?

- A) Biologik omillarga
- B) Genetik omillarga
- C) Ijtimoiy muhitga
- D) Nerv tizimiga

To'g'ri javob: C

4. Psixoanalitik yondashuv asoschisi kim?

- A) Dyurkgeym
- B) Gernet
- C) Freyd
- D) Gordon

To'g'ri javob: C

5. Avtoagressiya nimani anglatadi?

- A) Boshqalarga zarar yetkazish
- B) O'ziga nisbatan tajovuzkorlik
- C) Ijtimoiy izolyatsiya
- D) Ijtimoiy moslashuv

To'g'ri javob: B

6. Voyaga yetmaganlarda suitsidning asosiy omili qaysi?

- A) Genetik
- B) Psixologik-ijtimoiy
- C) Fiziologik
- D) Biologik

To'g'ri javob: B

7. Demonstrativ suitsid nimani anglatadi?

- A) Yashirin suitsid
 - B) Tasodifiy suitsid
 - C) E'tibor jalb qilish maqsadidagi suitsidal urinish
 - D) Patologik suitsid
- To'g'ri javob: C
-

8. Suitsid profilaktikasi deganda nima tushuniladi?

- A) Jazolash tizimi
 - B) Tibbiy davolash
 - C) Oldini olish choralari tizimi
 - D) Statistik tahlil
- To'g'ri javob: C
-

9. Psixodiagnostika vazifasi nima?

- A) Jazolash
 - B) Tahlil va aniqlash
 - C) Izolyatsiya
 - D) Nazorat qilish
- To'g'ri javob: B
-

10. Suitsidal xulqning asosiy belgisiga qaysi kiradi?

- A) Ijtimoiy faollik
 - B) Hayotdan voz kechish fikri
 - C) Liderlik
 - D) Kommunikativlik
- To'g'ri javob: B

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Bosh maqsadimiz - keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish. - Toshkent: O'zbekiston, 2013. - 64 b.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni demokratik yangilash va modernizatsiya qilishga qaratilgan taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirish – bosh maqsadimizdir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 22 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2014 yil 6 dekabr. – T.: "O'zbekiston", 2014. - 76 b.
3. Alimxodjayeva S.N., Haydarov F.N. "Psixologik tashxis metodikalari majmuasi" 2-qism. O'quv qo'llanma. – T., 2009. – B. 72
4. Asadov Y.M. Ruhiiy holatlar diagnostikasi va korreksiyasi. – T., 2000
5. Uzoqov A, G'oziyev E, Tojiyev A. «Oila etikasi va psixologiyasi». T. «O'qituvchi» - 1992.

9 – mavzu. Shaxs og‘ishgan xulqining psixologik korreksiyasi
(4 soat ma’ruza, 4 soat amaliy mashg‘ulot)

Reja

1. Shaxs va og‘ishgan xulq tushunchalarining psixologik asoslari
2. Og‘ishgan xulqning psixologik sabablari
3. Psixologik korreksiya tizimi va yo‘nalishlari
4. Korreksion ish shakllari va metodlari

Shaxs shakllanishini tabiatdan anatomo-fiziologik shart-sharoitlariga ega bo‘lgan bola ijtimoiylashishi jarayonida insoniyatning yutuqlarini o‘zlashtirib olam bilan o‘zaro ta’sirga kirishadi. Ushbu jarayonda shakllangan qobiliyat va vazifalar shaxsda shakllangan odamning sifatlarini takror ishlab chiqaradi .

Individ - (individium) – Inson birligining alohida namoyondasi; qurol, belgilardan foydalanuvchi va ular orqali shaxsiy fe’l-atvori va ruhiy jarayonlariga ega bo‘luvchi, tabiiy (biologik) chegaradan tashqariga chiquvchi ijtimoiy mavjudot, ushbu tushuncha bilan individuallik tushunchasi chambarchas bog‘liqdir, u hamda boshqa odamlardan ijtimoiy ahamiyati tomonidan farqlanadigan odamdir, individning shaxsi va o‘ziga xos ruhiyati uning takrorlanmasligidadir.

Yosh inqirozi – keskin psixologik o‘zgarishlar bilan xarakterlanadigan ontogenezni alohida nisbatan uzoq davom etmaydigan davrlaridir. Asabiy va jarohatli xarakterga ega tangliklardan farqli ravishda shaxs rivojlanishining me’yoriy ketma-ketligiga zarur bo‘lgan me’yorlarga taalluqlidir.

Stress – turli xil ekstremal ta’sirlar – stressorlarga javoban yuzaga keluvchi keng doiradagi holatlarni belgiluvchi holat.

Frustratsiya – ma’lum maqsad yo‘lidagi mavjud mavhum to‘siqlarni paydo bo‘lishiga nisbatan hosil bo‘ladigan muvaffaqiyatsizlikni boshdan kechiruvchi ruhiy holat.

Shaxsiy korreksion psixologiyaning xususiyatlarini hisobga olib uchta alohida sohalarning har birida aniq vazifalarni joylashtirish mumkin. Kognitiv soha; (shaxsiy korreksion psixologiyada yetakchi, biografik tushuntirishi):

- 1) o‘zining xulqi – atvori, munosabati, reksiyasi sababini anglash;
- 2) his-tuyg‘u va xulq-atvor stereotiplarni anglash;
- 3) psixologik omillar va somatik buzilishlar orasidagi bog‘liqlikni anglash;
- 4) mojarolar va ruhiy jarohatlovchi vaziyatlarni kelib chiqishida o‘zining roli va javobgarligini his qilishi;
- 5) boshdan kechirishi sabablari va munosabat usullarini hamda o‘zining munosabati shakllanishi sharoitlarini anglashi;
- 6) mijozni mutaxassis tomonidan emotsional qo‘llab-quvvatlash;
- 7) mijoz tomonidan tuyg‘ularni anglab va yuzaga chiqarish;
- 8) o‘ziga nisbatan yanada samimiy munosabatni shakllantirish;
- 9) boshdan o‘tkazish va emotsional munosabatlar usullarini o‘zgartirish;

Hissiy holatlarni korrektsiyalash usullari. O‘z-o‘zini boshqarish usullari
Korreksion ishda ma‘lum bir metodni oldindan tanlash qiyin, chunki ish
faoliyatida psixologlar turli metodlardan foydalanadilar.

Hatto bir metod har xil mutaxassisda har xil natija beradi.

Psixokorreksion ishlarda mijozga psixologik ta‘sir o‘tkazish quyidagilarga
qarab baholanadi:

a) ichki kechinmalarining sub‘ektiv mohiyatining o‘zgarganligi.

b) ta‘sir etgandan so‘ng mijozning ijobiy tomonga o‘zgarishi.

Psixologik ta‘sirning samarasini belgilashda quyidagi metodlarni
ishlatish mumkin: ishontirish, verbal va noverbal ta‘sir etish, paralingvistik
ta‘sir, rag‘batlantirish, jazolash va hokazolar. Ular insonning somatik fiziologik
va psixik funksiyalarini baholaydi. Psixokorreksion ta‘sirning samaraliligi
kriteriysi har bir shaxsdagi salbiy o‘zgarishlarni aynan uni o‘ziga xos
ekanligini hamda tanlangan psixokorreksion metodlar ta‘siri shu o‘zgarishlarga
qaratilganligini hisobga olish bilan bog‘liqdir. Korrektsion psixologiya,
yuqorida aniqlaganimizda, mijozning qabul qilingan me‘yorlarga mos
kelmaydigan ruhiy rivojlanishining xususiyatlarini «to‘g‘rilashga», qaratilgan
mutaxassisning faoliyatini aks ettiradi.

Bola psixik taraqqiyotini tuzatishning asosiy vazifalari quyidagilardan
iborat: bola shaxsiy va intellektual imkoniyatlarini rivojlantirish uchun eng
yaxshi sharoitlarni yaratish asosida psixik taraqqiyotdan chetlashishlarni
tuzatishdan, shaxsiy va axloqiy taraqqiyotidan yoqimsiz salbiy yo‘nalishlarni
oldini olishdan iboratdir. Psixik taraqqiyotni tuzatish, «Korreksiya qilish»
atamasi dastlab deffektologiyada kasal bolalarga nisbatan ishlatilgan bo‘lsa,
amaliy yosh psixologiyaning rivojlanishi bilan «tuzatish» tushunchasi normal
psixik taraqqiyot uchun ham qo‘llanila boshlandi. D.B.Elkonin tuzatishning
yo‘nalganligini korrektsiya xarakteriga bog‘liq ravishda tuzatishning ikki
usulini ajratishni taklif qiladi:

1. Taraqqiyotdan chetlashish belgilariga qaratilgan simptomatik tuzatish.

2. Taraqqiyotdan chetlashish sabablari va manbalariga qaratilgan tuzatish
hisoblanadi.

Psixologik maslahat berish amaliyotida normal taraqqiyot korrektsiyasi
va nonormal taraqqiyot korrektsiyasidan farqlanadi. Normal taraqqiyotda
tuzatishning mazmuniga ko‘ra quyidagi turlari ajratiladi, aqliy taraqqiyot
korrektsiyasi, shaxs taraqqiyoti korrektsiyasi, salbiy holatlarning oldini olish
korrektsiyasidir. Psixolog ishida korrektsion vazifalarni yechish maqsadida
psixologik yordamni tashkil etishga bog‘liq ravishda uning to‘rini ko‘rsatish
mumkin: madaniy oqartuv ishlari, maslahat-tavsiyalar berish, individual va
guruhiy korrektsiya.

Madaniy oqartuv ishlari - ota-onalar, tarbiyachilar, o‘qituvchilarga
mo‘ljallangan bo‘ladi. Bunda bola taraqqiyoti asosiy qonuniyatlari, yosh
psixologik xususiyatlari, har bir yoshning qiyinchiliklari, muammolari va
ularni bartaraf etish bo‘yicha umumiy tavsiyalar beriladi.

Maslahat va tavsiyalar berish ishi bola boshidan kechirgan qiyinchiliklar
sabablarini aniqlash asosida olib boriladi. Bunda psixolog ota-onalar,

o'qituvchilar, tarbiyachilar hamda bolaning bajaradigan ishlarini tavsiyanomada beradi. Mehnatni ko'p talab etadigan psixologning tuzatish ishi - ota-onalar, o'qituvchilar, tarbiyachilar va bolalar guruhi, yoki individual bir bola bilan hamkorlikda olib boriladi. Ishning ana shu turi ancha mehnat, vaqt, ko'p metod va metodikalarni qo'llashni talab etsa ham ancha natijali hisoblanadi.

Bolalar psixik taraqqiyotini tuzatish muammosi bo'yicha chet el psixologiyasiga murojaat qilishimiz quyidagilar bilan bog'liq:

1) Chet el psixologiyasida tuzatish ishlarining texnikasi, uni o'tkazish tartiblari, metodlari, juda yaxshi ishlangan bo'lib, amaliy psixologik vazifalariga moslashtirilgandir:

2) So'nggi vaqtlarda tuzatish metodlari va texnikalarini, ularning nazariy manbalari va asoslarini tahlil qilmasdan to'g'ridan - to'g'ri notanqidiy o'zlashtirish kuchaymoqda;

Chet el psixologiyasidagi bola psixik taraqqiyotini tuzatish muammosidagi barcha nuqtai nazarlarni 2 guruhga ajratamiz:

a) psixodinamik nuqtai nazar bo'yicha terapevtik kuch ongni, uning tuzilishini rivojlantirishga qaratiladi:

b) xulqiy nuqtai nazar bo'yicha individning tashqi muhitda aktivligini aniqlaydigan stimul-reaksiya bog'lanishining ko'rinishini o'zgartirishdan iborat.

Psixodinamik nuqtai nazar – ishlangan va obro'ygga ega bo'lgan psixoanalitik yo'nalish bo'lib, Freyd va gummanistik psixologiya asoschisi K.Rodjers nazariyalarida aks etgan.

Psixodinamik yo'nalish XIX asrning 50-60-yillarida davolanishning ikkinchi asosiy usuli sifatida qo'llanilgan. Bu yo'nalishda o'yin, san'at bilan davolash yoki rasmlar bilan davolashdir. Bolalar yoshi uchun tuzatish ishlarining yaxshisi sinalgan usuli o'yin bilan davolash hisoblanadi.

Davolovchi bola bilan birga o'ynaydi va bolaning o'zi erkin o'ynashi mumkin va shu o'rinda uch asosiy tuzatish vazifalari bajariladi:

1. Bola o'zini ko'rsatishga imkoniyati kengayadi.

2. Hissiy barqarorlik va o'zini boshqarishda erishiladi.

3. Bola kattalar sistemasidagi munosabatlari korreksiya qilinadi.

O'yin bilan davolashning 2 usuli farqlanadi.

1) Individual,

2) Guruhiy.

Psixolog olim K.Rodjers qaysi usulda qanday vaqtda foydalanish mumkinligi haqida shunday deydi: «Bolaning ijtimoiy moslashishi haqida gap ketganda guruhiy davolash individual davolashga qaraganda foydaliroqdir» Hissiy qiyinchiligi haqidagi muammolarni yechishda esa, individual davolashdan foydalaniladi. O'yin bilan davolash quyidagi hollarda o'tkaziladi:

Ijtimoiy yetilmay qolishlik (infantilizm) kelisha olmaslik, odamovi, ya'ni odamga qo'shilmaslik, tez moslashuvchanlik, har kimning aytganini qilish, xulq-atvorning buzilishi va zararli odatlari mavjud bo'lganda. Agar individual o'yin bilan davolashni aqliy nosog'lomlikning og'ir formalarida

o'tkazib bo'lsa, guruhiy o'yin bilan davolash uchun qarshi ko'rsatkichlar doirasi kengayadi. Bunday qarshi ko'rsatkichlar quyidagilar: yaqqol ifodalangan bolalar qizg'anishi, tez jinsiy yetilishi, haddan tashqari tajovuzkorligi va boshqalar. Barcha yuqoridagi hollarda avval individual o'yin bilan davolab, keyin guruhiy o'yin bilan davolash o'tkaziladi.

Xulqiy nuqtai nazar – hatti-harakatlarni davolashda kuzatishning maqsadi hatti-harakatning yangi usullarini o'rganish yoki sub'ektning o'rganib qolgan usullarini yo'qotish sifatida ifoda etiladi. Hatti-harakatli trening 4 qismni o'z ichiga oladi.

1. O'rganiladigan namunalarni namoyish qilish;
2. O'rganiladigan harakatli reaksiya qo'llanmasi bilan mijozlarga og'zaki va yozma belgilar yordamida tushuntirish;
3. Yangi reaksiyalarni mustahkamlash va egallash uchun zarur mashqlar;
4. Erishilgan natijalar haqida ma'lumot beruvchi teskari aloqa asosida nazorat qilish;

O'tgan asr o'rtalarida g'arb psixologi D.Mexanball o'zini boshqarishga yo'naltirgan korreksion dasturini ishlab chiqargan. Bu dastur salgina o'zgartirilib, ta'sirchan, juda harakatchan va tartibsiz o'quvchilarning xulq - atvorini tuzatishga foydalaniladi. Chet el psixologiyasida psixik taraqqiyotni tuzatish muammosiga xulosa qilib, quyidagilarni aytish mumkin: Korreksion amaliyotning nazariy asosi - bu psixik taraqqiyotni tushuntirishda ta'rifni inkor etish hisoblanadi.

Sobiq Sovet psixologiyasida tuzatish ishlarini olib borish uch asosiy prinsipda amalga oshiriladi.

1. Taraqqiyotning (normativligi) prinsipi.
2. «Yuqoridan-pastga» tuzatish prinsipi.
3. Psixik taraqqiyotning sistemaliligi prinsipi.

Taraqqiyotning «normativligi» prinsipi psixik taraqqiyotning asosiy qonuniyatlarini hisobga olishni, bola shaxsi rivojlanishi uchun taraqqiyot bosqichlari ketma-ketligini ta'minlaydi. Masalan: bog'cha yoshidagi bolalarga nisbatan bunday yuqori talabchanlikga misol sifatida ota-onalarning diqqatini bir joyga to'play olmaslik, qaysarlik, aytgan ishini bajarmaslik kabi bolalar ustidan qilgan shikoyatlarini keltirish mumkin.

Taraqqiyotning normativligi prinsipi bilan «Yuqoridan-pastga» tuzatish prinsipi uzviy bog'langan. Bu prinsipda bola psixik taraqqiyoti uchun ta'lim yetakchi rol hisoblanadi.

«Pastdan-yuqoriga» tuzatish tarafdorlari tuzatish ishlarining asosiy mazmuni sifatida boladan mavjud psixologik qobiliyatlarni mashq qildirishni ko'rsatadi. Bu yerda ta'lim taraqqiyotdan keyin keladi.

Ishontirish- mijozning ongiga uning shaxsiy tanqidiy mulohazasiga (o'y- fikriga) murojaat qilgan holda ta'sir qilish usuli.

Ishontirish usuli asosini tanlab olish, ta'sir maqsadiga ko'ra fakt (haqiqat) va xulosalarni mantiqiy tartibga solish tashkil qiladi. Ishontirish rasional psixoterapiyaning asosini tashkil qiladi. V.M.Bexterev (1911) ishontirish va ko'ndirishni birlashtirishni, ayniqsa o'z- o'zini tanqid qilishi past

rivojlangan mijozlarda, juda foydali deb hisoblangan. Ishontirishdan, mutaxassisni shaxsiy obro‘si bilan bog‘liq va umuman maslahatlashuv jarayoni natijasiga ta’sir qiluvchi, suggestiv elementni ajratib olish mumkin emas. Qayta (takror) ishontirish (persuaziya) avval shakllantirilgan jarayonni qayta tiklashdir. Psixologik yordam ko‘rsatish paytida takror ishontirish mijoz muommosini mohiyati va uni yechish usullari haqidagi tasavvurini o‘zgartiruvchi maqsadga yo‘naltirilgan, ishontirishni shakillanish ketma-ketligi ko‘zda tutiladi.

Ta’sir etish – mijozni ruhiy ta’sir doirasiga bevosita yoki bilvosita maqsadli ta’sir qilish jarayonidir. Ta’sir qiluvchi ob’ekt mantiqiy qayta ishlashi va uni tanqidiy baho bermay qabul qilish hamda ruhiy va somatik jarayonlar kechishiga ta’sir qilib maxsus ishlab chiqilgan ma’lumotlar yordamida amalga oshiriladi. Boshqa omillar esa (mimika, harakat, imo-ishora) odatda qo‘shimcha hisoblanadi.

Rus amaliy psixologlari ko‘proq «tarbiyasi qiyin» o‘smirlar bilan ishlashda A.E.Lichko ishlab chikkan «Patoxarakterologik diagnostika savolnomadan (PDS) foydalanib, xarakterga urg‘u berishning (patalogik xarakterning) quyidagi tiplarini ajratadilar.

Ular:

1. Gipertim tip;
2. Sikloid;
3. O‘zgaruvchan tip;
4. Asabiy zaif tip;
5. Senzitiv tip;
6. Ruhiy zaiflik;
7. Shizoid tip;
8. Tutqanoqli tip;
9. Jazavali tip;
10. Bo‘sh tip;
11. Moslashuvchan tip.

Gipertim o‘smirlar. Bu tipga mansub o‘smirlar to‘polonchi, tez zerikadigan, haddan tashqari mustaqil, hatto botirlik, sho‘xlik bilan ajralib turadilar. Ular notanish kishi oldida uyalmaydilar, tortinmaydilar. O‘yinlarda tengdoshlariga buyruq berishni yoqtirishadi. Hamma ularning sho‘xligidan arz qilishadi. Maktabda yaxshi qobiliyatlarga qaramasdan, tartibsizliklari, tez chalg‘ishlari hisobiga yaxshi o‘qimaydilar.

O‘smirlik davrida asosiy xususiyat – har doim yaxshi ko‘tarilgan kayfiyatda bo‘ladilar. Bunday o‘smirlar erta mustaqillik va erkinlik ko‘rsatishadi, qat’iy tartib va rejimni yoqtirishmaydi. Qonun va qoidalarga yengiltaklik bilan qarashadi. Ular har doim ulfatlarga intilishadi, yolg‘iz qolishni yoqtirishmaydi, tengdoshlari orasida rahbarlikka intilishadi. Tanishlarni tanlashda yaxshiyomonni farq qilmaydi va osonlik bilan shubhali ulfatlar orasiga tushib qolishi mumkin. Sarguzashtlarni, xavf-xatarni, qaltis yurish-turishini yoqtiradi. Yaxshi yangi narsani his qilish xarakterlidir, yangi odamlar, joylar, predmetlar uni o‘ziga tortadi. Bunday o‘smirlar osonlik bilan ilhomlanib, boshlagan ishini

oxiriga yetkazmaydi, to'xtovsiz ravishda «sevimli ishi»ni o'zgartirib turadi. Uzoq o'tirib ishlashni talab qiladigan, diqqat bilan ishlashni, mayda ishni eplay olmaydi. Va'dasini bajarishda pul masalalarida ham betartiblik bilan ajralib turmaydi, osonlik bilan qarzga botib qoladi. Oliftagarchilikni yaxshi ko'radi. Kelajakni shirin xayolda tasavvur qiladi. Muvaffaqiyatsizlik kuchli reaksiya ko'rsatishi mumkin. Lekin uzoq vaqtgacha yo'ldan chiqarishga qodir emas, jahldan tez tushadi. Jinsiy hissiyot erta uyg'onadi va kuchli bo'ladi. Shuning uchun erta jinsiy hayotga kirishishi mumkin.

Sikloid tip. Odatda ularga tegishli bo'lmagan kattalar ustidan xatarli hazillar va hamma yerda kinoya qilishi xos bo'ladi. Hayotiy stereotipni tubdan o'zgartirishda, kamroq qarshilik ko'rsatadi (masalan, maktabdan oliy o'quv yurtiga o'tishda). Bunday o'zgartirish subdepressiv fazani to'sishi mumkin. Bu bosqichdan nasixat, gina-qudrat, ayblashlarga tanlab javob qaytaradi. Bolalik davrida tengdoshlaridan farqlanmaydi. O'smirlik yoshi boshlanishi bilan birinchi subdepressiv bosqich boshlanishi mumkin. Keyinchalik bu bosqichlar ko'tarilishi va bir xil kayfiyat bosqichlari bilan almashinishi mumkin. Bosqichlarning davomiyligi dastlab kunlar, 1-2 hafta, yosh o'tishi bilan ular ko'payishi yoki aksincha bartaraf bo'lishi mumkin. Subdepressiv bosqichdan lanjlik, kuchsizlanish, hamma narsa qo'ldan tushib ketishi kuzatiladi. Ilgari oddiy va osonlik bilan erishilgan narsa katta zo'riqishni talab qiladi. O'qish qiyin bo'lib qoladi. Atrofdagi kishilarni yoqtirmaydi, ulfatlardan qochadi, sarguzashtlar va xavf-xatarga qiziqmay qo'yadi. O'smirlar bu kunlari uydan chiqmaydigan bo'lib qoladi. Kichik muvaffaqiyatsizliklar va ko'ngilsizliklar ham ish qobiliyati pasayganligi tufayli bu davrda og'ir qayg'uriladi. Tanbeh va malomatlariga qo'pollik va ta'sirlanish bilan javob qaytaradi, ruhan umidsizlikka tushadi, ko'proq zerikishdan arz qiladi. Agar bu kunlari ko'proq muvaffaqiyatsizlikka duch kelsa, shaxsiy irodasizligi, yetukmasligi, hech nimaga arzimastligi haqidagi fikrlarga osonlik bilan berilishi mumkin. Qattiq vahimaga tushishi, o'z-o'zini o'ldirishigacha olib kelishi mumkin. Tengdoshlari bilan guruhlar tashkil etish kuzatilib, subdepressiv fazaning ko'tarilish davrida so'na boshlaydi. «Sevimli ishi» o'zgaruvchan bo'ladi. Subdepressiv fazada ularni tashlab qo'yadi, ko'tarilish davrida unga qaytadi yoki yangisini topadi. Uydan qochish, taksikoman xulq-atvor xos emas. Ulfatlar orasida faqat ko'tarishlar davrida aroq ichadi.

O'zgaruvchi tip. Bolalikda tengdoshlaridan ajralmaydi o'smirlik davrida asosiy xususiyat bu tez o'zgaruvchan kayfiyat bo'lib, hatto arzimast, atrofdagi bo'lar-bo'lmas sababga ko'ra ham o'zgarishi mumkin. Kimningdir bexosdan aytgan so'zi, tasodifiy suhbatdoshning sovuq qarashi ham, jiddiy ko'ngilsizlik va muvaffaqiyatsizlik bo'lmasa ham, ruxan tushkunlikka tushishi mumkin. Aksincha, qiziqarli suhbat, bir daqiqalik maqto'v, kimdandir eshitgan xavasni keltiradigan, kelajak ham xushchaqchalik va quvnoklikka olib kelishi mumkin. Ochiq va hayajonli suhbatlar davrida yo kulgini yoki ko'zida yoshni ko'rish mumkin. Bunday vaqtda hamma narsa kayfiyatga bog'liq bo'ladi: o'zini his qilish ham, kayfiyat ham, uyqusi ham, ish qobiliyati ham.

Ulfatlarining o'zgaruvchan vaziyatini yoqtiradi, ozodlikka intilishi o'rtamiyonadir. Agar noqulay oilaviy sharoit bo'lsa, bu intilishi kuchayadi. Tengdoshlari bilan guruhlariga ajralish kayfiyatga bog'liq bo'ladi. Kayfiyat yaxshi bo'lganda ulfatlarni izlaydi, kayfiyat yomon bo'lganda, ulardan qochadi. Tengdoshlari orasida yo'l boshchi roliga da'vo qilmaydi. Sevimli ishi bekordan-bekorga uzoq gap sotish, ba'zan badiiy xavaskorlik yoki ayrim uy hayvonlari bo'lishi mumkin. Jinsiy faollik odatda tegishish va boshqa jinsga mulozamat qilishi bilan chegaralanadi.

Asabi zaiflik. Bolalikdan quyidagi belgilar ko'zga tashlanadi: yomon uyqu, ishtaxasi yo'qlik, injiklik, qo'rqoqlik, ba'zan kechasi qo'rqish, duduqlanish va boshqalar. O'smirlik davrida tez charchash, tez jahli chiqish, vahima tushishi asosiy xususiyatlar hisoblanadi. Charchash ayniqsa, aqliy mashg'ulotlar yoki jismoniy va hissiy zuriqishda, musobaqa sharoitida yaqqol ko'rinadi. Ko'pincha bo'lar-bo'lmas sabab jahli chiqish, birdan jazavasi tutishga olib keladi. Jaxli chiqish, ko'pincha afsuslanish va ko'z yosh bilan almashadi. Vaximaga tushish ayniqsa kuchli bo'lishi mumkin.

Bunday o'smirlar kichik tana sezgilariga ham e'tibor berishadi, bajonudil da'volanadilar, o'rin-to'shak qilib yotib oladilar. Ko'pincha o'g'il bolalarda vahimaga tushish manbai yurak hisoblanadi.

Spirтли ichimliklarni iste'mol qilishi xos emas. Tengdoshlariga, ulfatlarga intiladi, lekin ulardan tez charchaydi va yolg'izlikni afzal ko'radi yoki do'st bilan muomala qilishni yoqtiradi. O'z-o'zini baholash sog'lik haqida g'amxurlikni aks ettiradi.

Senzitiv tip. Bolalikdan qo'rqadigan va hurkadigan bo'ladi. Ko'pincha qorong'idan qo'rqadi, xayvonlarni chetlab o'tadi, bir o'zi uyda qulflanib yolg'iz qolishga qo'rqadi tengdoshlaridan yotsiraydi. Harakatli o'yinlarni va janjal to'polonni yoqtirmaydi. Notanish kishi bilan osonlikcha muloqotga kirisha olmaydi. Bularning bari atrofdagilardan ajralgandek va odamlardan yotsiraydi, - degan noto'g'ri tasavvurga olib kelishi mumkin. Haqiqatda esa bunday bolalar o'rganib qolgan kishisi bilan ko'p gaplashadi, o'zidan kichiklari bilan o'ynashni yoqtiradi, chunki ular bilan o'zini xotirjam va ishonchli sezadi. Tug'ishganlari va yaqin kishisiga mehr qo'ygan, «uy bolasi» hisoblanadi. Maktab ularni tanaffuslardagi shovqin suron, urishi bilan qo'rqitadi. Odatda tirishib o'qiydi. Har xil nazorat, tekshiruv, imtihonlardan qo'rqadi. Ko'pincha doskada javob berishga, maxmadona deb nom chiqarishdan uyaladi. Bir sinfga o'rganib va hatto ayrim sinfdoshlari tomonidan ta'kibga olinishdan iztirob chekib, boshqa sinfga o'tadi. O'smirlik yoshining boshlanishi hech qanday asoratsiz o'tadi. Katta o'smirlik yoshiga o'tishi bilan qiyinchiliklar boshlanadi. Bu tipning ikki asosiy xususiyati ko'zga tashlanadi. Haddan tashqari ta'sirlanuvchanlik va shaxsiy yetukmaslikni his qilish, o'zidagi ko'p kamchiliklarni, ayniksa axlokiy va irodaviy sohalarida ko'radi. Tug'ishganlariga bolalarcha mehr quyish saqlanib kolgan. Yaqin kishilarining g'amxo'rlikiga bajonudil ko'nikadi.

Javobgarlik, burch hissi, o'ziga atrofdagilarga haddan tashkari axloqiy talablar erta shakllanadi. Tengdoshlaridan yotsiramaydi, ularga intiladi, lekin

do'st tanlashni yaxshi biladi, do'stlikda mehr qo'ygan. Shovqinli ulfatlardan yaqin do'stni afzal ko'radi. Bunday o'smirlarni qiziqishi ikki xil bo'ladi. Birinchisi aqliy axloqiy o'smirlarning xarakteri kasb etadi (san'at, musiqa, rassomlik, uy gullari va boshqalar). Bu jarayonda orom oladi, umuman katta natijalarga intiladi. Qiziqishlarning ikkinchi xili shaxsiy yetukmaslikni bartaraf etishga intilishdan iborat. Bu yerda erishadigan natija va tan olish muhimdir. O'g'il bolalar irodasizlikni sportning kuchli turlari bilan shug'ullanib, bartaraf etmoqchi bo'ladilar. Qiz bolalar bo'lsa, tortinchoqlik va uyatchanlikni jamoat ishlarini bajarish bilan bartaraf etishga intiladilar.

Ruhiy zaiflik. Bolalik davrida tortinchoq va qo'rqqoqlik bilan harakatlarning qovushmaganligi, fikrlashga layoqatlilik va yoshiga mos bo'lmagan intellektual qiziqishlar erta uyg'onadi. Ba'zan notanish kishilardan va yangi predmetlardan qo'rqish, qorong'ilikdan, yopiq eshik ortida qolishdan qo'rqish kuzatiladi. Psixoastenik xususiyatlari turlicha ko'rinadigan qiyin davr maktabning 1-sinfiga to'g'ri keladi. Bu tipning asosiy xususiyatlari-ikkilanuvchanlik, har xil fikrlarga ishonish va o'z yaqinlarining kelajagidan hadiksirash turidagi tashvishli gumonsirash va boshqalardir. O'g'il bolalarga onasidan xavotirlanish xos. Ikkilanuvchanlik xos, ayniqsa mustaqil qaror qabul tanlashi kerak bo'lganda, uzoq o'ylanadi. Lekin qaror qabul qilinganidan keyin tezda bajarilishi kerak, bunda kishini hayron qoldiradigan chidamsizlik xos. Jismoniy taraqqiyot yaxshilikni istashdan iborat. Barcha qo'l ko'nikmalarini va sport mashg'ulotlarini yaxshi egallay olmaydi. Bundan sportning oyoqqa og'irlik tushadigan turlari mustasno. Bu turlardan ba'zan yaxshi natijalarga ham erishishi mumkin.

O'smirning ozodlikka intilish reaksiyasi kuchsiz ifodalangan, bu reaksiya ko'pincha qandaydir yaqin kishilar bilan bog'liqlik bilan almashgan, tengdoshlariga intilish tortinchoqlik shakllarida ko'rinadi. Qiziqishlar intellektual-axloqiy sevimli ish bilan chegaralanadi. Jinsiy hayot qisman umumiy jismoniy taraqqiyotidan ustun keladi. O'smirga xulq-atvor buzilishi (uydan qochish, spirtli ichimliklarni iste'mol qilish) xos. O'z-o'zini taxlil qilishga layoqatli bo'lishga qaramasdan o'z-o'zini baholash to'liq va to'g'rilik bilan farqlanmaydi.

Ruhiy zaiflik xususiyatlari «yuqori aqliy javobgarlik» sharoitida kuchayadi, ya'ni, kattalar, bolalarga, kichiklar yoki nochor a'zolariga qarshi topshirilganda zo'rayadi.

Shizoid tip. Bunday bolalar bolalikdan yolg'iz o'ynashni yoqtiradi. Ular tengdoshlariga kam intiladi, shovqinli o'yinlardan qochadi, kattalarning o'zaro suxbatlarini jim o'tirib, tinglashni afzal ko'radi. O'smirlik yoshda shizoid tipning barcha xususiyatlari chuqurlashadi. Dastlab odamlarga aralashmaslik va uzoqlashishni ko'rish mumkin. Ba'zan yolg'izlik, o'z qiziqishlari bilan yashaydigan o'smirlarni oz darajada o'ziga tortadi. Aloqa o'rnata olmaslik qobiliyati hammadan ko'p uni tashvishga soladi. O'ziga o'xshash do'stni izlashdagi muvaffaqiyatsiz urinishlar, aloqaning tez uzilishi yanada tortinchoq bo'lishga majburlaydi.

O'zgalar uchun ichki dunyosi har doim yopiq va ko'pincha sarguzasht ishlar bilan to'la bo'ladi, shizoid o'smirlar to'satdan yaxshi tanish bo'lmagan va tasodifiy kishiga ham ichidagini aytib, yorilishi mumkin. Shu bilan bir vaqtda ularning ichki dunyosi yaqin kishilarga noma'lumligicha qolishi mumkin. Ichki dunyosini anglab bo'lmaslik va his-tuyg'ularini ko'rsatishda tiyiklik ko'p hatti-harakatlarini boshqalar uchun kutilmagan va tushunarsiz qiladi. Shizoid o'smir turmushdagi mayda g'amxo'rlikka chidashi mumkin, u buni sezmasdan o'rnatilgan tartib va rejimga bo'ysunishi mumkin. Lekin uning sarguzashtlari, qiziqish dunyosi haqida ruxsatsiz gapirishga urinishga ham qat'iy norozilik ko'rsatishi mumkin.

Atrofdagilar uning jinsiy faolligini sezmasligi mumkin. Lekin tashqi «shaxvoniylikka qarashli», jinsiy hayotdan hayratlanish yorqin ishqiy sarguzashtlar bilan birikishi mumkin. Guruhiy qonunni buzishlar xos emas. Lekin guruh «o'z odami deb tan olinishi uchun», «guruh uchun» jinoyat qilishga ham tayyor. Shizoid o'smirlar o'zgalar uchun tasodifan eng qo'pol shakllarda jinsiy faollik ko'rsatishi mumkin.

Tutqanoqli tip. Ba'zi hollardagina bu tipning xususiyatlari bolalikdan namoyon bo'ladi. Bunday bola soatlab yig'lashi mumkin, uni ko'ndirishda shafqatsizlik ko'rinishlari namoyon bo'ladi, bunday bolalar hayvonlarni qiynashi, kichiklarning jig'iga tegishni, ojizlarning ustidan kulishni yoqtiradi. Maktabda o'quv qurollarini tutishda juda tartibli. Ko'pchilik hollarda bu tipning xususiyatlari o'smirlik yoshida namoyon bo'ladi. Ulardan asosiysi eng yomoni darg'azab bo'lgan davrda va zahrini sochish mumkin bo'lgan insonni izlash hisoblanadi. Bunday holat soatlab, kunlab davom etadi. U jazava tutishi bilan bog'liq. Affektiv portlash to'satdan ro'y berganga o'xshaydi. Affekt uzok, asta-sekin sodir bo'ladi. Arzimas narsa portlashga sabab bo'lishi mumkin. Qattik xayajonlanish xolati faqat kuchli bo'lib qolmay, u uzoq vaqt davom etadi.

Instinktiv hayot qattiq zo'riqish bilan ajralib turadi. Kuchli jinsiy qiziqish shafqatsizlik layoqatlari bilan birlashishi mumkin. Sevgi bilan birga kuchli rashk ham mavjud. Spirtli ichimliklarni iste'mol qilish og'ir janjallar bilan tugaydi. Mastlikda qilgan ishini bilmaydi. Qimor o'yinlariga ishqiboz. Boyishga bo'lgan qiziqish tez uyg'onadi. To'plangan narsasining moddiy boylik bo'lgani uchun uni to'plashga qiziqadi. Sport jismoniy kuchni rivojlantirishga imkon bergani uchun o'ziga tortadi. Qo'shiq aytish va musiqa bilan yolg'iz shug'ullanishni yoqtiradi, bunda u zo'r hissiy orom oladi. Bunda imillab harakatlanish, besunaqaylik, harakat va hissiyotdan tortib, tafakkur va shaxsiy qadriyatlargacha hamma narsada ko'rinadigan sustlik umumiy xususiyat hisoblanadi. O'z ishiga zexni yetsa ham hamma qoidalarga birma-bir rioya qiladi. O'z sog'ligiga katta e'tibor berish, shaxsiy qiziqishlarga rioya qilish, gina saqlash, xafagarchilikni unutmastlik, qiziqishlarning ozgina cheklanishidan g'azablanish bilan birikadi.

Jazavali tip. O'zidan boshqani o'ylamaslik, o'zini hammadan baland qo'yish (egocentrizm), atrofdagilarning har doim unga e'tibor berishlariga intilish, u bilan faxrlanishlariga, unga hayron qolishlariga, hurmatlashlariga,

hamdard bo'lishlariga intilish asosiy xususiyat hisoblanadi. Eng yomoni faqatgina kelajakda oddiy hech kim nazariga ilmaydigan, oddiy odam bo'lib qolishidan ham cho'chib, o'ziga nisbatan nafrat qo'zg'iydi, g'azabi qiynaydi. Qolgan barcha sifatlar shu xususiyat bilan aniqlanadi. O'ziga e'tiborni qaratish uchun o'z shaxsini bo'rttirib yolg'on so'zlaydi, xom xayol suradi. Haqiqiy chuqur hissiyot mavjud emas.

O'smirlik yoshida xuddi shu: o'rtoqlarining e'tiborini qaratish maqsadida xulq-atvor buzilishlaridan foydalanishi mumkin. Ular dars qoldiradilar, mehnat qilishni istashmaydi, ularni bir xil hayot qoniqtirmaydi, ularning obro'talabligini qondiradigan ukish va mehnatda hurmatga sazovor bo'lish uchun ham, tirishqoqlik ham yetishmaydi. U bekorchilik qilishi bilan bir vaqtda kelajakda zo'r kasb egasi bo'lishga da'vo qiladi. Jamoa joylarida kishining jig'iga tegadigan xulq-atvorini namoyon qiladi. Odatda xulq-atvorning juda og'ir buzilishidan qochadi.

Uydan qochib ketish bolalik davridan boshlanishi mumkin. Uydan qochgan bolalar, ularni izlab boradigan joylarda bo'lishga yoki milisiyaning e'tiborini o'zlariga qaratishga intilishadi. Spirtli ichimliklarni ko'p iste'mol qilib, mast bo'lishni yoktirishadi. Tengdoshlar bilan guruhlarga birlashganda rahbarlikka da'vo qiladi. Guruhning kayfiyatini juda yaxshi his qilganlari uchun bunday o'smirlar undagi intilishlarni, takliflarni, xodisalarni birinchi bo'lib ifodalaydilar, tashabbuskori bo'ladilar. Qiziqishlar hammanikidan baland. Buning uchun badiiy havoskorlik ham yoglar gimnastikasi ham, zamonaviy falsafiy oqimlar tanlanishi mumkin, bunda bu mashg'ulotlar ko'p mehnat talab qilmasligi kerak.

Bo'sh tip. Bolalikdan quloq solmaslik bilan ajralib turadi, hamma joyga «burnini tiqadi», lekin ular jazodan qo'rqib, boshqa bolalarga osonlik bilan bo'ysunishadi. Xulq-atvorning oddiy qoidalarini qiyinchilik bilan o'zlashtiradilar. Ularni har doim kuzatib turish kerak. Ularda birinchi sinfdayoq o'qish istagi yo'q. Qattiq nazorat qilishganda ilojisizlikdan bo'ysunishadi, lekin ilojini qilib, darsdan qochishga harakat qiladi. Kattalar buyurgan har qanday ishda, burch va majburiyatlarni bajarishda to'liq irodasizlik namoyon bo'ladi. Bekorchilikka, maxmadonagarchilikka, o'yin-kulgiga, kayf-safoga kuchli intilish juda erta seziladi. Darsdan qochib, kinoga kiradi yoki ko'chada o'ynab yuradi. O'rtoqlari tomonidan gijgijlangani uchun, ulfatlarni deb, yengiltak xulq-atvor egalariga bajonidil taqlid qiladilar. Har bir kunni ko'chadagi ulfatlar orasida o'tkazishga tayyor. Bolalik davridanoq chekishni boshlaydi. O'smirlik davrida bezorilarcha harakat qiladi. O'yin-kulgi qilish uchun xulq-atvor buziladi. Spirtli ichimliklarni iste'mol qilish erta (ba'zan 12-14 yoshdan) boshlanadi. Ular hech kachon yaqin kishilarni chin dildan sevmaydilar. Oilaviy tashvishlarga beparvo qaraydilar. Uning uchun yaqin kishilari eng avvalo o'yin-kulgi manbai hisoblanadi. Ko'chadagi yomon bolalarga erta qo'shilishga intiladi. Bo'sh o'smirlarda tashabbuskorlikning yetishmasligi va qo'rqoqlik, ularni bunday guruhlarning quroli bo'lib qolishiga olib keladi. Guruhiy qonun buzishda ular «yemagan somsasiga pul to'laydilar».

Qandaydir mexnatni talab qiladigan qiziqishlarga ular erisha olmaydilar. Shuning uchun tasodifiy uchrashib qolgan kishi bilan soatlab gap sotadilar.

Moslashuvchan tip. Asosiy xususiyat tevarak-atrofga doim moslashish xos. Ularning hayot qonuni- “hammaga o‘xshab” o‘ylash, “hammaga o‘xshab” harakat qilish, hamma narsa hammanikiday bo‘lishiga intilishdir. Bunda “hamma” deb tevarak atrofdagi kishilar tushuniladi. Ular “hammadan” qolib ketishni istamaydi. Bu ayniqsa kiyimlar modasida aniq ko‘rinadi. Qandaydir yangi moda chiqqanda, uni moslashuvchan tip vakilaridan ko‘p qoralovchilar bo‘lmaydi. Ular yangi modani o‘zlashtirib olganlari zaxoti bu kiyim ularga yoqib qoladi, ilgari bu kiyimni yomonlaganliklarini ham unutib yuborishadi.

Tevarak-atrof har doim mos bo‘lishga intilib, hech kachon unga qarshi chiqq olmaydilar. Shuning uchun yaxshi kishilar orasida yaxshi bo‘lib, hamma ishlarni bekamuko‘st bajarishadi. Bezorilar orasiga tushib qolganlarning xulq-atvoridagi barcha odatlarni va qiliqlarni o‘rganib olishadi. Moslashuvchan o‘smirlar «ulfat uchun» ichaverib piyonista bo‘lib ketishi va guruhiy qonunbuzarlikka tortilishi mumkin.

Moslashuvchan tipning bolaligi kattalar tomonidan nazorat qilib turilsa, yaxshi o‘tadi. Bu tip faqat o‘smirlik yoshida ko‘rinadi. Ular o‘rganib qolgan o‘smirlar guruhini qadrlashadi, bu guruhning muntazamligini, tevarak-atrofnig doimiyligini yoqtirishadi. Kasb tanlashda yoki o‘qishni qaerda davom ettirishni tanlashda, ko‘pchilik o‘rtoqlari qaerni tanlashsa, u ham shu yerni tanlaydi. Agar moslashuvchan o‘smirga o‘rganib qolgan guruhni nima uchundir ruyixushlik bermasa, bu eng og‘ir psixik kasallikdayok idrok etiladi. Ular ota-onalari yoki tarbiyachilari, o‘rganib qolgan o‘rtoqlari muhitdan qaytarib olingandagina bundan qutilishadi. Moslashuvchan tipning xarakteridagi bo‘sh joy - bu keskin o‘zgarishlarga chiday olmasligidir. Hayotiy stereotipning buzilishi, o‘rganib qolgan muhitdan ajralishdan qattiq azob chekishi mumkin. Bu o‘smirlarning o‘z-o‘zini baxolashi yomon emas. Ularning ko‘pchiligi uz xarakteridagi asosiy xususiyatlarni to‘g‘ri baxolashadi.

Bu savolnoma 13-21 yoshdagi o‘smirlar va yoshlarni tekshirishga mo‘ljallangan. A.E.Lichko va uning xodimlari taklif etgan tiplarga bo‘lish yordamida xarakterga urg‘u berish (aksentuaciya) tipiga bog‘liq ravishda tuzatish ishlarini olib borish mumkin.

Xarakteri o‘zgargan o‘smir bilan ishlashning usullaridan biri aksentuatsiya tipiga bog‘liq ravishda unga yaxshi tashqi sharoit yaratishdir. Masalan, shizoid o‘smirlarni faol jamoatchilik faoliyatiga jalb etishning, ko‘p odamlar qatnashadigan jamoa tadbirlariga chorlashning foydasi yo‘q. Uni chuqur individual mashgulotlarni talab etadigan aqliy yoki jismoniy ishning biror turiga jalb etish ko‘proq foydalibroq bo‘lur edi.

Biz yuqorida tarbiyasi qiyin bolalarni va o‘smirlarini har xil toifalarga ajratishdan ba‘zi qarashlarni bayon qildik. Psixolog ishning u yoki bu yo‘nalishini tanlab olishi, u o‘z oldiga kuygan vazifalarga bog‘liq ravishda «tarbiyasi qiyin» bolalarni ajratishning uz metodlarini ham ishlab chiqish mumkin. Ko‘pincha har xil nuqtai nazarlarni qo‘llash foydali bo‘ladi.

Tarbiyasi og‘ir bolalar muommosi azaldan eng dolzarb muammolardan biri bo‘lib kelgan.

Bu muammoning yuzaga kelish sabablarini chuqur tahlil qilar ekanmiz, eng avvalo, tug‘ilgan bolaning uni dunyoga keltirgan shaxslarning kimligi, ikkinchidan, u qanday ijtimoiy muhitda tug‘ilib voyaga yetib, ulg‘ayotganligiga e‘tiborni qaratishimiz lozimdir. Sobiq Ittifoq davrida shaxs xulq-atvoriga irsiy omillar va uning tabiiy xususiyatlarini ta‘sir qilishi haqidagi qarashlar inkor etilar edi. Biroq N.P.Dubin, V.P.Efroimson, N.S.Kanstonistov, B.F.Sergeyev va boshqa genetiklarning bildirishicha, shaxsning genetik xususiyatlari, undagi ba‘zi tug‘ma kasalliklar va xususiyatlar ham shaxs xulq-atvorining shakllanishiga bevosita va bilvosita ta‘sir etilishini e‘tirof etganlar.

Ko‘pchilikning fikriga qaraganda oxirgi paytlarda tarbiyasi og‘ir bolalar bilan bog‘liq muammolarning tez-tez uchrab turishi va ular sonining keskin oshganligi ta‘kidlanadi. Shuningdek, bu muammoni bir qancha tashqi sabablarga bog‘lash mumkin, ya‘ni, hozirgi vaqtda axborot oqimining yuqoriligi (uzluksiz televizor ko‘rish, kompyuterdagi har xil o‘yinlar epizotlariga taqlid qilish, Internet tizimidagi norasmiy saytlar orqali har xil nomaqbul axborotlarni o‘zlashtirishi) yoki kattalarning e‘tiboridan chetda bo‘lishi, oiladagi krizis va hokazolar. Bu omillarni inkor etmagan holda, mazkur muammoning tub sabablarini bolaning psixik taraqqiyotidan qidirish lozim.

Hech kimga sir emaski bugungi kun bolalari o‘zlarining yigirma yil oldingi tengdoshlaridan farq qilishadi. Hozirgi yoshlar tez ta‘sir lanuvchan, mustaqillikka moyilligi yuqoriligi va shu bilan birga nisbatan befarq, o‘z vaqtlarini mazmunli ijtimoiy foydali faoliyatga sarflagilari kelmaydi. Vaholanki inson tabitan o‘ziga xos oson va ko‘ngilochar mashg‘ulotlarga moyil bo‘ladi. Inson xulq-atvori tarkibining aksariyati tabiiy instinktlari tazyiqi ostida bo‘lishini inobatga olinishi kerak. Ushbu tazyiqlarni to‘g‘ri muvofiqlashtirish insondan irodaviylikni talab qiladi. Bu holatni zamonaviy texnikaning rivojlanganligi ta‘siri deb ham izohlash mumkindir. Ko‘pchilik hollarda bolalardagi bu o‘zgarishlarga e‘tiborsizlik va befarqlik ularning xulq-atvorida salbiy og‘ishlarining boshlang‘ich sababi va asosi bo‘lishi mumkin.

Amerikalik amaliyotchi psixologlar tomonidan psixologik xizmat doirasida bolani tarbiyasidagi salbiy o‘zgarishlarni oldini olishda eng avvalo bolaga ta‘sir ko‘rsatish zarurligi ta‘kidlanadi. Buning uchun bolani o‘zini o‘zgartirishga tayyorlash, ya‘ni:

-tashqi muhit ta‘siridan sarosimaga tushmaslikka;

-turli xil qiyinchiliklarni yengib o‘tishga o‘rgatish lozim.

Demak, olimlarning fikricha bolada mavjud noto‘g‘ri salbiy o‘zgarishlarni ruhiy rivojlanishning me‘yor darajasiga yetkazish orqali bola tarbiyasidagi qiyinchiliklarni yo‘qotishga erishish mumkin ekan.

Shu o‘rinda psixologiya faniga murojaat etib, inson psixikasida ongning tarkib topishi xususiyada qisqacha to‘xtalib o‘tishni joiz deb topdik. Ma‘lumki, inson ongining yuksak belgilaridan biri uning o‘zini anglashidir.

Uning o'zini anglashi o'z navbatida shaxsning muhim belgisi hisoblanadi. Inson o'z tevarak-atrofidagi olamni biluvchi va shu olamga ta'sir etuvchi sub'ektdir. Insonning idrok etadigan, tasavvur qiladigan narsalari uning uchun ob'ektdir. Ana shu nuqtai-nazardan olganda, insonning o'zini anglashi sub'ektiv ravishda o'zini «men» deb his qilishida ifodalanadi.

Inson ijtimoiy zot bo'lganligidan unga o'zligini anglash qobiliyati xosdir. Faqat ijtimoiy hayotda, o'zga kishilar bilan qiladigan har turli munosabatlarda odamning o'zini anglashi, o'zini «men» deb bilishi vujudga keladi va taraqqiy etadi. Odam o'zini alohida shaxs sifatida kim deb bilishi, o'zining o'tmishi va kelajagini anglashi, o'z huquq va burchini anglashi va nihoyat o'zining fazilat hamda kamchiliklarini anglashi o'zini anglashiga kiradi.

Insonning tabiatini o'zgartiradigan, uning shaxsini tarkib topishiga ta'sir qiladigan kuch ijtimoiy omillar yoki boshqacharoq qilib aytganda, jamiyat ishlab chiqarish kuchlari, hamda ishlab chiqarish munosabatlarining o'sishi va o'zgarishidir. Bundan tashqari yana inson shaxsining tarkib topishiga ta'sir qiluvchi kuchli omil – inson orttirgan tajribalarning tarbiya vositasi orqali bolalarga berilishidir. Shunday qilib, inson shaxsi juda murakkab psixologik kategoriya bo'lib, u kishining individual hayoti davomida ma'lum konkret omillarning ta'siri ostida sekin-asta tarkib topadi. Ilmiy manbalarga qaraganda inson shaxsi uchta faktorlar ta'sirida tarkib topadi. Ulardan birinchisi odam tug'ilib o'sadigan tashqi ijtimoiy muhitning ta'siri bo'lsa, ikkinchisi odamga uzoq muddat davomida tizimli beriladigan ijtimoiy ta'lim-tarbiyaning ta'siridir va nihoyat, uchinchisi odamga nasliy yo'l bilan beradigan irsiy omillarning ta'siridir.

Shunday qilib, insonning psixik taraqqiyotida va shaxsiy sifatlarining tarkib topishida tashqi ijtimoiy muhit va tarbiyaning roli hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Lekin, inson shaxsining tarkib topishi, yuqorida aytib o'tganimizdek, faqat shu ikkita faktorga emas, balki uchinchi bir faktorga ham bog'liqdir. Bu faktor nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlarning ta'siridir. Odamga nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlari beriladi. Masalan: tanasining tuzilishi, sochi va ko'zlarining rangi, ovozi, gapirish uslublari, ayrim harakatlari tug'ma ravishda berilishi mumkin. Ma'lumki, odamga hech vaqt uning psixik xususiyatlari, ya'ni uning aqliy tomonlari bilan bog'liq bo'lgan sifatleri nasliy yo'l bilan berilmaydi, deb izohlanadi. Lekin, shuni hech qachon esdan chiqarmaslik kerakki, real hayotda ko'pincha insonning xarakter xususiyatidagi salbiy og'ishlar uning nasliy tarkibi bilan bog'liq ekanligiga amin bo'lamiz.

Insonning shaxs sifatida shakllanishi uning biologik va ijtimoiy omillariga bog'liq ekan. Demak, bolalar xulq-atvorining salbiy tomonga og'ishida ham bevosita o'ziga xos yuqoridagi ikki omilning o'rni bor. Bolaning xulq-atvori ko'pincha o'z oldiga qo'ygan maqsadlari, qiziqishlari, idealari va e'tiqodlari majmuida yaqqol namoyon bo'ladi. Xulq-atvordagi o'zgarishlar bevosita yosh krizis davrlarining kechishi bilan bog'liq yuz berishi tabiiydir.

Shunday qilib boladagi salbiy illatlarni oldini olish va ularni bartaraf etishda quyidagilarga e'tiborni qaratish zarur:

- *birinchi o'rinda*, har bir yosh davrni o'ziga xos psixologik rivojlanish darajalarini aniqlab olish lozim.

- *ikkinchi o'rinda*, bolani tarbiyasidagi sodir bo'layotgan salbiy o'zgarishlarni o'rganib chiqish kerak.

- *uchinchi o'rinda*, tarbiyasi og'ir bolalarning psixologik rivojlanishini me'yorlashtirishga yo'naltirilgan maxsus tadbirlarni ishlab chiqish lozimdir.

Shaxsning og'ishgan xulqi turlicha ijtimoiy institutlar tomonidan boshqariladi. Jamoatchilik ta'siri huquqiy qonunlar, tibbiy aralashuv, pedagogik ta'sir, ijtimoiy ko'mak va psixologik yordam xarakterini olishi mumkin. Axloqiy buzilish murakkab xakteri kuchida ularni ogohlantirish va bartaraf etish yaxshi uyushtirilgan ijtimoiy ta'sirlar tizimini talab qiladi.

Psixologik yordam ko'rib chiqilayotgan tizim bosqichlaridan biri sifatida unda boshlovchi rol o'ynaydi va aniq ko'rinib turgan gumanistik yo'nalganligi bilan farqlanadi. Bu fakt psixologik ishning maxfiylik, ixtiyoriylik va shaxsiy manfaatdorlik, inson tomonidan o'z qayoti uchun mas'uliyatni qabul qilish, o'zaro ishonch, qo'llab-quvvatlash, shaxs va individuallikni hurmatlash kabi tamoyillarida o'z aksini topdi.

Psixologik yordam ikkita yetakchi yo'nalishga ega. Bu psixologik preventsiya (ogohlantirish, psixoprofilaktika) va psixologik intervensiya (bartaraf etish, korreksiya, reabilitatsiya). Psixodiagnostika, ishning mustaqil yo'nalishi hisoblanmaydi va psixologik yordamning maqsadi bo'lmasligi zarur. Bu faoliyatning yordamchi turi, muhim, biroq majburiy emas, qoidadagiday, hal qiluvchi oraliq amaliy vazifadir.

Psixologik yordamning ikki asosiy turini batafsil ko'rib chiqamiz.

Og'ishgan axloq profilaktikasi ijtimoiy uyushganlikning turli darajalarida umumiy va maxsus tadbirlar tizimini ko'zda tutadi: umumdavlat, huquqiy, jamoatchilik, iqtisodiy, tibbiy-sanitar, pedagogik, ijtimoiy-psixologik. Muvaffaqiyatli profilaktik ishning shartlari uning majmuaviyligi, ketma-ketligi, differentsialligi, o'z vaqtidaligidir. Oxirgi shart faol shakllanayotgan shaxs, masalan, o'smirlar bilan ishlashda, ayniqsa, muhim. Shuning uchun kelgusida og'ishgan axloqning psixologik preventsiyasi ko'pincha aynan o'smir yoshidagilar misolida ko'rib chiqiladi.

BSST (Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti) birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi profilaktikani ajratishni taklif qiladi. Birlamchi profilaktika muayyan ko'rinishni chaqiruvchi noxush omillarni bartaraf etishga, shuningdek, shaxsning bu omillar ta'siriga chidamliligini ko'tarishga yo'naltirilgan. Birlamchi profilaktika o'smirlar o'rtasida keng olib borilishi mumkin. Ikkilamchi profilaktikaning vazifasi – asabiy-psixik buzilishlarni erta aniqlash va reabilitatsiya qilish qamda "xatar guruhidagi"lar bilan, masalan, hozirgi vaqtda bu namoyish etilmagan bo'lmasa-da, og'ishgan axloqqa aniq ko'rinib turgan moyilligi bo'lgan o'smirlar bilan ishlash. Uchlamchi profilaktika axloq buzilishi bilan birga boradigan asabiy-psixik buzilishlarni davolashdek maxsus vazifalarni qal qiladi. Uchlamchi profilaktika shakllangan deviant axloqli shaxslarda retsidivni ogoqlantirishga yo'naltirilgan.

Kognitiv usul. Istalmagan axloqni soʻndirish usuli. Ijobiy axloqni shakllantirish usullari

Psixoprofilaktik ish barcha uch bosqichning tadbirlar majmuasiga kirishi mumkin. hisoblanadiki, u muammoning paydo boʻlishidagi ilk bosqichlarda deviant axloqni chaqiruvchi shart va sabablar taʼsiri shaklida birmuncha samaralidir.

Psixoprofilaktik ishlarning turlicha shakllari mavjud:

Birinchi shakl – ijtimoiy muhitni tashkil etish. Uning asosida deviatsiyaning shakllanishida atrofdagi muhitning determinatsiyalanuvchi taʼsiri haqidagi tasavvurlar yotadi. Ijtimoiy omillarga taʼsir koʻrsatib shaxsning istalmagan axloqi oldini olish mumkin. Taʼsir butun jamiyatga yoʻnaltirilgan boʻlishi mumkin, masalan, ogʻishgan axloqqa munosabat boʻyicha jamoatchilikning salbiy fikrini yaratish orqali. Ish obʼekti, shuningdek, oila, ijtimoiy guruh (maktab, sinf) yoki aniq shaxs boʻlishi mumkin.

Ushbu model doirasida tobe axloq profilaktikasi oʻsmirlarda dastavval sogʻlom turmush tarzi va sergaklikka koʻrsatmani shakllantirish boʻyicha ijtimoiy reklamadan iborat. Ommaviy axborot vositalari siyosati alohida ahamiyatga ega. Maxsus dasturlar, yoshlar suyuklilarining chiqishlari, maxsus tanlangan kinofilmlar – bularning barchasi qozirgi vaqtda kuzatilayotganga qaraganda boshqa sifatli darajaga ega.

Yoshlar submadaniyati bilan ishlash “Yoshlar giyohvandlikka qarshi” harakati yoki ommaviy rok guruhlarning chiqishlari bilan shu nomdagi aksiya shaklida tashkil etilgan boʻlishi mumkin. Yoshlar oʻzlarining boʻsh vaqtlarini oʻtkazadigan va muloqot qiladigan joylarda ular bilan ishlash muhimdir. Masalan, diskotekalarda niqobdagi sirli odamlar paydo boʻlishi mumkin. Oqshom yakunida yoshlar ulardan giyohvand moddalardan yaqin odamlarini yoʻqotish bilan bogʻliq kechinmalar va tragik taqdirlar haqida bilib olishlari mumkin.

Oʻsmirlar bilan ishlash, shuningdek, koʻchada tashkil etilishi mumkin. Qator davlatlarda tegishli ishlarni olib borish uchun oʻsmirlar sardorini tayyorlash mavjud.

Shuningdek, ushbu yondashuv doirasida istalmagan axloq bilan qoʻshilmaydigan sharoit va koʻmaklashuvchi “zona”larni yaratishga urinish qoʻllanilmoqda. Modelning asosiy kamchiligi ijtimoiy omillar va ogʻishgan axloq oʻrtasida toʻqridan-toʻqri bogʻliqlikning yoʻqligi hisoblanadi. Umuman olganda, ushbu yondashuv yetarlicha samarador boʻlib koʻrinadi.

Psixoprofilaktik ishning ikkilamchi shakli – xabardor qilishdir. Bu biz uchun birmuncha odatiy psixoprofilaktik ishni olib borishning maʼruza, suhbat, adabiyotlar yoki video va telefilmlarni tarqatish shaklidagi koʻrinishi. Yondoshuv mohiyati konstruktiv qarorlar qabul qilishga uning layoqatini koʻtarish maqsadida shaxsning kognitiv jarayonlarida taʼsir koʻrsatishga urinishdir.

Buning uchun, odatda, statistik maʼlumotlar bilan tasdiqlangan, masalan, giyohvand moddalarning salomatlik va shaxsga halokatli taʼsiri haqidagi axborotlardan keng foydalaniladi. Koʻpincha axborot qoʻrqituvchi xarakterga

ega. Bunda giyohvand moddalarni iste'mol qilishning salbiy oqibatlarini sanab o'tiladi yoki deviantlarning drammatik taqdiri, ularning shaxsiy degradatsiyasi yoritib beriladi.

Usul haqiqatan bilimni kuchaytiradi, biroq axloqni o'zgartirishga yomon ta'sir ko'rsatadi. O'z-o'zidan xabardor qilish deviatziya darajasini pasaytirmaydi. Ba'zi hollarda, aksincha, deviatziya bilan erta tanishuv unga qiziqishni kuchaytiradi. Cho'chitish ham axloqning ushbu turini motivatsiyalovchi kognitiv-hissiy dissonansni uyg'otishi mumkin.

Qator hollarda axborot o'z vaqtida berilmaydi: o'ta kech yoki o'ta erta. Masalan, o'smirlar bilan ishlash tajribasining ko'rsatishicha, giyohvand moddalarga tobe bo'luvchi axloqni ogohlantirish bo'yicha suhbatlar 14 yoshdan kech bo'lmaganda olib borilishi lozim. Ular giyohvand moddalar va ular keltirib chiqaruvchi kuchli ta'sirni batafsil yoritishdan iborat bo'lmasligi darkor. Bunday suhbatlar deviant axloq va undan saqlanish usullarining oqibatlarini muhokama qilishga, faol shaxsiy nuqtai nazarni ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Ushbu yondashuvning istiqbolli rivojlanishiga cho'chituvchi axborotlarning ustunlik qilishidan, shuningdek, jins, yosh, ijtimoiy-iqtisodiy tavsifnomasi bo'yicha axborotlarni differentsiatziyalashdan voz kechish yordamlashishi mumkin.

Uchinchi forma psixoprofilaktik ishning uchinchi shakli – ijtimoiy-muhim malakalarga faol ijtimoiy o'rgatishdir. Ushbu model ko'pincha guruhli treninglar shaklida amalga oshiriladi. hozirgi vaqtda quyidagi shakllar tarqalgan.

Salbiy ijtimoiy ta'sirga rezistentlik (mahkamlik) treningi. Trening davomida deviant axloqqa ko'rsatmalar o'zgaradi, reklamali strategiyani tanib olish malakasi shakllanadi, tendoshlari bosim o'tkazganida "yo'q" deya olish layoqati rivojlanadi, ota-onalar va boshqa kattalarning (masalan, ichkilik iste'mol qiluvchi) salbiy ta'sir ehtimoli haqida axborot beriladi va h.k.

Assertivlik yoki affektiv-qadriyatli ta'lim treningi. Deviant axloq bevosita hissiy buzilish bilan bog'liq degan tasavvurga asoslangan. O'smirlarni ushbu muammolaridan oldindan xabar berish uchun hissiyotlarni tanish, ularni maqbul obrazda ifodalash va stressni mahsuldor uddalashga o'rgatiladi. Guruhli psixologik ish davomida qaror qabul qilish malakasi shakllanadi, o'z-o'zini baholash ko'tariladi, o'z-o'zini aniqlash va ijobiy qadriyatlarni rivojlantirish jarayoni raqbatlantiriladi.

Hayotiy malakalarni shakllantirish treningi. Hayotiy malakalar tushunchasi ostida shaxsning birmuncha muhim ijtimoiy ko'nikmalari tushuniladi. Dastavval, bu muloqot qilish, do'stona aloqalarni saqlash va shaxslararo munosabatlardagi nizolar konstruktiv hal qilish malakasidir. Shuningdek, bu o'z zimmasiga mas'uliyatni ola bilish, maqsad qo'yish, o'z nuqtai nazari va manfaatlarini himoyalash qobiliyati hamdir. Nihoyat, o'z-o'zini nazorat qilish, o'zi va atrofdagi vaziyatni o'zgartirishga ishonchli axloq malakasi hisoblanadi.

O'smirlar bilan ishlashda ushbu model birmuncha istiqbollilardan birini aks ettiradi.

To'rtinchi shakl – alternativ deviant axloq faoliyatini tashkil etish. Ishning bu shakli deviant axloqning o'rinbosar samarasi haqidagi tasavvurlari bilan bog'liq. Masalan, addiksiya shaxsiy dinamika – o'z-o'zini baholashni oshirish yoki referent muhit integratsiyasida muhim rol o'ynashi mumkin. Taxmin qilinadiki, odamlar kayfiyatni yaxshilovchi psixofaol moddalardan uning o'rniga nimadir yaxshirog'ini olmaganlaricha foydalanadilar. Faollikning alternativ shakllari sifatida quyidagilar tan olindi: bilim (sayohat), o'zini sinash (toqqa sayoqat, xatarli sport), ahamiyatli muloqot, sevgi, ijodkorlik, faoliyat (shu jumladan, professional, diniy-ma'naviy, homiylik).

Bu shakl shakllangan og'ishgan axloq holatida yordam ko'rsatishning deyarli barcha dasturlarida amalga oshiriladi. Oilaviy tarbiyada yetakchi profilaktik vazifa sifatida mustahkam qiziqishlarni erta tarbiyalash, sevish va sevimli bo'lishga qobiliyatni rivojlantirish, o'zini band qilish va mehnat qilish ko'nikmasini shakllantirish chiqadi. Ota-onalar bolani faollikning xilma-xil turlariga – sport, san'at, bilimga jalb etish orqali shaxs ehtiyojlarini shakllantirishlarini tushunishlari kerak. Agar o'smir yoshida ijobiy ehtiyojlar shakllanmagan bo'lsa, shaxs salbiy ehtiyoj va bilimlarga nisbatan zaif bo'lib qoladi.

Beshinchi shakl – sog'lom turmush tarzini tashkil etish. U salomatlik uchun shaxsiy javobgarlik, atrofdagi dunyo va o'z organizmi bilan uyg'unlik haqidagi tasavvurlardan kelib chiqadi. Odamning maqbul holatga erishish va muhitning noxush omillariga muvaffaqiyatli qarshi tura olish ko'nikmasi, ayniqsa, qimmatli hisoblanadi. Sog'lom turmush usuli sog'lom ovqatlanish, muntazam jismoniy yuklama, mehnat va dam olish tartibiga amal qilish, tabiat bilan muloqot, ortiqcha narsalarni istisno qilishni ko'zda tutadi. Bunda usul ekologik tafakkurga asoslangan va ahamiyatli tarzda jamiyat rivojlanishining darajasiga bog'liq.

Oltinchi shakl – shaxsiy resurslarning faollashuvi. O'smirlarning sport bilan faol shug'ullanishi, guruhlardagi muloqot va shaxsiy o'sishdagi ishtiroki, artterapiya – bularning barchasi, o'z navbatida, shaxs faolligi, uning sog'ligi va tashqi salbiy ta'sirga mahkamligini ta'minlovchi shaxsiy resurslarni faollashtiradi.

Yettinchi shakl – deviant axloqning salbiy oqibatlarini minimallashtirish. Ishning ushbu shaklidan shakllanib bo'lgan og'ishgan axloq hollarida foydalaniladi. U retsidiv yoki uning salbiy oqibatlarini profilaktika qilishga yo'naltirilgan. Masalan, giyohvandlikka tobe bo'lib qolgan o'smirlar o'z vaqtida tibbiy yordam, shuningdek, shunga o'xshash kasalliklar va ularni davolash bo'yicha zaruriy bilimlarni olishlari mumkin.

Psixoprofilaktik ishning xilma-xil ko'rinishlarida o'xshash shakllar va usullardan foydalanish mumkin. Ishni tashkil etish usuli bo'yicha psixoprofilaktikaning quyidagi shakllarini ajratish mumkin: individual, oilaviy, guruhli ish. Og'ishgan axloqni oldini olish maqsadida turlicha ijtimoiy-psixologik usullardan foydalaniladi. Psixoprofilaktik ishning yetakchi usullari

orasida: xabardor qilish, guruhli munozaralar, trening mashqlari, rolli o‘yinlar, samarador ijtimoiy axloqni modellashtirish, psixoterapevtik uslublar bor.

Foydalanilgan usullarga bog‘liq ravishda psixoprofilaktik ish trening, ta‘lim dasturlari (masalan, maktabdagi maxsus kurslar), psixologik maslaqatlar, krizis yordami (ishonch telefonlari), shuningdek, chegara qolati va asabiy-psixik buzilish psixoterapiyasi shaklida amalga oshirilishi mumkin.

Deviant axloqning o‘ziga xosligiga muvofiq ravishda psixoprofilaktika ishlarining quyidagi tamoyillarini ajratish mumkin:

- majmuaviylik (oilalar va shaxs, ijtimoiy borliqning turli darajasiga ta‘sirni uyushtirish);
- manzillilik (yosh, jinsiy va ijtimoiy tavsifnomalarni hisobga olish);
- ommaviylik (ishning guruhli shakli birlamchiligi);
- axborotning ijobiyligi;
- salbiy oqibatlarini eng kam darajaga tushirish;
- ishtirokchilarning shaxsiy manfaatdorligi va mas‘uliyati;
- shaxsning eng yuqori darajadagi faolligi;
- kelajakka intiluvchanlik (axloq oqibatlarini baholash, ijodiy qadriyatlar va maqsadlarni dolzarblashtirish, deviant axloqsiz kelajakni rejalashtirish).

Shaxs og‘ishgan xulqining intervensiyasi ijtimoiy-psixologik ta‘sirning yana bir yo‘nalishi hisoblanadi. Psixologik intervensiya – bu ijobiy o‘zgarishlarni rag‘batlantirish uchun shaxsiy borliqqa psixologik aralashuv. Shaxs deviant axloqi intervensiyasi bo‘shashish yoki uning axloqidagi ijtimoiy moslashuvga to‘sqinlik qiluvchi shakllarni bartaraf etishdan iborat.

Psixologik intervensiyaning farqli xususiyatlari umuman olganda shaxsning o‘zi tomonidan o‘zgarishga bo‘lgan istak, uning psixolog bilan hamkorlik qilishga tayyorligi hisoblanadi. Voyaga yetmaganlarning og‘ishgan xulqi holatida tashabbus va rozilik bola manfaatlarining qonuniy vakillaridan chiqishi dardkor.

Shaxs og‘ishgan xulqi bilan ishlashda asosiy qiyinchilik, ijtimoiy-psixologik yordamning birinchi bosqichida odam o‘z axloqining aniq ko‘rinib turgan salbiy oqibatlariga qaramay o‘zgarishlarga qarshilik ko‘rsatishidan iborat. Bunday hollarda aralashuv uchun asos deviansiya yetkazgan zarar darajasi yoki shaxsning ijtimoiy moslashmaganligi darajasi bo‘lishi mumkin. Masalan, giyohvand moddalarga tobe insonning yordam uchun murojaatiga sabab ko‘pincha yoxud sog‘ligi bilan jiddiy muammo, yoxud uning “ijtimoiy jarlik” vaziyatiga erishishi bo‘lishi mumkin. Giyohvand moddalarni iste‘mol qiluvchilar bilan birga yuradigan kasalliklar yaxshi ma‘lum – gepatit, OIV-infektsiya, psixik buzilishlar. Ijtimoiy degradatsiya, o‘z navbatida, kriminalizatsiyada, meqnatga layoqatning yo‘qolishida, yakkalanishda, turar-joy va oilani yo‘qotishda ifodalanadi.

Shunday qilib, deviant axloqda psixologik aralashuvning yetakchi vazifalari quyidagi tarzda ifodalash mumkin:

- ijtimoiy moslashuv yoki sog‘ayishga motivatsiyaning shakllanishi;
- shaxsiy o‘zgarishlarni rag‘batlantirish;
- og‘ishgan xulq aniq shaklining korreksiyasi;

➤ shaxsiy o'zgarishlar yoki soqayish uchun yoqimli ijtimoiy-psixologik sharoitlarni yaratish.

Ishning samaradorligi istalmagan axloq (masalan, giyohvand moddalarni iste'mol qilish holati) ni kamaytirishning ob'ektiv belgilari bo'yicha bo'lganiday, sub'ektiv o'zgarishlar (masalan, sog'lom turmush tarzini kechirishga istakning kuchayishi) bo'yicha ham baholanadi. Ijobiy o'zgarishlarning birmuncha muhim mezonlaridan biri shaxsning ijtimoiy moslashganlik darajasini ko'tarish bo'lib chiqadi.

Og'ishgan xulqning psixologik intervensiyasi qolatida psixologik ta'sirning ko'pincha psixoprofilaktik ishdagi barcha ma'lum usullaridan foydalaniladi. Psixologik intervensiyaning etakchi usullari psixoterapiya, psixologik maslaqat berish, psixologik trening, organizatsiya terapevtik yoki sanogenli muqitlar hisoblanadi.

Shaxs bilan psixologik ish olib borishning birmuncha ommaviy shakli psixoterapiya bilan uyg'unlikda maslahat berish hisoblanadi. Deviant axloq holatida yordamning ajratilgan ikki shakli o'rtasidagi chegaralarni farqlash amaliy jihatdan juda qiyin. "Maslahat berish" atamasi sog'lom odamlar bilan ishlash uchun anchagina maqbul. Axloqiy deviatsiyaning murakkab xarakteri, uning og'riqli buzilishga o'tishga moyilligini inobatga olib, kelgusida psixoterapiya yoki maslahat berish haqida gapirganda biz aynan ularning munosib birikmasini nazarda tutamiz.

Shaxsning yagona nazariyasi yo'qligida maslaqat berish (psixoterapiya) ning turlicha kontseptsiya va shakllari mavjud. Uchta yetakchi yo'nalish birmuncha rivojlanish va tan olishni oldi: psixoanalitik, kognitiv-axloqiy, gumanistik. Bu tarixiy modellar hayotga yuzlab modifikatsiyani berdi, buning oqibatida turlicha tasniflar paydo bo'ldi. Intervensiya maqsadiga bog'liq holda psixoterapiyaning uch turi ajratiladi:

– qo'llab-quvvatlovchi psixoterapiya – mavjud himoya kuchi va ancha yangi samarali axloq usullarini ishlab chiqishni qo'llab-quvvatlashni ta'minlash;

– qayta o'rganuvchi psixoterapiya – axloqni o'zgartirishga intilish;

– shaxsiy-rekonstruktiv – intrapsixik janjallarni anglash orqali ichki shaxsiy o'zgarishlarga yo'naltirilgan.

Klinik amaliyotda psixoterapiya usullarini simptom-markazlashgan, shaxsiy-markazlashgan va ijtimoiy markazlashganga bo'lish qabul qilingan. Psixoterapiya turlicha shakllarda amalga oshirilishi mumkin, masalan: guruhli, oilaviy yoki individual, uzoq muddatli yoki qisqa muddatli, muammolarni yechish yoki shaxsiy o'zgarishlarga mo'ljallangan direktiv yoki nodirektiv. Amaliyotda ko'pincha kombinatsiyalangan usullardan foydalaniladi. Bundan tashqari, asosiy psixoterapevtik usullarning ko'plab modifikatsiyasi mavjud. Masalan, B.D.Karvasarskiy tahriri ostidagi Psixoterapevtik entsiklopediyada yuzga yaqin psixoterapevtik usullar yoritilgan, ularning real miqdori esa yanada ko'proq. Ko'pgina mualliflar ayni vaqtda mutaxassis shaxsining aqamiyatiga diqqatni tortgan holda psixoterapiyaning taxminan teng ta'sir qiluvchi xilma-xil turlarini ta'kidlaydi.

Olimlar tomonidan ta'kidlanishicha, inson yosh davrlarini tahlil qilish, ularning har bir bola, o'smir va o'spirin hayotini chuqur o'rganishdan boshlanadi. Bu esa yosh davrlarining xarakter xususiyatlaridagi o'zgarishlarini psixologik qonuniyat asosida amalga oshirishni bilish maqsadga muvofiqdir.

Amerikalik psixolog A. Gezell o'smir yoshining davrlanishiga alohida e'tibor qaratib, o'ziga xos xususiyatlarni sharhlab o'tgan edi. Masalan:

10-yosh o'smirlar muvozanatli hayotni tez idrok etuvchi, ishonuvchan, ota-onalariga itoatli, tashqi qiyofaga e'tiborsiz bo'lganligi bois bu "oltin yosh" hisoblanadi.

11-yosh organizmda qayta qurish yuz beradi, bolalar g'ayri shuurli, negativlikni namoyon qiladi, kayfiyati tez o'zgaradi, ota-onalariga nisbatan norozilik bildiruvchi.

12-yosh tez jazavaga tushuvchan, hayotga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi, o'smirda oilasiga nisbatan avtonomlik va tengdoshlariga ta'siri ortadi. Ularda aqllilik, hazil-mutoyibaga moyillik, chidamlilik, tashabbuskorlik, tashqi qiyofa va qarama-qarshi jinsdagilarga e'tibori orta boshlaydi.

13-yosh o'zining ichki dunyosiga e'tiborlik, introvertlikka xos bo'ladiki, ular o'zini o'zi tanqid qilishga, va tanqidlarga nisbatan ta'sirlanuvchan, ota-onalarga tanqidiy munosabat bildiruvchi, do'st tanlovchi, to'liqinlanish va hayajonlanish ortadi.

14-yosh o'smirlardagi introversiya ekstraversiyaga almashinadi, shijoatli, xushmuomila, o'ziga ishonch uyg'onadi, boshqalarga e'tibori ortadi va ular o'rtasidagi farqni ajrata boshlaydi.

15-yosh bu yoshdagilar uchun mustaqillik ortadi, bu esa ularning oila va maktab bilan bog'liq zo'riqishlarga duchor etadi. Ularni guruhli harakat qilishga va guruhdagilarga moslashishga intilish ortadi.

16-yosh o'spirinlar hisoblanib, ularda muvozanatlashuv, hayotdan quvonish, ichki mustaqillik, emotsional barqarorlik, muomalaga moyillik, kelajakka intiluvchanlik ortadi.

Yuqorida sanab o'tilgan holatlar bilan yosh davrlarni xarakterli jihatlarini sharhlab o'tdik, chunki yosh xususiyatlarining psixologik tavsifi, bolalarni xulq-atvoridagi o'zgarishlarini baholash imkoniyatini beradi.

"Tarbiyasi qiyin" o'smirlarning kelib chiqishi. Inson xulq-atvoridagi salbiy og'ishlar borasida olimlar bir qator tipologiyalarni yaratishgan.

XX asrning oxirlarida bolalarni ijtimoiy va psixofiziologik o'zgarishlarga qarab V. Klayn (1991) yosh qonun buzarlarni olti tipga ajratadi.

1. "Esi past". Ularning xulq-atvorida sho'xlik, yoqimsiz hatti-harakatlar yetakchilik qiladi. Uyga kech kelish, aldash, ta'lim muassasasidagi har xil nizoli vaziyatni kelib chiqishiga sabab bo'lishlari, kinoga biletsiz kirishlari, doim janjallashish, atrofdagilarni ko'nglini qoldirish, narkotikni tatib ko'rishga moyil bo'ladilar.

2. "Ota-onaning dushmani". Bu toifadagi o'smirlar o'z hatti-harakatlari bilan ota-onalarini qiyin holatga qoldiradilar, ularga norozilik hissini ochiq-oydin

bildiradilar. Ular ota-onasini munosabatini tushunmaydilar. Bu davrda salbiy hislarni orttirib yuboradilar.

3. “Axloqsiz bola”. Bunday o‘smirlar asotsial yo‘nalishga ega. Ularning hissiy va intellektual taraqqiyotida o‘zgarishlar yo‘q, xulq-atvorlarida ham yaqqol og‘ish kuzatilmaydi. Ularda qonun buzarlilar bilan aloqada bo‘lishga moyillik bor. Bu holat bolaga nisbatan oiladagi e‘tiborsizlik yoki nomaqbul oilada tarbiya topganligi zamirida vujudga kelishi mumkin. Shuning uchun bunday bolalar jinoiy olam me‘yorlarini qabul qiladilar va ularga bo‘ysinadilar.

4. “Organik”. Bu toifadagi bolalarda miyadagi lat yeyish, yoki aqliy taraqqiyotda ortda qolish xos. Natijada bolaning intellektual rivojlanishi ortda qoladi bu esa tartib-intizomni hamda xulq-atvorning buzilishiga olib keladi. Bunday bolalar ko‘pincha o‘z tengdoshlari bilan asabiylashadilar va janjallashadilar.

5. “Psixotiklar”. Aqliy yetilmagan, kasalmand bolalar bo‘lib, ular uchun gallyusinatsiya, jinoiy harakatlardan xursand bo‘lish, buzg‘unchi fikrlar hukmronlik qiladi. Hattoki 14 yoshli bu toifadagi bola ota-onasini otib tashlagan.

6. “Nasliy buzuqlik”. Bu toifadagilar birlamchi psixopatlar hisoblanadilar. Ular uchun jinoiy hatti-harakat qilish odatiy holga aylanadi. Nasliy buzuqlarda hatti-harakatlar ilk yoshligidayoq namoyon bo‘ladiki, asotsiallashtirishga moyil. Ularda ma‘suliyat hissi yo‘q va ishonib bo‘lmaydi. Ularni tuzatish va yordam ko‘rsatish ancha mushkul.

1. Og‘ishgan xulq (deviant xulq) deganda nima tushuniladi?

- A) Jamiyat me‘yorlariga mos xulq
- B) Tasodifiy xatti-harakat
- C) Ijtimoiy me‘yorlardan chetga chiqadigan xulq
- D) Biologik refleks

To‘g‘ri javob: C

2. Individ tushunchasi nimani anglatadi?

- A) Faqat ijtimoiy mavjudot
- B) Insonning biologik vakili
- C) Inson birligining alohida namoyondasi
- D) Faqat psixologik tushuncha

To‘g‘ri javob: C

3. Yosh inqirozi nima bilan xarakterlanadi?

- A) Barqarorlik bilan
- B) Keskin psixologik o‘zgarishlar bilan
- C) Biologik o‘shish bilan
- D) Faqat intellektual rivoj bilan

To‘g‘ri javob: B

4. Stress tushunchasi nimani bildiradi?

- A) Faqat ruhiy kasallik
- B) Tinch holat
- C) Ekstremal ta'sirlarga organizmning javob holati
- D) Ijtimoiy moslashuv

To'g'ri javob: C

5. Frustratsiya bu —

- A) Quvonch holati
- B) Maqsadga erishish
- C) To'siqlar tufayli yuzaga keladigan ruhiy tanglik
- D) Motivatsiya

To'g'ri javob: C

6. Psixologik korreksiyaning asosiy maqsadi nima?

- A) Jazolash
- B) Nazorat qilish
- C) Salbiy og'ishlarni tuzatish
- D) Diagnostika qilish

To'g'ri javob: C

7. Simptomatik korreksiya nimaga qaratiladi?

- A) Sabablarga
- B) Manbalarga
- C) Belgilarga
- D) Muhitga

To'g'ri javob: C

8. Sababiy (kausal) korreksiya nimaga qaratiladi?

- A) Belgilarga
- B) Sabab va manbalarga
- C) Natijalarga
- D) Xulq shakliga

To'g'ri javob: B

9. Psixokorreksion ish shakllariga qaysi biri kiradi?

- A) Jazolash
- B) Individual va guruhii korreksiya
- C) Statistika tahlil
- D) Monitoring

To'g'ri javob: B

10. Madaniy-oqartuv ishlari kimlarga yo'naltiriladi?

- A) Faqat bolalarga
- B) Faqat psixologlarga

C) Ota-onalar, o'qituvchilar, tarbiyachilarga

D) Faqat jamiyatga

To'g'ri javo

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Bosh maqsadimiz - keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish. - Toshkent: O'zbekiston, 2013. - 64 b.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni demokratik yangilash va modernizatsiya qilishga qaratilgan taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirish – bosh maqsadimizdir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 22 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2014 yil 6 dekabr. – T.: "O'zbekiston", 2014. - 76 b.
3. Alimxodjayeva S.N., Haydarov F.N. "Psixologik tashxis metodikalari majmuasi" 2-qism. O'quv qo'llanma. – T., 2009. – B. 72
4. Asadov Y.M. Ruhiiy holatlar diagnostikasi va korreksiyasi. – T., 2000
5. Uzoqov A, G'oziyev E, Tojiyev A. «Oila etikasi va psixologiyasi». T. «O'qituvchi» - 1992.
6. Davletshin M.G. va boshalar. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya: o'quv metodik qo'llanma. T., 2004.
7. Psixologicheskaya diagnostika / Pod red. M.K. Akimovoy. SPb.: Piter, 2005.
8. Rozikova M., Aliyeva K. Psixologik tashxis metodikalari . – T., 2013. – B. 16

GLOSSARIY

Abstraksiya - shunday tafakkur operatsiyasidirki, bu operatsiya yordami bilan moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning muhim xususiyatlarini farqlab olib, ana shu xususiyatlardan narsa va hodisalarning muhim bo'lmagan ikkinchi darajali xususiyatlarini fikran ajratib tashlaymiz. Abstraksiya jarayonida ob'ektdan ajratib olingan belgi, alomatning o'zi tafakkurning mustaqil ob'ekti bo'lib qoladi. Abstraksiya operatsiyasi tahlil natijasida vujudga keladi

Abstrakt tafakkur – narsalarning mohiyatini aks ettiruvchi va so'zlarda ifodalovchi tushunchalarga tayanib fikr yuritishdir. Algebra, trigonometriya, fizika, chizma geometriya, oily matematika masalalarini yechish mahalida fikr yuritish, mulohaza bildirish, abstrakt tafakkurga xos misollardir.

Abuliya – bu miya patologiyasi zaminida yuzaga keladigan faoliyatga intilishning yo'qligi, harakat qilish yoki uni bajarish uchun qaror qabul qilish zarurligini tushungan holda shunday qilolmaslikdir. Abuliya (yunon. Abule - irodani inkor etmoq) - eng oddiy, osongina masalalar bo'yicha ham ma'lum qarorga kelish qobiliyati yo'qligida namoyon bo'ladigan o'ta irodasizlik. Irodaning yo'qolishi o'ta xafsalasizlik.

Abuliya va apraksiya – psixikasi og'ir kasallangan odamlarga xos, nisbatan kamyob hodisalardir. Pedagog kundalik ishda duch keladigan irodaning sustligi, odatda, miya patologiyasi bilan emas, balki noto'g'ri tarbiya bilan belgilanadi, shu sababli bolalar va o'smirlar shaxsini maqsadga muvofiq shakllantirish natijasida to'la bartaraf etilishi mumkin.

Adaptasiya – yohud moslashuv - sezgi organlari sezgirligining qo'zg'atuvchi ta'siri ostida o'zgarishi demakdir. Adaptasiya (yoki moslashish) ikki turga bo'linadi: a) negativ adaptasiya; b) pozitiv adaptasiya. Pozitiv adaptasiyada kuchsiz qo'zg'atuvchi ta'siri ostida sezgirlik oshadi. Ko'rish analizatorida pozitiv adaptasiya, qorong'ulik adaptasiyasi deyiladi. Negativ adaptatsiya ikki xil bo'ladi: a) qo'zg'atuvchining davomiy ta'siridan sezgirlik yo'qoladi. Masalan, qo'limizga yuk qo'yilsa sezamiz, ammo vaqt o'tishi bilan sezmay qolamiz. b) kuchli qo'zg'atuvchi ta'siridan sezgirlikning susayishi. Masalan, qorong'u xonadan birdaniga chiqib qolsak, avvaliga hech narsa ko'rmaymiz, vaqt o'tishi bilan sezgirlik pasayib biz normal ko'ramiz.

Adaptatsiya darajasi fenomeni – qo'zg'ovchilarning aniq darajasiga moslashish va oqibatda aynan shu darajada sodir bo'ladigan o'zgarishlarga javob berish hamda diqqatni qaratish.

Adekvatlik (lot, adecvatus tenglashtirilgan) – teng, o'xshash, muvofiq kelmoq. Mas., javoblarning adekvatlash va hok.)

Afaziya (yunon. A - inkor yuklamasi, phasia - nutq) – bosh miya qobig'ining ayrim qismlarini zararlanishi natijasida nutqning izdan chiqishidan iborat psixopatologik nuqson.

Afefobiya – boshqa insonlarning yaqinlashuvidan qo'rqish.

Affekt – lotincha so'z bo'lib, ruhiy hayajon, ehtiros degan ma'noni anglatadi. Affektlar ko'pincha to'satdan paydo bo'ladi va ba'zan bir necha minut davom etadi. Affekt holatida kishini ongini tasavvur qilish, fikr qilish qobiliyati torayadi, susayib qoladi. Affektlar vaqtida odamning harakatlari kutilmagan tarzda portlash singari birdaniga boshlanib ketadi. Ba'zan affektlar tormozlanish holati tarzida namoyon bo'ladi va bunday holatda organizm bo'shashib, harakatsiz bo'lib va shalvirab qoladi. Bunday holat ko'pincha odam birdaniga qo'rqanida, to'satdan quvonganida va shu kabi holatlarda o'zini yo'qotib qo'yish ko'rinishida namoyon bo'ladi. Affekt holatini boshlanishida shaxs insoniy qadriyatlarning barchasidan uzoqlashib, o'z hissiyotining oqibati to'g'risida ham o'ylamaydi, hatto tana o'zgarishlari, ifodali harakatlar bilinmay boradi. Kuchli zo'riqish oqibatida mayda kuchsiz harakatlar barham topadi. Tormozlanish miya yarim sharlari po'stini to'liq egallay boshlaydi, qo'zg'alish po'stloq osti nerv tugunlaridan oraliq miyada avj oladi, xolos. Buning natijasida shaxs hissiy kechinmasiga (dahshat, g'azab, nafratlanish, umidsizlik va hokazolar) nisbatan o'zida kuchli hohish sezadi.

Affektiv komponent – ustanovka ob'ektiga nisbatan sub'ekt his qiladigan real hissiyotlar (simpatiya, antipatiya, loqaydlik kabi emotsional munosabatlar);

Affektiv shok reaksiyalari – bemor maqsad yo'nalishini yo'qotadi, vahima va qo'rquvga tushadi. Ular be'mani harakatlar qiladi, turgan joylariga mo'ljal yo'qoladi. Bu qo'zg'alish 15-25 daqiqa davom etadi. Yoki aksincha bemor qo'rquvdan butunlay harakatsiz bo'lib qoladi, gapira olmaydi, bir joyda qotib qolib atrofdagilarga befarq bo'lib qoladi. Stupor bir necha soatdan 2-3 kungacha davom etadi. Bu holatda bemor kechinmalari xotirasida suqlanmaydi.

Affektiv-kommunikativ funksiya – inson emotsional sohasining regulyatsiya qilinishini ta'minlash vazifasi. Muloqot inson emotsional holatlarining eng muhim determinatsiyasidir. Chunki turli tuman emotsional holatlar muloqot jarayonida paydo bo'ladi va o'zgaradi.

Afferentatsiya (lot, afferens (afferentis) - keltiruvchi) – tashqi va ichki qo'zg'atuvchilar orqali sezgi a'zolariga ta'sir etish asosida paydo bo'lgan nerv tizimiga kelib turish jarayoni.

Afsus-nadomat – shaxsiy aybni bilish, o'zining o'tmishi, hozirgi kundagi kamchiliklariga, salbiy munosabat bildirish.

Agglyutinatsiya (lot. Agglutinate – yopishtirmoq, yelimlamoq) – mavjud obraz va tasavvur qismlarini bir-biriga “yopishtirib” qo‘shish asosida yangi obrazlarni yaratishdan iborat xayol faoliyati. Mas., suv parisi obrazi. Agglyutinatsiya – “yelimlash” degan ma’noni bildirib, unda turli qismlarni bitta qilib yangi obraz yaratiladi. Masalan: yalmog‘iz kampir, suv parisi, kentavr, ssfinks obrazlari va boshqalar.

Aglofobiya – og‘riqdan qo‘rqish.

Bavositalik – borliqdagi narsa va hodisalarning yordamchi vositalarini qo‘llash orqali namoyon bo‘ladigan bilish usuli (mas., haroratni termometr orqali aniqlash).

Bazaviy ijtimoiy ustanovkalar – ular shaxsning umumiy yo‘nalishini belgilaydi va ularni o‘zgartirish e‘tiqodlar va dunyoqarashlarni o‘zgartirish demakdir.

Beixtiyor esda qoldirish - qiziqish katta rol o‘ynaydi. Bizning oldingi tajribamiz bilan bog‘liq narsa va hodisalar beixtiyor oson esda qoladi. Biz ba’zi bir faktlarni bilsak, ular haqida tushunchaga ega bo‘lsa, shu faktlarga tegishli bo‘lgan hamma narsalar oson esda qoladi.

Bilish – olamning inson ongidagi in’ikos etish jarayoni, inson o‘zini qamrab olgan atrof-muhit to‘g‘risida bilish va tasavvurga ega bo‘lmay turib, faoliyatning biron bir turi bilan shug‘ullana olmaydi. Bilishning mahsuli natijasi bilim bo‘lib, har qanday kasbni egallash faqat bilim orqali ro‘y beradi. Bilish - psixik aks ettirish jarayoni, bilimlarni egallash va o‘zlashtirishni ta’minlaydi, bilishga qiziqish – aqliy intellektual hislar mahsuli, bu odamning tevarak-atrofdagi olamni bilish ehtiyoji tariqasida namoyon bo‘ladi.

Biogenetik qonun (yunon bios - hayot, genesis - kelib chiqmoq) – psixologiyada E.Gekkel tomonidan ochilgan biologik qonun bo‘lib, unga ko‘ra ontogenez filogenezni takrorlaydi deb hisoblanadi. Odam psixikasining ontogenezda birinchi signallar tizimiga tayangan holda amaliy faoliyat asosida avval oddiy ehtiyojlarni qondirishdan boshlanib, keyin emotsiya va bilim rivojlanadi, so‘ngra ikkinchi signallar tizimi asosida ong shakllanadi, deb hisoblaydi.

Biografik metod (yunon. bios - hayot, grapho - yozaman, ko‘rsataman) – odamni uning tarjimai holi bilan bog‘liq bo‘lgan hujjatlar orqali o‘rganish usuli.

Biologik ehtiyojlar – bu fiziologik (tashnalik, ochlik, uyqu), jinsiy, moslashuv ehtiyojlari.

Biologik shartlanganlik osttuzilishi – miya morfologik va fiziologik xususiyatlariga muayyan darajada bog‘liq bo‘lgan patologik o‘zgarishlarni, shaxsning yosh, jins xususiyatlarini va uning tipologik holatlarini birlashtiradi.

Birinchi signal tizimi – narsa va hodisalarning sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etishi natijasida bosh miya yarim sharlari qobig'ida hosil bo'ladigan shartli muvaqqat nerv bog'lanishlari, u sezgi va idrok turlarida namoyon bo'ladi.

Birlamchi jarayon – tug'ma ehtiyojlarni fantaziyada qondirish. Asosiy ehtiyojni qondirish bilan assotsiatsiya qilinadigan ob'ekt obrazini shakllantirganda individuumning keskinligi kamayishini izohlaydigan psixologik fenomen.

Bixeviorizm – psixologiyada dastavval AQSHda hayvonlarda o'tkazilgan kuzatishlarning (E.Torndayk, D.Uotson va boshqalar) natijasi sifatida paydo bo'lgan yo'nalishdir. Bixeviorizmning negizini psixologik tadqiqot predmeti sifatida psixikani va ongni inkor etish yotadi. Faqat xulq-atvorgina tadqiqot predmeti deb tan olinar, psixologiyaga esa xulq-atvor va muhitning o'zaro nisbati qonuniyatlarini tadqiq etish tavsiya qilinadi. Bixevioristning fikricha, psixologiyaning vazifasi hissiyot organlariga ta'sir qiladigan omil - stimul (S) ni, ya'ni qo'zg'atuvchi (gap qistirish, o'q otish, kartina ko'rsatish va shu kabilar) ni bilgan holda unga javob, ta'sir - reaksiya (R) qanday bo'lishini yoki ta'sirotni bilgan holda uning qaysi bir omilga javob tariqasida yuz berganini oldindan aytib berishdan iborat emish. Klassik bixeviorizmning formulasi - $S \rightarrow R$ dir. Bixevioristik psixologiyaning mexanistikligi izchildir: odam - bu xuddi hayvonlar kabi, psixikaga egami, yo yo'qligidan qat'iy nazar, u qo'zgatuvchilarga javob beradigan o'ziga xos bir mashinadir.

Bixeviorial meditsina – salomatlik va kasalliklar haqidagi bixeviorial va tibbiy bilimlar birgalikda foydalaniladigan fanlararo soha.

Bixeviorial tasdiq – ijtimoiy kutishlar odamlarni ayrim harakatlar qilishga majbur qiladi, natijada ularning xulqi boshqalarni shu kutishlarni tasdiqlash uchun undashga sabab bo'ladi.

Borliq – ob'ektiv olamning ongdan holi bo'lgan holda mavjudligini bildiruvchi falsafiy tushuncha.

Bosh miya – markaziy nerv tizimining old (yuqori, oliy) qismi bo'lib, u bosh miya qobig'ida joylashgan oliy nerv tizimining moddiy asosi. B.m.ning o'rtacha og'irligi (odamniki) 1470 g. Bosh miya - markaziy nerv tizimining old (yuqori, oliy) qismi bo'lib, u bosh miya qobig'ida joylashgan oliy nerv tizimining moddiy asosi.

Bosh miya katta yarim sharlari - bosh miyaning ikki pallasi. Uning ustki qismi uchun chuqur bo'lmagan o'nqir cho'nqirlardan iborat. B.m.k.ya.sh. orqa, old, yon, orolcha, orqa umurtqalarga bo'linadi. Miya nerv kataklari neyronlardan iborat bo'lib, ikki katta yarim sharlar po'stlog'ini tashkil etadi.

Miyadagi oq suyuqlik neyron o'simtalaridan tarkib topib, miya yo'llarini ko'rsatib turadi.

Burch - shaxsning ahloqiy vazifasi bo'lib, u odamda vijdonni uyg'otadi.

Dadillik – kishining hayot va omonligi uchun omon bo'lgan kishilarni yengishda ko'rinadigan iroda kuchidir.

Daktilologiya – (yunon, dactylos - barmoq logos - ta'limot) - harflar va so'zlarni qo'l barmoqlarining turli holatlari yordamida ifodalashdan iborat maxsus nutq shakli. D, kar soqovlarga ta'lim-tarbiya berishda va ularning o'zaro fikr almashuvlarida asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Daltonizm (ingliz kimyogari va fizigi dalton nomidan) – ko'z pardasidagi hujayralar funksiyasining buzilishi natijasida qizil rangi ajrata olmaslikdan iborat ko'ruv sezgisining nuqsoni.

Dangallik – psixik xususiyat bo'lib, u uchta turda namoyon bo'ladi. Irodaviy zo'r berishni talab qiluvchi, faoliyatni bajarishni istamaslik, ana shu faoliyatsizlikdan zavq qilish.

Daraja boshlang'ich, yengil daraja – mast odam sergap, xushchaqchaq, tanqidsiz va bo'lar bo'lmasga kuladi o'z muvozanatini yo'qotadi. Kayfiyati tez uzgaruvchan ya'ni jahldor, tajovuzkor va urishqoq bo'lib qoladi. Bu holatda bajarilayotgan ishlarning hajmi va sifati pasayadi. Ishtaha ochilib, jinsiy moyillik oshadi.

Debillik – aql zaiflikning yengil darajasi. Ular mustaqil hayot kechirishlari, kasb egallashi, oilali bo'lishi mumkin. zehning pastligi tanqidiy qobiliyatining pasayishi, sudlashuvchilar xususiyatlarga olib keladi. Bunday bemorlar passiv qonunbuzarlar bo'lib chiqadi. Intelektni pastligi tufayli o'ta ishonuvchan, o'zini xatolarini tuzatishga noqobil o'zining xarakterlarini biron-bir maqsadga yo'naltira olmasliklari bilan xarakterlanadi. Oligofreniyada ruhan yetishimovchilikdan tashqari jismoniy yetishimovchilik ya'ni tana a'zolarining yaxshi rivojlanmaganligi bolalikda qayd etiladi va nuqsonlar uchraydi.

Deduksiya (lot. deductio - keltirib chiqarish) – umumiy hukmlardan yakka hukmlarga qarata borish orqali mantiqiy hulosa chiqarishdan iborat tafakkur shakli.

Deduktiv xulosa chiqarishda – umumiy va yakka hukmlardan yakka yoki juz'iy hukm keltirib chiqariladi. Misol uchun barcha metallar elektr tokini o'tkazadi. Temir metaldir. Demak, temir ham elektr tokini o'tkazadi.

Defektologiya (lot. Defectus - yetishmaslik, yunon. logos - ta'limot) – jismoniy va psixik nuqsonli bolalarning psixik xususiyatlarini o'rganadigan fan.

Deindividualizatsiya – o‘z-o‘zini anglashning yo‘qolishi va baholash qo‘rquvi; anonimlikni ta‘minlaydigan va alohida individga diqqatni tortmaydigan guruhli vaziyatlarda paydo bo‘ladi.

Deliriy – bemor o‘z shaxsini to‘g‘ri anglay oladi lekin vaqt va joyga nisbatan mo‘ljali to‘g‘ri bo‘lmaydi. Bemor bir narsalarni o‘zidan olib tashlaydi, ushlab ko‘radi, nutqi sekin valdirash, tushunarsiz shaklda bo‘ladi. Deliriy bir necha daqiqadan, soatlar haftalargacha davom etadi.

Demensiya – bemor yangi bilim va odatlarni o‘rganish, ma‘lumot olish tushunchasi va aqliy xulosa qilish buziladi. Avvalgi o‘rgangan bilim va tajribalari pasayadi yoki umuman yo‘qoladi. Aqlpastlik xafaqon kasalligida, miya zaxmida uchraydi.

Depersonalizatsiya (lot. depersona - shaxs bo‘lmoq yo‘q qilmoq) – shaxsning bo‘linishi, unda shaxsiy “men” hissining yo‘q bo‘lishi.

Depressiv holatlar – nevrozlarda uchraydi, ruhiy bemorlik belgilari shakllanishida ishtirok etadi.

Depressiv qo‘zg‘alish – kuchli qayg‘u va parishonlikdan chiqq olmasdan hayotdan umid uzilgandek ruhiy holat, ya‘ni bemor ingrashlari, ovozi boricha yig‘lanishlari va o‘zlariga jarohat yetkazishlari mumkin.

Depressiv realizm - yengil depressiya holatida (o‘z “Men”i foydasiga emas) ob‘ektiv mulohazalar, atributsiya va bashoratlar tuza oladigan odamlar tendensiyasi.

Depressiv stupor – harakat va nutq faoliyatlari tormozlanishi. Shizofreniya va psixozlarda uchraydi.

Depressiya (lot. depressio ruhan tushish) – tushkunlik kayfiyati odamda intilishlarning susayishi, harakatlarning tormozlanishi bilan bog‘liq ravishda yuzaga keladigan ruhiy holat.

Desentratsiya (log. Decentrum - yangidan kashf etmoq) – qo‘shimcha rad qilish, bir yerga yig‘ish, D. genetik epistemeologiyaning asosiy tushunchalaridan biri. U egotsentrizmni rad qilib, yangi obraz, tushucha va fikrlarni boshqa kishilar fikriga qo‘shilgan holda yangidan kashf qilishni anglatadi.

Deserebratsiya (lot, de...- ajralish, cerebrum - miya) – bosh miyaning o‘zakka oid qismi kesilishi natijasida oraliq miya va markaziy nerv tizimining yuqori qismlarini pastki qismlaridan ajratish metodi. D qo‘llanilgan hayvonlarda muvozanatni ta‘minlab turuvchi reflekslar yo‘qoladi. D.dan so‘ng egiluvchan bo‘g‘inlar qisqaradi va natijada rigidlik vujudga keladi.

Determinizm – bizning butun xulqimiz qandaydir hodisalar ta‘siriga bog‘liq va shuning uchun erkin namoyon bo‘lmaydi deb tasdiqlash. Determinizm (lot, determinare - aniqlamoq) – tabiatdagi barcha narsalar, shu

jumladan, psixik hodisalarning ro‘y berishi ob‘ektiv sabablar va qonunlar bilan belgilanadi degan ta‘limot. Determinizm prinsipi tabiat va jamiyat hodisalari, shu jumladan, psixik hodisalarning ob‘ektiv sabablar bilan belgilanishi haqidagi ta‘limotdir. Shu boisdan psixika, ongning ob‘ektiv borliq va nerv sistemasi bilan belgilanishi ilmiy psixologiyaning buyuk yutug‘i hisoblanadi. Shuning uchun determinizm psixikaning turmush tarzi bilan belgilanishini va turmush tarzi o‘zgarishiga mutanosib ravishda u ham o‘zgarishini anglatadi.

E‘tiqod – maslakni amalga oshirish, shaxsning kundalik ehtiyojiga aylangan intilishi, hatti-harakati. E‘tiqod – shaxning shunday ongli yo‘nalishki, unga o‘y-qarashlari, prinsiplari va dunyoqarashga mos tarzda yashashga imkon beradi, e‘tiqodning predmeti turlicha bo‘ladi. Vatanga, dinga, fanga, kasbga, axloqiy normalarga, oilaga, go‘zallika va shunga o‘xshash.

E‘tiqodlar mustahkamligi – biror bir odamning birlamchi tasavvurlarining mustahkamligi. E‘tiqodning asosi diskreditatsiya qilinganda (obro‘sizlantirilganda) ham, e‘tiqodning haqiqiy bo‘lganligining izohi saqlanib qolaveradi.

Edip kompleksi (lotin. complokus – aloqa) – bolaning o‘z onasini otasidan raqib sifatida rashq qilish.

Edip yoki Elektra kompleksi – Fallik bosqichida paydo bo‘ladigan, bolaning qarama-qarshi jinsdagi ota yoki onasi bilan jinsiy qo‘shilishga intilishi, o‘zi bilan bir jinsdagi ota yoki onasi tomonidan tahdidni his qilishi va vaqti kelib ziddiyatni o‘zini o‘zi bilan bir jinsdagi ota yoki onasi bilan identifikatsiya qilish orqali bartaraf qilishidan iborat jarayon. Bola qarama-qarshi jinsdagi ota yoki onasiga nisbatan erotik hissiyotni, o‘zi bilan bir jinsdagi ota yoki onasiga nisbatan esa rashkni boshdan kechiradi.

Effektor (lot. effektirus ma‘lum natija beruvchi) – reflektor tizimning (mushak va tomirlardagi) ish bajaruvchi qismi, qabul qiluvchi reseptorlardan farq qiladi.

Efferent nerv (lot, efferrens - olib chiquvchi, neugon - asab) – nerv impulslarini markaziy nerv tizimidan ish bajaruvchi a'zolarga o‘tkazuvchi nerv.

Egizaklar metodi - bir xil irsiyat, egizak bolalarni qiyoslab tadqiq qilish. Bu metodni F.Galton taklif qilgan.

Ego - psixoanaliz nazariyasida ijtimoiy dunyo bilan samarali hamkorlik qilish uchun zarur bo‘ladigan idrok, tafakkur, malaka va psixik faollikning boshqa hamma ko‘rinishlarini o‘z ichiga oladigan shaxs qurilmasining qirrasini.

Ego-ideal – ota-onalar tomonidan bolaga o‘rgatilgan o‘z-o‘zini takomillashtirishning aniq standartlaridan iborat Super Egoning bir qirrasini. Individ o‘z-o‘zini baholash va mag‘rurlik hissining o‘shishiga olib keladigan maqsadlarga erishishga intilganda Ego - idealdan foydalanadi.

Egoizm – (Ehtimol har qanday xulqning asosida yotadigan) shaxsiy farovonlikni yaxshilashga intilish. Boshqalarning farovonligini yaxshilashni maqsad qilib qo‘yadigan altruizmga teskari. Egoizm (lot. ego - men) - xudbinlik bo‘lib, shaxsning o‘z qiziqishlari va ehtiyojlarini boshqa shaxslar va ijtimoiy guruh qiziqishlari bilan qiziqmay, ulardan yuqori ko‘rishi. Egoizmning rivojlanishi va shaxs yo‘nalishida ustivor bo‘lishi tarbiyadagi jiddiy xatoliklar natijasidir.

Egotsentrik nutq (lot. Ego - men, centrum - markaz) – nutq faoliyati bo‘lib, bog‘cha bolasining o‘yini bilan birga olib boriladigan va bolalarning o‘z-o‘ziga qaratilgan nutqi.

Ehtiros – muayyan faoliyat turiga kuchli intilish bilan bog‘liq davomli va barqaror emotsional holat. Ehtiroslar kishidagi barqaror his-tuyg‘ularning alohida turini tashkil etadi. Odamlarning bajarayotgan ishiga va hayotida yuz berayotgan narsalarga nisbatan ichki munosabati boshdan oxirigacha barqaror tus kasb etadi, doimiy harakat qiluvchi kuchga aylanadi. Bu kuch kishi tomonidan uni hayajonlantirgan narsa qanday idrok etilishi, tasavvur qilinishi va xayolga keltirilishi, uning bir-biri bilan almashib turadigan hissiyotlarni, affektlarni, kayfiyatlarni qanday boshdan kechirishi xususiyatlarini belgilaydi. Bu kuch muayyan harakatlarga da‘vat etuvchi va qaror topgan his-tuyg‘uga mos kelmaydigan hatti-harakatlarga qarshi qudratli to‘siq sifatida namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, his-tuyg‘u kishining tafakkur va faol faoliyat ko‘rsatishi jarayoniga jalb etilgan bo‘ladi. Kishining fikrlari va hatti-harakatlari yo‘nalishini belgilaydigan barqaror, chuqur va kuchli his-tuyg‘u ehtiros deb ataladi.

Ehtirosli muhabbat – boshqa odam bilan aloqaga kuchli moyillik holati. Ehtirosli sevishtanlar bir-birlari bilan butunlay band bo‘ladilar, sevganlarining muhabbatiga erishganlarida ekstaz holatiga tushadilar, uni yo‘qotganlarida esa g‘am-anduhlarining chegarasi bo‘lmaydi.

XULOSA

Uslubiy qoʻllanmaning mazmun mohiyati xulqi ogʻishgan bolalar psixologiyasi kursining predmeti va ogʻishgan xulq klassifikatsiyasi, shaxs ogʻishgan xulqining psixologik mexanizmlari, ogʻishgan xulq klassifikatsiyasi, dezadaptatsiyasi va uning oʻsmir xulqida namoyon boʻlishi, agressiv xulq, delikvent axloq, tobe axloq, suitsid axloq, ogʻishgan xulq psixokorreksiyasi, shaxs ogʻishgan axloqining prevensiyasi va intervensiyasi, shaxs ogʻishgan xulqining psixologik korreksiyasi mohiyati yoritib berilgan. Mavzular boʻyicha umumiy xulosalar shakllantirilgan va amaliy tavsiyalar berilgan. Adabiyotlar roʻyxatida ishni tayyorlashda oʻrganilgan asosiy manbalar, glossariy mazmundagi materillar, mavzular boʻyicha psixodiagnostik va psixokorreksion ishning metodik taʼminoti keltirilgan. Uslubiy qoʻllanma umumtaʼlim maktablarining pedgog psixolog oʻqituvchilari hamda pedagogika oliy oʻquv yurti bakalavrlari uchun uslubiy qoʻllanma boʻlib xizmat qiladi.

Agar bola doimiy ravishda ezilgan, salbiy emotsiyalarni his qilayotgan boʻlsa, bolani ijobiy emotsiyalarni his qilishga oʻrgatish asosiy vazifa hisoblanadi. Bunga har xil oʻyin metodlari bilan erishish mumkin. Agar bola oʻyin faoliyatining taraqqiyotidan ortda qolgan boʻlsa, qoloq boʻlsa, tengdoshlari kabi oʻynay olmasa, bola bilan uning imkoni yetguncha oʻynash kerak. U bilan bir oʻyinni oʻtkazish, ayni daqiqada bolaning emotsional tonusini oshirish, u bilan ertangi kungi oʻyin haqida kelishib olish kerak.

Bola umumiy kechinmalari darajasini oʻyin metodi yordamida oshirishning yana bir vazifasi korreksiya olib borayotgan ota-onaning bolani ishonchini qozonishi talab qilinadi. Chunki ishonch korreksiyaning samaradorligi ehtimolini kuchaytiradi. Ishonchni his qilish bola psixikasiga yaxshi taʼsir qiladi.

Boladagi qoʻrquv hissini yoʻqotishda taqlid va yuqtirish ham muhim ahamiyatga ega. Bola nafaqat kattalarning hatti-harakatlariga taqlid qiladi, balki ularning baho berishlarini yuqtiradi ham. Agar katta odam ovozida qoʻrquv bilan biror narsa haqida gapirsa bu emotsional holat bolaga ham oʻtadi va u ham biror narsadan qoʻrqishni boshlaydi. Shu sababli bolaning atrofidan hayajonli, asabiy kishilarni uzoqlashtirish kerak, yoki ular oʻzlarining psixik holati bilan shugʻullanishi lozim. Uyda katta odam bemor boʻlganida bolani davolash befoyda boʻlgani kabi bola atrofida emotsional beqaror odam boʻlganida bolaga yordam berish samarasiz

Foydalanilgan adabiyotlar.

- 1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son “2022 - 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” Farmoni. <https://lex.uz>.
- 2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 30 iyundagi PF - 6017 -son “O‘zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini tubdan isloh qilish va yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Farmoni. <https://lex.uz/docs>.
- 3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 19 yanvardagi PQ-92 -son “Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Qarori. <https://lex.uz/docs/5831865>.
- 4.Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi. T. O‘zbekiston. 2017.
- 5..Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2016. - 56 b.

Asosiy adabiyotlar

- 1.Boeree C. G Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University. 1997
- 2.Duane P.Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright © 2005.-550 p.
- 3.Ensiklopediya glubinnoy psixologii / Pod red. A. M. Bokovikova. – M., 2001.
- 4.Eydemiller E.G., Yustiskis V. Psixologiya i psixoterapiya semi. – SPb., 1999.
- 5.Komilova N.G‘. Xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi: Uslubiy qo‘llanma. – T., 2008.
- 6.Maslou A. Motivatsiya i lichnost. – SPb.: Piter, 2003. – 352s.
- 7.Mendelevich V.D. Psixologiya deviantnogo povedeniya. M. 2004.
- 8.Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – Worth Publishers, 2010. – 910

9. Myers, D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. - R. 553-593.
10. Olimov L.Ya va boshq. Psixodiagnostika. T.: Turon zamin-ziyo. 2014. - 288 b.
11. Olimov L.Ya. va boshq. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. B.: Buxoro viloyat bosmaxonasi. 2018. – 178 b.
12. Olimov L.Ya. va boshqalar. Umumiy psixodiagnostika. “Durdona” nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 410
13. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M., Eshov E.S..Psixodiagnostika. “Turon zamin ziyo” nashriyoti. Toshkent 2014.-B. 298.
14. Olimov L.Ya. va boshqalar. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. “Durdona” nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 874

Internet saytlari:

1. www.tdpu.uz
2. www.psixologiya.buxdu.uz
3. www.ziyonet.uz
4. www.edu.uz
5. <http://psiholognew.com/cont.html>
6. <http://www.psyportal.info/psygage/test>
7. <http://psylist.net/praktikum/>

MUNDARIJA

KIRISH	4
1.Xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi kursining predmeti va og‘ishgan xulq klassifikatsiyasi.....	18
2.Shaxs og‘ishgan xulqining psixologik mexanizmlari.....	34
3.Og‘ishgan xulq klassifikatsiyasi.....	67
4.Oilaviy muhit va oilaviy munosabatlarning bola xulqiga ta’siri.....	96
5.Agressiv xulq.....	112
6.Delinkvent axloq.....	128
7.Tobe axloq.....	149
8.Suitsidal axloq.....	162
9.Shaxs og‘ishgan xulqining psixologik korreksiyasi.....	184
10.GLOSSARIY	191
11.XULOSA	192
12.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI	194

Ilmiy nashr

E.A. DO‘SANOV

**MULOQOT VAQTIDA E‘TIBORGA MOLIK HOLATLARNING
PSIXOLOGIK JIHATLARI**

USLUBIY QO‘LLANMA

Texnik muharrir

Sh.N.Ximmatov

Terishga berildi: 16.01.2026 y.

Bosishga ruxsat etildi: 02.01..2026 y.

Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi: 60x84 ^{1/16}

Times New Roman garniturası. Ofset bosma.

Bosma tabog‘i 6,5 Adadi 20 dona.

Bahosi kelishilgan narxda.

“NAVOIY” nashriyotda nashrga tayyorlandi.

210105. Navoiy shahri Navoiy ko‘chasi 36 uy.

“Texno Print Navoi” MCHJga qarashli matbaa bo‘limida chop etildi.

Manzil: Navoiy shahri, Guliston – 3, Savdo majmuasi binosi.

